

ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ 10

Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика
бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы «Мектеп» 2019

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 67.0я72
Қ74

Авторлары :

А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ишанова, С.Б.Гончаров

Құқық негіздері. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-Қ74 математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. /А.С.Ибраева, С.К.Есетова, Г.Т.Ишанова, С.Б.Гончаров. – Алматы: Мектеп, 2019. – 296 б., сур.

ISBN 978–601–07–1226–3

К $\frac{4306020700-093}{404(05)-19}$ 36(1)-19

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 67.0я72

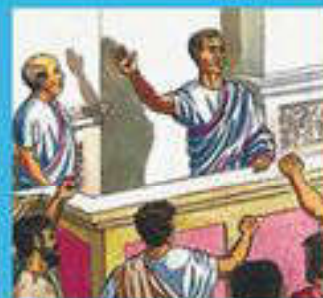
ISBN 978–601–07–1226–3

© Ибраева А., Есетова С.,
Ишанова Г., Гончаров С., 2019
© «Мектеп» баспасы, көркем
бейнделуі, 2019
Барлық құқықтары қорғалған
Басылманың мүлкітік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

I бөлім
МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

II бөлім
ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ

III бөлім
ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ

IV бөлім
ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ
НЕГІЗДЕРІ

V бөлім
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты оқушылар!

Сендер ересек өмірге дайындық кезеңінде тұрсыңдар. Мектеп қабырғасында жүріп, көптеген қызықты мәлімет алдыңдар. Биылғы оқу жылында «Құқық негіздері» пәнін оқып-үйренуді жалғастырасыңдар. Адам мен оның мінез-құлқын реттейтін нормалар, қоғам, мемлекет пен құқық туралы білімдеріңді толықтырасыңдар.

Адам, оның өмірі, құқығы мен міндеттері Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген. Сондықтан оқулықта Қазақстан Республикасының негізгі заңы – Конституцияға ерекше назар аударылған.

«Құқық негіздері» пәнінің мақсаты – мемлекет, құқық, құқық жүйесі туралы объективті білім беру; мемлекеттік билік органдарының қызметін, құқық нормаларын талдау мүмкіндіктерін қалыптастыру; құқықтың негізгі салаларымен таныстыру; өз құқықтарын қорғауға көмегі тиетін тәжірибелік дағдыларын жетілдіру.

Оқулықта түрлі деңгейдегі тапсырмалар, қосымша материалдар, талқылауға арналған жағдаяттар берілген.

Әр параграфтың соңында оқылып жатқан материалды бекітуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылған. Оларды орындай отырып, алған білімдеріңді кеңейтуге, құқықтық ақпараттарды талдап, салыстыруға, құқық нормаларын, қолданыстағы заңнамаларды түсіндіруге жаттығасыңдар.

Оқулық материалдарын терең меңгеру өз құқықтарыңды қорғауға, міндеттеріңді адал орындауға, қоғам заңын бұзбай өмір сүруге септігін тигізеді деген ойдамыз. Олай болса, іске сәт!

Құрметпен, оқулық авторлары

I бөлім

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

I бөлім. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

1-тарау. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАР

§ 1. ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ. ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

«құқық» түсінігін және оның негізгі белгілерін, қайнар көздерін қарастырамыз.

Заң тұрғысынан алсақ, құқық – қоғамдық қатынастарды реттейтін, мемлекет кепілдік беріп, бекіткен жалпыға міндетті құқықтық нормалардың жиынтығы.

«Құқық» түсінігі объективті және субъективті мағынада қолданылады.

Назар аударайық!

Объективті мағынадағы құқық – қолданыстағы заңнама, ал субъективті мағынада – нақты мүмкіндіктер, құқықтар, талаптар, заңды мүдделер. Сонымен бірге қолданыстағы заңнама негізінде және осы заңнама аясында заңдық әрекетке қатысушылар арасында туындайтын міндеттер.

Қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін түрлі нормалар бар. Бұл нормалардың барлығы *әлеуметтік нормалар* деп аталады. Оларға құқық, діни, адамгершілік және мораль (имандылық), әдет-ғұрып, салт-дәстүр және т.б. нормалар жатады.

Құқық – қоғамдық қатынастарды реттеуші. Оның бірқатар өзіндік белгілері бар.

Құқық белгілері:

- *жүйелілік*, яғни, құқық бір-бірімен өзара байланысты белгілі бір тәртіп нормаларынан, мінез-құлық ережелерінен тұрады;
- *жалпыға міндетті*, жынысы, жасы, ұлты, мүлкі және т.б. қарамастан, құқық барлық субъектілер үшін міндетті;
- *мемлекетпен байланысты*;
- *формалды анықтылығы*, құқық үнемі белгілі бір ресми заңдар мен өзге де актілер түрінде көрініс табады;
- *ерікті сипаты*, яғни, құқықта қоғамның, мемлекеттің, белгілі бір әлеуметтік топтың еркі ескеріледі;

– *реттеушілік*, яғни, құқық – субъектінің заңды және заңсыз, тиісті және ықтимал мінез-құлқының критерийлері. Құқықтың реттеушілігі мемлекеттің құқықты ресми түрде бекітуінен, оның орындалуын қамтамасыз етуінен, оның ішінде мемлекет тарапынан мәжбүрлеу әрекетінен де көрінеді.

Тірек сөздер

- құқық
- құқықтың қайнар көздері
- құқықтық әдет-ғұрып
- сот прецеденті
- нормативті-құқықтық акт
- нормативті шарт

Жекебасқа қатысты алсақ, құқық әрекет ету мүмкіндіктері ретінде қарастырылады. Бұл мүмкіндіктер дүниеге келген кезден пайда болады, қоғам мойындайды, мемлекет кепілдік береді. Мұндай мүмкіндіктер *субъективті құқық* деп аталады.

Глоссарий

- **Норма** – жазбаша және ауызша бекітілген, тұрақталған әдет-ғұрып ережелері.

Құқықтың қайнар көздері – мемлекеттің құқық нормаларын ресми акт түрінде бекітуі. Демек, құқықтың қайнар көздері – құқық нормаларының бекітілуі және көрініс табуының мемлекет шығарған немесе ол мойындаған ресми-құжаттық нысандары, оларға заңды, жалпыға міндетті мағына беру.

Көпшілік мойындаған құқықтың қайнар көздеріне құқықтың жалпы қағидалары, сот прецеденті, нормативтік-құқықтық шарт, нормативтік-құқықтық акт жатады (1-сызбанұсқа).

1-сызбанұсқа

Құқықтық әдет-ғұрыптар. Қоғам дамуының ерте кезеңінде әдет-ғұрыптар құқықтың негізгі қайнар көзі болып есептелді. Шын мәнінде, әдет-ғұрыптар – өмірдегі бірдей жағдайларда бірнеше рет қайталанып, әдетке айналған іс-әрекеттер.

Мемлекет заңдастырған әдет-ғұрыптар құқыққа айналады.

Есте сақта! *Құқықтық әдет-ғұрыптар* – көп мәрте қайталанып, әдетке айналған жүріс-тұрыс ережесі, ол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады және мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен қорғалады.

Қазақ хандығы дәуіріндегі қазақ қоғамында әдет-ғұрыптар құқықтың негізгі қайнар көзі болып есептелді. Құқықтық әдет-ғұрыптар жинақталған негізгі акт Тәуке ханның «Жеті жарғы» заңдар жинағы болып табылады.

Қазіргі кезде азаматтық құқықта құқықтың қайнар көздері ретінде іскерлік айналым дәстүрлері кездеседі.

Сот прецеденті – соттың нақты іс бойынша қабылдаған шешімі. Бұл шешім ұқсас істерді шешуде басшылыққа алынады. Сот прецеденті Ұлыбританияда, АҚШ-та, Үндістанда және басқа да мемлекеттерде кең қолданылады. Бұл – басқа ұқсас істерді шешу кезінде үлгі болатын соттың әділ, сәтті шешімдері. Оның үстіне прецедентте сот үшін ең бастысы шешімнің өзі емес, алғашқы шешімді немесе үкімді шығарған соттың құқықтық ұстанымының мәні болып табылады.

Тарих беттерінен. АҚШ сот прецедентіндегі белгілі оқиғаны қарастырайық. Ол – Миранда ережесі. Бұл ереже 1963 жылы Аризона штатындағы оқиға негізінде пайда болған. Жасаған қылмысы үшін Эрнесто Миранда қамауға алынады. Ол жасаған қылмысын ерікті түрде мойындайды. Бірақ оған өзінің процессуалдық құқығы айтылмағандықтан, АҚШ-тың Жоғарғы соты: «Мұндай жағдайда жасаған ісін ерікті түрде мойындауы оның айыбының дәлелі болып табылмайды» деген шешім шығарады. Осыдан барып «Күдікті тұлғаға өзінің процессуалдық құқығы туралы ақпарат берілуі керек» деген ереже туындайды. Сонда ғана оның мойындауы айыбының дәлелі бола алады. Миранда ережесі АҚШ-тың көптеген сот прецеденттері енетін жүйеде бар. Қазіргі таңда Миранда ережесі Қазақстанның құқықтық жүйесіне де енгізілген.

Қазақтың көдуілгі құқығында сот шешімі *билердің билігі* деп аталады. Мысалы, өнерлі қыздың өлімі үшін Әйтсеке би кінәлі адамға үш күн төлетеді: 1) қыздың өмірі үшін; 2) жерлеуге кеткен шығын үшін («сүйек құны»); 3) қыздың ән айтып, өлең шығарып, домбырада ойнай білгені үшін («өнер құны»).

Бірде Төле би тәртіпсіздік жасаған адамды жазалау туралы шешім шығарады. Ежелгі уақыттан бері азғырушы мен орындаушының бірдей дәрежеде қатал жазаланғаны белгілі, дегенмен Төле би осы әрекетті жасауға сөзбен азғырып, итермелеген адамды кінәлі деп есептемейді. Бұл шешім тарихта «Ұр деп айтқан жазықты емес, ұрған жазықты» деген мақал түрінде қалды.

Қазақстанда сот прецеденті құқықтың қайнар көзі болып саналмайды.

Нормативтік-құқықтық шарт – құқық нормаларынан тұратын, мемлекеттің күшімен кепілдік берілетін, жалпыға міндетті мәні бар, екі немесе одан да көп тараптардың шешімі.

Нормативтік-құқықтық шарт тек құқық нормаларын ғана емес, сондай-ақ құқық қағидаттарын да (мысалы, қазіргі конвенциялардың мазмұнындағы адамгершілік қағидаты) қамтиды. Шарттар мемлекетшілік және халықаралық, құрылтайшылық және жай, типтік және ағымдағы болып бөлінеді.

Халықаралық құқықта бұл – құқықтың негізгі қайнар көзі.

Нормативтік-құқықтық акт (НҚА) – біздің еліміздегі құқықтың негізгі қайнар көзі. 2016 жылы 6 сәуірде «Құқықтық актілер туралы» Заң қабылданған. Аталған Заң құқықтық актілерді қабылдау, өзгерту, тоқтату және жариялау тәртібін реттейді.

Нормативтік-құқықтық актілер заңдық күшіне сәйкес заңдар мен заңға тәуелді актілер болып бөлінеді (2-сызбанұсқа).

Есте сақта! НҚА – республикалық референдумда қабылданған немесе уәкілетті орган қабылдаған, құқық нормаларын бекітетін, қолданылуын өзгертетін, толықтыратын, тоқтататын немесе олардың әрекеттерін тоқтата тұратын белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат.

2-сызбанұсқа

Есте сақта! Заң – айрықша рәсімдік тәртіпте ең жоғарғы заң шығару органы қабылдаған, ең жоғарғы заң күшіне ие нормативтік-құқықтық акт.

Заңның жетекші орны мынадай белгілер арқылы анықталады:

- 1) заңды тек мемлекеттік биліктің заң шығару органдары немесе референдум тәртібінде тікелей халық қабылдайды, күшін жояды және өзгертеді;
- 2) заң айрықша іс жүргізу тәртібінде қабылданады;
- 3) басқа нормативтік-құқықтық актілер заңдарға қарама-қайшы келмеуі тиіс, қайшылық болған жағдайда заңға басымдық беріледі.

4) заңда алғашқы сипаттағы нормалар қамтылады, басқа барлық актілер заңдардан туындайды және олар заңдардың нормаларын талдап, тексеріп, нақтылайды;

5) заң негізге алынатын ең маңызды қатынастарды реттейді.

Заңдар **конституциялық** және **ағымдағы** болып бөлінеді.

Конституциялық заңдар қоғамдық және мемлекеттік құрылымның негізін қалайды, ағымдағы заңнамаларға негіз болады. Оларға Конституция мен заңдар, енгізілетін өзгертулер мен толықтырулар, сондай-ақ оның мазмұнын нақтылайтын заңдар жатады. Конституциялық заңдар тізілімі Конституцияда белгіленген.

Ағымдағы (әдеттегі) заңдар конституциялық заңдар негізінде және оның орындалуы үшін қабылданады. Қоғамдық өмірдің экономикалық, саяси және мәдени жақтарын реттейді, ағымдағы заңдардан тұрады. Мұндай заңдарға Кодекстер, Қазақстан Республикасының Заңдары, сондай-ақ заң күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары жатады.

2016 жылы 6 сәуірде қабылданған «Құқықтық актілер туралы» Заңда жаңа «шоғырландырылған заң» түсінігі енгізілді.

Шоғырландырылған заң – заң шығару құрылымдарын жетілдіру мақсатында қабылданатын ірі заң. Ол өзінің сипаты бойынша: мемлекеттік мүліктер; жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару; білім және ғылым; тұрғын үй қатынастары; қаржы нарығын реттеу, бақылау және қадағалау; рұқсаттар мен хабарламалар; оналту және банкроттық; архитектура, қала құрылысы мен құрылыстар саласындағы кешенді қоғамдық қатынастарды реттейтін заңдарды біріктіреді.

Заңға тәуелді нормативтік-құқықтық актілер – заңдар негізінде және олардың орындалуы үшін атқарушы билік органдары қабылдайтын актілер. Оларға жататындар:

- президент жарлықтары;
- үкімет қаулылары мен шешімдері;
- министрліктердің, ведомстволар мен комитеттердің нұсқаулық, ереже, бұйрық түріндегі нормативтік актілері;
- жабық нормативтік актілер, яғни ұйымдар, кәсіпорындар мен мекемелер қабылдайтын актілер.

Глоссарий

- **Құқықтың қайнар көзі** – мемлекет еркінің ресми құжатта заңды бекітілуі.
- **Құқықтың қайнар көзінің түрлері** – нормативтік-құқықтық акт, құқықтық әдет-ғұрып, сот прецеденті, нормативтік келісімшарт.

Төменгі деңгейдегі нормативтік-құқықтық актілер жоғары деңгейдегі нормативтік-құқықтық актілерге қайшы келмеуі тиіс. Қайшылық болған жағдайда соңғыларына басымдық беріледі. Заңға тәуелді нормативтік-құқықтық актілер (президент жарлықтары, Үкімет қаулылары мен шешімдерінен басқа) Әділет министрлігінде тіркелуі керек.

Сонымен *құқықтың қайнар көздері* – мемлекет ресми түрде мойындаған актілер. Олар

белгілі бір формада бекітілген. Қазақстан Республикасында нормативтік-құқықтық акті құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Құқық» ұғымына анықтама беріп, оның негізгі белгілеріне тоқталыңдар.
2. Құқықтың қайнар көздері деген не? Оның қандай түрлері бар?
3. Құқықтың қайнар көздері ретіндегі әдет-ғұрыптардың ерекшелігі неде?
4. Сот прецедентіне түсінік беріңдер. Қазақстан Республикасында сот прецеденті құқықтың қайнар көзі болып табыла ма?
5. Нормативтік-құқықтық актілерге түсінік беріңдер және олардың түрлерін сипаттаңдар.
6. Заңдардың түрлерін атаңдар. «Заңның жоғарғы күші» түсінігін ашыңдар.
7. Заңға тәуелді актілерге түсінік беріңдер. Мысалдар келтіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. 1-кестені толтырыңдар.

1-кесте

Құқықтың қайнар көздері

	Құқықтық әдет-ғұрып	Сот прецеденті	Нормативтік шарт	Нормативтік-құқықтық акт
Мазмұны				
Мысалдар				

2-деңгейлі тапсырма. «Әдет-ғұрыптардың қоғамдағы рөлі» тақырыбына ғылыми зерттеу жүргізіндер. Әлем халықтарының өздерің білетін әдет-ғұрыптарын атап шығыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Жеті жарғының мазмұнын ашып, реферат дайындаңдар. Жарғының басты мақсаты не? Аталған Жарғының XVI–XVII ғасырлардағы Еуропа елдеріндегі құқық ескерткіштерінен айырмашылығы неде? Жеті жарғы нормаларын қазіргі қолданыстағы заңдармен салыстырыңдар.

§2. ҚҰҚЫҚ ФУНКЦИЯЛАРЫ. ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Бүгін сабақта:

құқықтың функциялары мен құқықтық қатынастарды қарастырамыз; құқықтық қатынас элементтерін анықтаймыз.

Құқықты толығымен түсіну үшін құқықтың қызметтерін қарастыру керек.

Құқықтың негізгі функциялары – *реттеушілік және қорғаушылық* (3-сызбанұсқа).

Құқықтың реттеушілік функциясы жағымды мінез-құлық ережелерін орнатуда, құқық субъектілеріне заңды міндеттерді жүктеп, оларға субъективті құқық ұсынғанда іске асады. Сонымен бірге құқықтың мақсаты –

Тірек сөздер

- құқықтың функциялары
- құқықтық қатынастар
- эмансипация

Құқықтың функциялары

қоғамның, мемлекет пен жекетілганың мүдделеріне сәйкес қарым-қатынасты бекіту және дамытуға ықпал ету.

Қорғаушылық функциясы. Мұнда құқық жалпыға міндетті, аса маңызды экономикалық, саяси, ұлттық және жеке қатынастарға, олардың дербестігін қорғау арқылы қоғамдық қатынастарға әсер етеді. Заңдық тұрғыдан қорғау шаралары мен заңды жауаптылықты, олардың жүктелуі мен орындалу тәртібін бекітеді.

Сонымен бірге құқық *тәрбиелік* және *идеологиялық* тәрізді қосымша функцияларды да атқарады.

Тәрбиелік функциялар құқықтық нормалардың азаматтардың құқықтық санасына әсер етуі, құқықтық талаптарды орындауға нақты нұсқау қалыптастыруы құқықбұзушылыққа жол бермеу дегенді білдіреді.

Идеологиялық функциялар құқықта азаматтардың барлығы әділетті әрі қажетті деп қабылдайтын идеялардың бар екенін білдіреді.

Мысалы, идеологиялық функцияны жүзеге асыратындар: ҚР Конституциясы, «Қазақстан-2050» Стратегиясы, «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы Жолдауы.

«Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы

Құқық нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастарды құқықтық қатынастар дейді. Құқықтық қатынастардан бірде-бір адам тыс қалмайды.

Құқықтық қатынастар туындауы үшін нақты жағдайлар қажет. Бұл – құқық субъектілерінің болуы, олардың құқыққа қабілетті, әрекетке қабілетті болуы және заңды фактінің болуы.

Құқықтық қатынас белгілері:

- ✓ субъектілер арасында туындайды;
- ✓ құқықтық нормалар негізінде туындайды;
- ✓ тараптар өзара құқықтармен және міндеттермен байланысады;
- ✓ ерікті және саналы сипатта болады;
- ✓ мемлекет кепілдік береді.

Құқықтық қатынастар құрылымы

Құқықтық қатынастар – күрделі құқықтық байланыс, ол үш элементтен: субъекті, объекті және мазмұннан тұрады (4-сызбанұсқа). Осы элементтерді қарастырайық.

4-сызбанұсқа

Құқықтық қатынас субъектілері – құқықтық байланысқа түскен тұлғалар немесе тараптар. Оларға жекетұлғалар мен заңды тұлғалар жатады. *Жекетұлғалар* – мемлекет азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар мен шетелдіктер. *Заңды тұлғалар* – мекеме, кәсіпорын, ұйым.

Заңды тұлға:

- оның окшау мүлкі болады;
- өз атынан құқықтар мен міндеттерге ие бола алады және сол міндеттерге жауап береді;
- сотта талапкер және жауапкер бола алады;
- ішкі бірлікте болады;
- өз атауы, мекенжайы болады;
- өз әрекеттеріне, өз мүліктеріне жауап береді.

«Заңды тұлға» ұғымы азаматтық құқықта, яғни, мүлдітік және міндеттемелік қатынастарда ерекше мәнге ие. Заңды тұлғалардың құқықабілеттілігі мен әрекетабілеттілігі олар мемлекеттік органда тіркелген сәттен бастап бір мезгілде туындайды және таратылған сәтте тоқтатылады. Заңды тұлғаларға мыналар жатады: мемлекет; мемлекеттік органдар, мекемелер мен ұйымдар; қоғамдық ұйымдар; саяси партиялар; еңбек ұжымдары; өзге де шаруашылық субъектілері.

Құқықтық қатынас субъектілері құқықтық әрекетке қабілетті болуы керек.

Құқықабілеттілік – мемлекет мойындайтын, заңмен көзделген құқықтар мен міндеттерге ие болу мүмкіндігі. Құқықабілеттілік

адамға оның туған сәтінен беріліп, қайтыс болғанда тоқтатылады. Адамның құқыққабилеттілігін ешкім шектей алмайды және ешкім одан айыра алмайды. Құқыққабилеттілік – даусыз аксиома.

Әрекетқабилеттілік – азаматтың құқықтар мен міндеттерге ие болу, өз әрекетімен оны жүзеге асыру, сондай-ақ өз әрекетінің салдарына жауапты болу қабілеті.

Назар аударайық!

Әрекетқабилеттілік адамның жасына, психикалық жай-күйіне байланысты іске асады, ал құқыққабилеттілік аталған мән-жайларға тәуелді емес. Қазақстан Республикасында әрекетқабилеттілік кәмелетке толған кезден, яғни 18 жастан басталады. 14 жасқа дейінгі балалар мен ақыл-есі кем адамдарда әрекетқабилеттілігі болмайды. Оны олардың заңды өкілдері – ата-аналары, қамқоршылары атқарады. Егер неке жасы 16 жасқа дейін төмендейтін болса, азамат некеге тұрған кезден бастап толық көлемде әрекетқабилеттілігіне ие болады.

Заңды тұлғалардың құқыққабилеттілігі мен әрекетқабилеттілігі мемлекеттік органда тіркелген сәтімен бір мезгілде туындайды және таратылған сәтпен бір мезгілде тоқтайды.

Деликтқабилеттілік – адамның өз құқықбұзушылығына жауап беру қабілеті. Деликтқабилеттілік белгілі бір жастан басталады.

Мысалы, қасақана қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық 14 жастан басталады. «Деликтқабилеттілік» түсінігі жалпы әрекетқабилеттілігіне кіреді. Бұлай бөлу осы санаттарды терең түсінуге едәуір ықпал етеді.

Есте сақта! Құқыққабилеттілік пен әрекетқабилеттілік *құқық субъектілігі* деп аталады.

Назар аударайық!

Эмансипация – кәмелетке толмаған жасөспірімді толығымен әрекетке қабілетті деп тану. Жасөспірімнің некеге тұруы кезінде қолданылады. Сонымен қатар ол еңбек шартымен жұмыс істеп жүрсе немесе заңды өкілдерінің келісімімен кәсіпкерлікпен айналысып жүрсе де қажет болады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, 22-1-бап:

2. Кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) оның заңды өкілдерінің келісімімен, қорғаншы және қамқоршы органның шешімі бойынша не ондай келісім болмаған жағдайда соттың шешімі бойынша жүргізіледі.

3. Эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам, азаматтық құқықтарға ие болады және міндеттерді (оның ішінде өзінің зиян келтіруі салдарынан туындаған міндеттемелер бойынша) мойнына алады.

Заңды өкілдер эмансипацияланған кәмелетке толмаған адамның міндеттемелері бойынша жауапты болмайды.

Құқықтық қатынас объектілері – нақты материалдық және материалдық емес игіліктер. Басқаша айтқанда, объект құқықтық қатынастың туындауына себеп болады.

Есте сақта! Адам құқықтың және құқықтық қатынастың объектісі емес, тек қана субъектісі бола алады. Ал адам құқығы объект болып танылады.

Құқықтық реттеудің жалпы объектісі – қоғамдық қатынастар. Сипаты және түрлеріне қарай **құқықтық қатынас объектілеріне** мыналар жатады:

- материалдық игіліктер (заттар, құндылықтар);
- материалдық емес жеке игіліктер (адамның құқықтары мен бостандықтары);
- мінез-құлық, субъект әрекеттері, әртүрлі қызметтер және олардың нәтижелері;
- рухани шығармашылық өнімдері;
- бағалы қағаздар, ресми құжаттар.

Құқықтық қатынас мазмұны – құқықтық қатынас субъектілерінде пайда болатын өзара құқықтар мен заңды міндеттер. *Субъективті құқық* – тұлғаның мүмкін болатын немесе рұқсат етілген әрекетінің заңда қарастырылған өлшемі мен түрі (5-сызбанұсқа). Оны іске асыру субъектінің еркі мен түсінігіне байланысты. *Заңды міндеттілік* – қажетті және талап етілетін әрекеттің түрі мен өлшемі. Субъективті құқық негізінде заң жүзінде қамтамасыз етілген мүмкіндік, міндеттер негізінде заңды түрде бекітілген қажеттілік жатыр.

5-сызбанұсқа

Мүмкіндіктер берілген тұлға *құқық берілген*, ал міндеттер берілген тұлға *құқық міндетті* деп аталады (6-сызбанұсқа).

Шындығында, құқықтық қатынаста тараптардың әрқайсысының бір мезгілде субъективті құқықтары мен заңды міндеттері болады. Субъективті құқықтар мен заңды міндеттер біріккен сипатқа ие. Басқаша айтқанда, тұлғаның заңды нормалармен әрекет ету мүмкіндігі оның міндеті болып саналады, яғни, ол үшін әрекет ету – белгілі бір қоғамдық қажеттілік.

Глоссарий

- **Құқық қағидаттары** – құқықты арнайы реттеуші ретінде көрсететін және заңдылықты білдіретін ең бастапқы негізгі идеялар, ережелер, түпкі бастамалар.

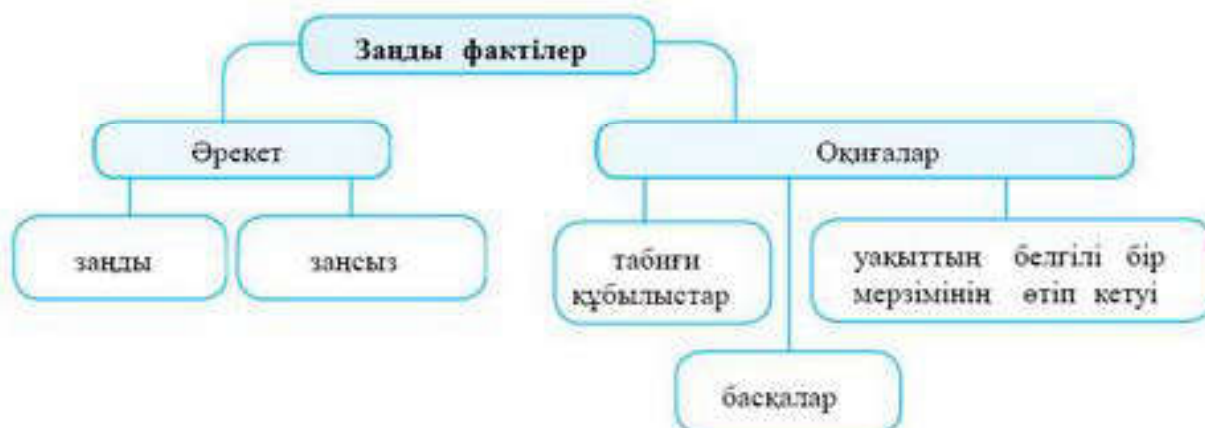

Глоссарий

• **Құқық функциялары** – құқықтың қоғамдық қатынастарға ықпал етуінің негізгі бағыттары.

Олардың міндеттері мен құқықтарын бірге құрайтын мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың өкілеттілігі осындай болады. Олар мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың құзыреттілігін қалыптастырады. Азаматтар, кәсіпорындар мен ұйымдарға қатысты құқықтарды жүзеге асыру – лауазымды тұлғаның мемлекетке және оның нормаларына қатысты міндеті.

Заңды факт құқықтық қатынастар басталуының негізі болып саналады. Заңды фактілер құқық нормаларында көрсетілген (7-сызбанұсқа).

Заңды фактілер ерік-жігер критерийлері бойынша құқықтық әрекеттер мен құқықтық оқиғалар болып бөлінеді. *Әрекет* – мінез-құлық актілері, адам санасының бақылауында болатын іс-әрекеттер. Іс-әрекеттердің барлығы дерлік заңды болып табылмайды. Құқық нормасы заңды салдары болуымен байланыстыратын белгілі бір іс-әрекеттер ғана заңды болуы мүмкін. Мұндай әрекеттер құқыққа сай

(заңдарға сәйкес) не құқыққа сай емес (құқық нормаларын бұзушы) болуы мүмкін. Құқықтық әрекеттер заңды актілер мен заңды әрекеттерге бөлінеді.

Құқықтық оқиға, оның пайда болуы адамның еркіне және сана-сезіміне байланысты емес. Заң бойынша оның белгілі бір заңды салдары бар. Оған, негізінен, табиғи құбылыстар жатады: жер сілкінісі, су тасқыны, басқа да дүлей апаттар, белгілі бір мерзімнің аяқталуы, заңда белгіленген жасқа жету, адамның өмірден өтуі және т.б.

Осылайша *құқықтық қатынастар* – мемлекет қорғауына жататын және құқық негізінде туындайтын қатысушылар арасындағы ерекше құқықтық байланыс. Бұл байланыс нәтижесінде олардың арасында өзара заңдық құқықтар мен міндеттер пайда болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқық функцияларын атаңдар. Құқықтың әрбір функциясына тоқталып, тәжірибеден мысалдар келтіріңдер.
2. Құқықтық қатынастардың қоғамдық қатынас түрі ретінде қандай ерекшеліктері бар? Құқықтық қатынастардың заңды алғышарттарын ашыңдар.
3. Құқықтық қатынас құрылымы қандай? Құқықтық қатынастардың субъектілеріне анықтама беріп, олардың түрлерін атаңдар. Құқықтық қатынастардың мазмұнын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Жастар заңды некеге тұруға келісіп, тіркеу органына жүгінді. Осы құқықтық қатынастардың алғышарттары мен ерекшеліктерін көрсетіңдер. Құқықтық қатынастардың элементтеріне тоқталыңдар. Құқықтық қатынастардың субъектілерін, түрлерін анықтап, оның субъектілерінің құқықтық жағдай ерекшеліктерін ашыңдар. Бұл қандай заңдармен реттеледі? Объектіні және осы құқықтық қатынастардың мазмұнын ашып көрсетіңдер. Осы құқықтық қатынастар басталатын заңды фактіні анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасының 16 жастағы М. деген азаматшасы Қазақстан Республикасының С. деген азаматына тұрмысқа шықты. М. басқа ауылда тұратын күйеуінің үйіне көшуіне байланысты мұрадан қалған үйін сатуға шешім қабылдады. Сатып алу-сату келісімшарты жасалды. М.-ның ата-анасы кәмелетке толмаған қыздарының үйді сатқанын біліп, мәмілені жарамсыз деп тану туралы сотқа талап-арыз түсірді. Себеп: қыздары кәмелетке толмаған, ата-анасының келісімі болмаса, мәміле жасалмайды.

Сот қандай шешім қабылдауы мүмкін? «Эмансипация» түсінігін қолданыңдар.

Тапсырманы орындаңдар. Кәмелетке толмаған А. (17 жас) ата-анасының рұқсатымен кәсіпкерлікпен айналысуға кірісіп, ұялы телефон жөндейтін шеберхана ашты.

А.-ның әрекетіне кім жауапты? Оның міндеттемелері бойынша ата-анасы жауап бере ме?

Глоссарий

- **Құқықтық қатынас** – субъектілер арасында құқық негізінде пайда болған байланыс, мемлекет қорғайды және кепілдік береді.
- **Эмансипация** – кәмелетке толмағандарды толығымен әрекетке қабілетті деп тану.
- **Құқық субъектілігі** – адамның құқық субъектісі бола алуы, осыдан туындайтын барлық салдар қабілеттілігі.
- **Заңды фактілер** – құқық нормасы құқықтық қатынастардың пайда болуын, өзгеруін немесе тоқтатылуын байланыстыратын нақты өмірлік мән-жайлар.

§3. «ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ» ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ. ҚҰҚЫҚ САЛАЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Бүгін сабақта:

құқық жүйесін қарастырамыз; құқықтық реттеудің негізгі әдістерін білеміз; құқықтың жетекші саласын анықтаймыз.

Құқық – күрделі, жүйелі қоғамдық құбылыс.

Есте сақта! Құқық жүйесі – қолданыстағы құқықтық нормалардың тұтастығы мен үйлесімінен және олардың салаларға, тармақтарға, құқықтық институттарға логикаға сәйкес бөлінуінен көрінетін құқықтың ішкі құрылымы.

Құқық салалары – құқық нормаларының ірі бірлестігі.

Бір құқық саласын екіншісінен ерекшелендіретін негізгі фактор құқықтық реттеудің пәні мен әдісі болып табылады.

Құқықтық реттеу пәні – белгілі бір құқық саласының нормаларына әсер ететін қоғамдық қатынастардың біртекті түрі.

Пән «Құқықтың белгілі бір саласы нені реттейді?» деген сұраққа, ал әдіс «Қалай реттейді?» деген сұраққа жауап береді.

Құқықтық реттеудің төмендегідей әдістері бар:

– *рұқсат беру* – өз мүддесіне сай белсенді, оң іс-әрекеттер жасауға құқық беру;

– *міндеттеу* – мемлекеттің немесе үшінші адамның пайдасына белсенді, оң іс-әрекеттер жасауға міндеттер жүктеу;

– *тыйым салу* – белгілі бір іс-әрекеттерден қалыс қалу міндеттерін жүктеу;

– *ұсыныс* – құқықтық реттеудің қосымша әдісі. Белгілі бір жағдайдағы оңтайлы іс-әрекет түрлеріне сай заң шығарушының кеңесі.

Құқықтық реттеудің мынадай негізгі әдістері бар:

1) *императивтік әдіс* – тыйым салулар, міндеттемелер, жазаларға негізделген биліктің нұсқаулары мен субординация әдістері. Басқаша айтқанда, құқықтық қатынас субъектілері тек рұқсат етілген іс-әрекеттерді ғана жасауы керек;

2) *диспозитивтік әдіс* – тараптардың тең құқықтылығы (теңдігі), рұқсат ететін нормаларға негізделеді. Басқаша айтқанда, адамның өз еркі негізінде тікелей заңмен тыйым салынбаған кез келген әрекеттер жасауы.

Сонымен қатар қосымша әдістер де бар:

• *ынтыландыру әдісі* – мақтауға лайықты ісі үшін сыйақы беру әдісі. Оған жеңілдіктерді де жатқызуға болады;

Тірек сөздер

- құқық
- құқық жүйесі
- құқық нормалары
- құқық салалары
- құқық институттары
- құқықтың ішкі салалары
- конституциялық құқық

• ұсыныс әдісі – қоғам мен мемлекет үшін қажетті нақты іс-әрекетті жүзеге асыруға кеңес беруге негізделеді.

Құқық жүйесінің құрылымдық элементтері дегеніміз – құқық нормалары, құқық институттары, құқықтың ішкі салалары, құқық салалары.

Құқықтық норма немесе **құқық нормалары** – қоғамдық қатынастарды реттейтін, мемлекет тарапынан кепілдік берілген және санкцияланған әрі нормативтік акті баптарында көрініс тапқан жалпыға міндетті тәртіп ережесі. Құқықтық норма үш элементтен – гипотеза, диспозиция және санкциядан тұрады (8-сызбанұсқа).

Глоссарий

- **Құқық жүйесі** – құқықтың ішкі құрылымы, құқықтың элементтерге бөлінуі.
- **Құқық нормасы** – мінез-құлықтың заңда бекітілген бірегей ережесі.
- **Құқық салалары** – құқықтық нормалардың неғұрлым ірі бірлестіктері.

8-сызбанұсқа

Құқық нормаларының құрылымы

Гипотеза белгілі бір құқықтық норма қолданылатын жағдайлар мен шарттарды анықтайды. Гипотеза *кім? қайда? қашан? қандай?* деген сұрақтарға жауап береді.

Диспозиция субъективті құқықтар мен заңды міндеттер қамтырады, тәртіп ережелерін қамтиды. Диспозиция – құқықтық норманың ең маңызды бөлігі. Ол *не істеу керек? не істемеу керек?* деген сұрақтарға жауап береді.

Санкция – құқықтық нормаларды бұзғаны үшін субъектіге қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шегін анықтайды және тәртіп бұзушы өтеуі тиіс жағымсыз заңды шешімдерді көрсетеді. Санкция *құқықтық нормаларды бұзғаны үшін қандай жазаға тартылуы мүмкін?* деген сұрақтарға жауап береді.

Қызықты дерек!

Құқықтық норманың логикалық формасы мынадай болуы мүмкін: «Егер (гипотеза)... , онда (диспозиция) ... , әйтпесе (санкция)». Мысалы, ҚР-ның «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінде: «Неке қию (ерлі-зайыпты болу) үшін некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) еркек пен әйелдің ерікті әрі толық келісімі және олардың неке (ерлі-зайыптылық) жасына толуы қажет» деп көрсетілген. Логикалық түрде бұл норма былай тұжырымдалады: егер адамдар кәмелетке толса және олардың ерікті келісімі болса, онда олар некеге отыра алады. Норманың белгілі бір шарты бұзылған жағдайда (кәмелетке толмағандар некеге тұрса, некеге тұруға мәжбүрлесе) заңды жауаптылық туындайды.

Құқық институттары – қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрін (тобын) реттейтін заң нормаларының жиынтығы. Құқық институты –

құқықтық нормалардың салыстырмалы түрдегі шағын, тұрақты жиынтығы. Құқықтық институттар қоғамдық болмыстың жекелеген тұстарын, үзінділерін тәртіпке келтіруге бағытталған. Құқық институты – саланың құрамдас бөлігі, бөлімі.

Қызықты дерек!

Құқық саласының әрқайсысында көптеген институттар болады. Мысалы, қылмыстық құқықта жаза тағайындау, қылмыстық жауаптылықтан босату институты; отбасы құқығында неке, бала асырап алу, ажырасу институты; азаматтық құқықта сатып алу-сату шарты, заңды тұлға институты, талаптың ескіруі институты болады.

ҚР Еңбек кодексі

Құқықтың ішкі салалары құқық саласымен салыстырғанда құқық нормаларының аздаған топтарын біріктіреді және қоғамдық, туыстық қарым-қатынастарды реттейді. Күрделі және ірі салалардың ғана тиісті ішкі салалары болады.

Мәселен, конституциялық құқық сайлау, парламенттік құқық тәрізді ішкі салаларға бөлінсе, кәсіпкерлік құқық азаматтық құқықтың ішкі саласы; ал салық құқығы қаржы құқығының ішкі саласы болып табылады. Құқықтың ішкі саласының құқық институтынан айырмашылығы – ол әрбір құқық саласының міндетті құрамдас бөлігі емес.

Құқық салалары дегеніміз – құқықтық реттеу әдісі арқылы біртекті қоғамдық қатынастарды сапалы реттейтін құқықтық нормалар жиынтығын білдіретін ең ірі құқық жүйесі.

Әрбір саланың өзіндік құқықтық реттеу пәні мен құқықтық реттеу әдісі бар. Сонымен бірге өзіндік заңдары, әдетте, дербес кодекстері болады. Құқықтың әрбір саласында құқық субъектілерінің құқықтық жағдайын реттеуге, құқықтық нормаларды бұлжытпай орындауға бағытталған мемлекеттік-құқықтық шаралар, міндеттер мен құқықтардың орындалу әдістерін белгілейтін ерекше заңды режимі болады.

Глоссарий

• **Құқық саласы** – құқық нормаларының жиынтығы. Біркелкі қоғамдық қатынастарды реттейді. Әр саланың өз пәні, құқықтық реттеу әдісі бар.

Заң әдебиеттерінде төмендегідей құқық салалары көрсетіледі:

- конституциялық (мемлекеттік) құқық;
- азаматтық құқық;
- әкімшілік құқық;
- қылмыстық құқық;
- жер құқығы;
- еңбек құқығы;
- отбасы-неке құқығы;

- кылмыстық іс жүргізу құқығы;
- аграрлық (ауылшаруашылық) құқығы;
- кылмыстық-атқару құқығы;
- экологиялық (табиғатты қорғау) құқығы;
- қаржы құқығы;
- азаматтық іс жүргізу құқығы;
- халықаралық құқық және т.б.

Есте сақта! Конституциялық құқық барлық құқық салалары үшін негіз болып табылады. Конституциялық құқықтың нормалары аса маңызды қоғамдық қатынастарды (мысалы, мемлекеттік құрылыс негіздері, сот құрылымдары, сайлау жүйесі) реттейді, мемлекет пен азаматтың негізгі құқықтары мен міндеттерін бекітеді.

Кәсіпкерлік, салық, кеден, муниципалдық, компьютерлік, ғарыштық құқықтарды жаңа салаларға жатқызуға болады (9-сызбанұсқа).

9-сызбанұсқа

Құқық салалары

Басты құқықтық режимді қамтитын базалық, кәсіптік салалар: бұл ретте барлық құқық саласы жүйесінің үстінде конституциялық құқық тұрады, содан кейін материалдық салалар – азаматтық, әкімшілік кылмыстық құқық және соларға сәйкес іс жүргізу салалары – азаматтық іс жүргізу құқығы, әкімшілік іс жүргізу және кылмыстық іс жүргізу құқығы болады.

Құқықтық режимдер қоғамның ерекше ортасына бейімделген арнайы салалар: еңбек, жер, қаржы, әлеуметтік қамтамасыз ету құқығы, отбасы құқығы.

Кәсіптік және арнайы салалардың әртекті институттарының бірігуі тән кешенді салалар: аграрлық құқық, экологиялық құқық, сауда құқығы, прокурорлық қадағалау, теңіз құқығы.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқық нормалары қандай элементтерден тұрады?
2. Құқық жүйесінің қандай элементі ең ірі деп саналады?
3. Құқықтық реттеудің әдісі мен пәні дегеніміз не?

1-деңгейлі тапсырма. «Құқық жүйесі» атты таныстырылым дайындаңдар. Құқық жүйесінің элементтерін талқылаңдар. Құқық жүйесі элементтері арасындағы өзара байланысты анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Құқықтық реттеу әдістерінің түрлеріне тоқталыңдар. Императивтік және диспозитивтік әдістерді салыстырыңдар. Күнделікті өмірде осы әдістерді қолдану ерекшелігін көрсетіңдер. Мысал келтіріңдер.

§ 4. МЕМЛЕКЕТ – ҚҰҚЫҚТЫҢ ЕРЕКШЕ СУБЪЕКТИСІ. МЕМЛЕКЕТ БЕЛГІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

мемлекетті құқықтың ерекше субъектісі ретінде қарастырамыз; мемлекеттің белгілерін анықтаймыз; мемлекеттің заң шығару рөлін ашамыз.

Мемлекет – қоғамды басқаратын саяси институт. Мемлекет азаматтар, қоғамдық топтар, таптар мен қауымдастықтардың бірлескен қызметі мен қарым-қатынасын ұйымдастырады, бағыттайды және бақылайды.

Қызықты дерекі

Алғашқы мемлекет шамамен б.з.б. IV мыңжылдықта Египет пен Шумерде пайда болған. Бүгінде әлемде 193 мемлекет (БҰҰ-ның мүшелері) және 2 бақылаушы мемлекет бар. Қасиетті Тақ (Ватикан) және Палестина елдері БҰҰ-ның мүшесі болмаса да, халықаралық құқық субъектілері болып табылады.

Мемлекет – қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде туындаған, нақты қоғамның саяси жүйесіндегі биліктің орталық институты.

Есте сақта! Мемлекет – жария-саяси биліктегі ерекше аппарат. Оның негізгі міндеті – қоғамды басқару, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау.

Тірек сөздер

- мемлекет
- егемендік
- құқық
- құқықшығармашылық

Мемлекет пен қоғамның қатынасы мемлекеттің тікелей қоғамға тәуелділігінен көрінеді: қоғамдағы кез келген өзгеріс мемлекеттің құрылымына, ұйымдастыру формалары мен мемлекет билігін жүзеге асыру әдістеріне тікелей әсер етеді. Мемлекеттің әлеуметтік мақсаты – қоғамдағы кез келген қайшылықтарды реттеу, болып жатқан барлық өзгерістерге жауап беру. Мысалы, жаңа заңдар қабылдау арқылы т.б.

«Мемлекет» ұғымын толық ашу үшін оның барлық белгілеріне тоқталып, мазмұнын терең қарастыру қажет (10-сызбанұсқа).

10-сызбанұсқа

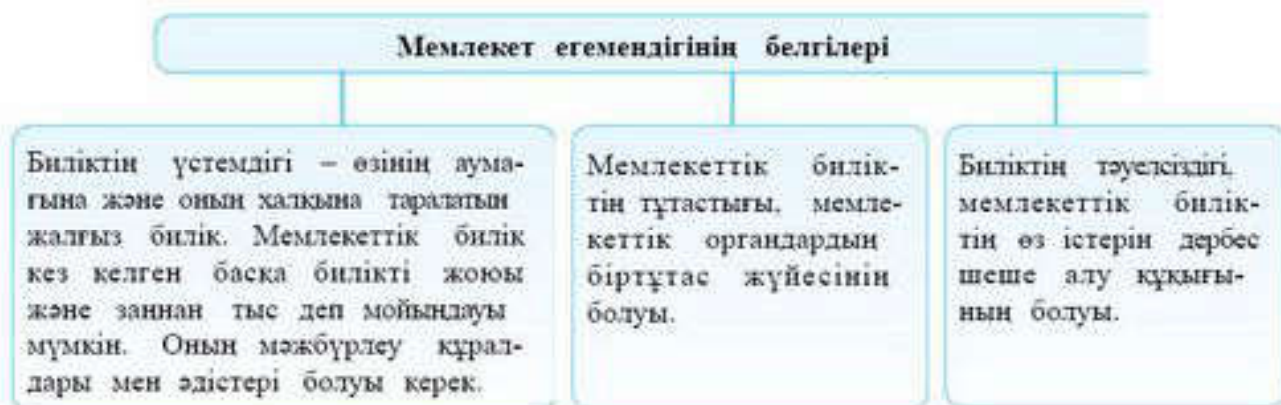

1. *Аймақтың және халықтың болуы*. Бұл ретте тұрғындар аймақтық қағидат, яғни, орналасу қағидаты бойынша бөлінеді. Егер мемлекет халқы ұлысқа, ұлтқа бөліне бастаса, онда ол үстемдік етуші, зорлық-зомбылықты жақтаушы, демократияға қарсы мемлекетке айналады.

2. *Жария (мемлекеттік) биліктің болуы*. Мемлекеттің барлық тұрғындарына тиісті болғандықтан жария билік деп аталады. Сондай-ақ мемлекет тұтас қоғамның атынан сөйлейді. Жария-саяси билікке билік және басқару органдары, сондай-ақ арнайы мәжбүрлеу аппараттары жатады. Мемлекеттің құрамында сот, прокуратура, ішкі істер органдары тәрізді құрылымдар бар. Сонымен қатар мемлекеттік шешімдерді, қажет болған жағдайда, мәжбүрлеу құралдары арқылы жүзеге асыратын материалдық қосалқылар (әскер, түрме және т.б.) болады.

3. *Мемлекеттің егемендігі*, яғни, мемлекеттік биліктің ішкі және сыртқы істердегі толық егемендігі (II-сызбанұсқа).

II-сызбанұсқа

4. *Құқықтардың, заңдардың болуы*. Мемлекет пен құқықтың арасында ажырамайтын байланыс бар. Кез келген мемлекет өзінің мемлекеттік саясатын жүзеге асыру үшін оны нормативтік-құқықтық актіде бекітуі қажет. Құқық мемлекетті ғана емес, сонымен бірге оның саясатын да заңдастырады. Осылайша демократиялық-құқықтық мемлекет қалыптасады.

5. *Салық және салық жүйесінің болуы*. Салықтар мен алымдар – мемлекет тарапынан өтеусіз ұсталатын және жария-саяси биліктің, мемлекеттік аппарат пен тұтас қоғамның қажеттіліктеріне жұмалатын халық кірісінің бір бөлігі. Бұл жерде салық мөлшері мен мемлекеттік органдардың саны арасында кері байланыс болады. Мемлекеттік аппарат көп болса, салық та көп болады, мемлекеттік аппарат аз болса, салық та аз болады.

Қазіргі демократиялық мемлекеттер мемлекеттік қызметшілерді үнемі қысқартып, салықтарды қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне жұмсауға тырысады.

Мемлекеттің құқықшығармашылық рөлі

Мемлекет заңдарды әзірлейді және қабылдайды. Бұл үдеріс құқықшығармашылық деп аталады (2-кесте). Заңды жазу мен қабылдау үдерісі заңшығармашылығы деп аталады. Заңдарды ҚР Парламенті, кей жағдайда ғана ҚР Президенті қабылдайды.

2-кесте

Құқықшығармашылық қызметінің ерекшеліктері

Белсенділікті, шығармашылықты білдіреді, мемлекеттік қызмет болып табылады.	Оның негізгі өнімі – нормативтік-құқықтық актілерде іске асырылатын құқықтық нормалар (заңдар, қаулылар, өкімдер, шешімдер және т.б.).	Қоғамды басқарудың ең маңызды құралы, мұнда оның даму стратегиясы қалыптасады және жалпыға міндетті мінез-құлық ережелері қабылданады.	Құқықшығармашылық деңгейі мен мәдениеті, соған сәйкес қабылданатын нормативтік актілердің сапасы – қоғамның өркендеттенуі мен демократиялануының көрсеткіші.

Құқықшығармашылық қызметі екі негізгі бөліктен тұрады.

Біріншісі заң шығарудың ұйымдастырушылық мәселелерін қамтиды (нормативтік актінің жобасын дайындау, оны талқылау және т.б.).

Екіншісі нормативтік-құқықтық акт жобасын дайындау туралы шешім қабылдайды.

Осы екі бөлік өзара тығыз байланысты. Құқықтық құжатты талқылауға, қабылдауға және жариялауға дайындау үдерісі тұтас рәсім болып табылады. Осыған орай құқықшығармашылық үдерісі негізгі екі сатыға бөлінеді:

1) мемлекеттің еркін қалыптастыру;

2) құқық нормаларында мемлекеттің еркін ресми түрде бекіту. Бұл жерде нормативтік актінің жобасы жалпыға міндетті құқықтық актіге айналады.

Құқықшығармашылық үдерісі белгілі бір қағидаттарға сүйенеді. Олардың қатарына демократия, жариялылық, кәсібилік, заңдылық, ғылымшылық, құқық қолдану тәжірибесімен байланыстыру қағидаттары жатады.

Мемлекет өзінің билігін жүзеге асыру үшін әртүрлі әдістерді (тәсілдер мен амалдар) пайдаланады.

1. *Сендіру әдісі*. Бұл әдісті қолдану кезінде тұлғаның бойында қажетті түсініктер қалыптастыру үшін идеялық-адамгершілік құралдар арқылы оның еркіне белсенді қысым жасалады.

Глоссарий

- **Мемлекет** – қоғамды басқару механизмі, саяси билік, саяси институт. Демократиялық мемлекеттің негізгі міндеті – адам құқығы мен қоғамдық тәртіпті сақтау және қорғау.
- **Құқықшығармашылық** – арнайы мемлекеттік басқарушылық органдардың нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу, қайта өңдеу және басып шығару қызметі.

Әдетте, идеялық-адамгершілік құралдар ретінде идеология пайдаланылады.

2. Мәжбүрлеу әдісі. Мемлекеттің мәжбүр етуі – жекетілганы жүйе көздегендей әрекет етуге итермелеу мақсатында мемлекеттік жүйенің психологиялық, материалдық немесе күштеп әсер етуі. Мемлекеттік мәжбүрлеу құқықтық және құқыққа сай емес болады. Біріншісі – мемлекеттік мәжбүрлеу, оның түрі құқықтық нормалармен арнайы іс жүргізу шеңберінде анықталған. Екіншісі – мемлекеттік органдардың озбырлығы.

Мемлекеттік билікті жүзеге асыру әдістері сан алуан, бірақ олардың барлығы заңды болуы және қоғамдық пайдалы мақсаттарға бағытталуы тиіс.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Мемлекет» түсінігінің мазмұнын ашып, негізгі белгілерін көрсетіңдер.
2. Мемлекеттік билікті жүзеге асырудың негізгі әдістері қандай?
3. «Құқықшығармашылық» түсінігіне анықтама беріңдер. Құқықшығармашылықтың қағидаттарын атаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Мемлекет пайда болғанға дейінгі адамзаттың даму кезеңдерін талқылаңдар. Бұл кезеңдерде қатынастар қандай нормалармен реттелді? Қандай басқару органдары болды? Тарихтан деректер келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Бостандық пен тәуелсіздік – әр мемлекеттің ең басты даму негізі» деген пікірді талқылаңдар. Ел тәуелсіздігінің әр адам үшін қандай маңызы бар? Қазақстан тарихынан алған білімдеріңді пайдаланып, осы тақырыпта пікірталас өткізіңдер.

§ 5. МЕМЛЕКЕТТІҢ МӘНІ МЕН ФУНКЦИЯСЫ. МЕМЛЕКЕТ МЕХАНИЗМІ

Бүгін сабақта:

мемлекеттің мәні мен функциясын қарастырамыз; қазіргі мемлекеттің басты функцияларын анықтаймыз; мемлекет механизмі туралы білеміз.

Мемлекеттің мәні – мемлекеттің басты міндеті. Мемлекеттің мәні мемлекеттік биліктің қызметін, оның мазмұнын, мақсатын, міндеттерін және оған тиесілігін анықтайды. Кез келген мемлекетте бір-біріне қайшы келетін *таптық және жалпыәлеуметтік мән* болады.

Тірек сөздер

- мемлекеттің мәні
- мемлекеттің функциялары
- таптық мәні
- жалпыәлеуметтік мәні
- мемлекет механизмі
- мемлекеттік орган
- мемлекеттік қызметшілер

Мемлекеттің таптық мәні қарастырайық. Өзін-өзі басқарудың бұрынғы органдары клауымдық құрылымда басқару функциясын тоқтатқан кезде, мемлекет жария билік ретінде пайда болады. Қоғам әлеуметтік тұрғыдан жіктеледі, бұрын оның барлық мүшелеріне тиісті болған билік саяси сипатқа ие болады және, ең алдымен, үстем әлеуметтік топтар мен таптардың мүддесін қорғайды. Осылайша мемлекеттің

таптық мәні биліктің үнемі қоғамдағы үстем топтың мүддесін жүзеге асыруы арқылы көрінеді.

Дегенмен мемлекет тек дәулетті тапқа ғана емес, сонымен бірге қоғамның барлық тобына қамқорлық жасауы тиіс. Өйткені қоғам – біртұтас ағза, соған сәйкес дәулетті таптар кедей таптарсыз өмір сүре алмайды. Демек, кез келген мемлекет жалпыәлеуметтік функцияларды жүзеге асырады және әрдайым жүзеге асыруы тиіс. Бұл мемлекеттің жалпыәлеуметтік мәні деп аталады.

Мемлекетте барлық таптың мүдделері бүкіл қоғамның мүддесі үшін үйлестіріледі. Әртүрлі тарихи жағдайларда осы екеуінің арақатынасы мемлекеттерде бірдей емес, бір тараптың күшеюі басқа тараптың әлсіреуіне әкеледі.

Мемлекеттің мәні оның функциялары арқылы көрінеді. Мемлекеттің функциясы оның қоғамдық-саяси табиғатынан, мемлекеттің сипатынан, оның мәні мен әлеуметтік міндетінен байқалады.

Есте сақта! Мемлекеттің функциялары оның мәнін және қоғамдық өмір салаларына сәйкес негізгі бағыттарының әлеуметтік мақсатын білдіреді.

Мемлекет қызметінің мынадай құрамдас бөліктерін қарастыруға болады:

- мемлекет функциясының субъектілігі;
- мемлекет функциясының мазмұны;
- мақсаттары мен міндеттері;
- өкілеттілігінің көлемі;
- мемлекет функциясын іске асырудың формасы мен әдістері.

Құрамдас бөліктер

Әрбір функцияның *субъектілері* осы функцияны тікелей жүзеге асырумен айналысатын мемлекеттік құрылымдар болып табылады. Мемлекет функцияларын жүзеге асыруға мемлекеттік органдардың барлығы немесе көпшілігі қатысады. Жекелеген функциялар бойынша мемлекеттік органдардың шашыранқылығы бір-келкі атқарылмайды. Мысалы, жалпымемлекеттік органдар (Парламент, Президент, Үкімет) мемлекеттің барлық дерлік функциясын жүзеге асыруға қатысады, ал жергілікті, салалық органдар жекелеген қызметтермен айналысады.

Мемлекет функциясының мазмұны қоғамдық өмірдің белгілі бір саласына ықпал етуді білдіреді. Мұндай ықпалдар әртүрлі болуы мүмкін: біріншіден, мемлекеттің көзқарасы тұрғысынан айтарлықтай тиімді, халықтың мүддесіне жауап беретін қоғамдық қатынастарды бекітуге, дамытуға және жетілдіруге ықпал етеді. Екіншіден, қоғамдық дамуды тежейтін, халық пен жекетұлғаның мүдделеріне нұқсан келтіретін қатынастарды бейтараптандыруға, мейлінше азайтуға немесе толығымен жоюға бағытталуы мүмкін. Үшіншіден, мемлекеттің ықпалы жана және ілгерішіл бағыттарды бекітуге жағдай жасауға тырысудан білінеді.

Өкілеттік – мемлекет қызметтерін орындау барысында тиісті органдарға берілетін құқықтар мен міндеттер көлемі. Өкілеттік әртүрлі болады. Олар ұйымдас-тырушылық, кадрлық, материалдық-техникалық, ақпараттық құралдармен қамтамасыз етіледі.

Функциялардың мақсаты мен міндеттері. Олар мемлекеттік функцияға қажетті бағыт ұсынады.

Мемлекет функцияларын жүзеге асыру әдістері мен формалары дегеніміз – әдістер мен тәсілдер. Олардың көмегімен мемлекет өз билігін жүзеге асырады. Оған тыйым салу, рұқсат беру әдістері жатады.

Мемлекет функциялары тұрақты және қарқынды келеді, өзгерістерге ұшырайды. Нақты тарихи жағдайларға байланысты қандай да бір қызметтер басты функциялар ретінде ерекшеленеді.

Мемлекеттің функциялары ішкі және сыртқы болып бөлінеді.

1. *Ішкі* : адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау; меншік нысанын қорғау; құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету; экологиялық, экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық прогрестің дамуы; мемлекет қызметтері; салық салу. 2. *Сыртқы* : жаулап алу соғыстарын жүргізу; сыртқы шабуылдан елді қорғау, елдің қорғанысы; бейбітшілікті қолдау; өзара тиімді сауда; әлемдік проблемаларды басқа мемлекеттермен бірлесіп шешу.

Мемлекет механизмі – мемлекеттің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік органдар жүйесі.

Мемлекет механизмінің негізгі белгілері:

- механизмнің бастапқы құрылымдық элементтері мемлекеттік органдар мен мекемелер болып табылады, яғни мемлекет істерін басқаруға тікелей қатысатын адамдардан тұрады;
- механизмді құрайтын мемлекет органдары қатан иерархиялық жүйенің құрамдас бөліктері тәрізді бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасайды;
- төменгі органдар жоғарғы органдарға бағынады;
- мемлекеттік орган мен мекемелер жүйесінің тұтастығы ұйымдар мен қызметтердің бірыңғай қағидаттарымен, бірыңғай міндеттерімен және мақсаттарымен қамтамасыз етіледі;
- мемлекет механизмі арқылы билік жүзеге асырылады және мемлекет функциялары орындалады;

Глоссарий

- **Мемлекеттің мәні** – мемлекеттің кімге қызмет ететінін көрсететін ең негізгі міндеті.
- **Мемлекеттің функциясы** – мемлекет қызметінің негізгі бағыты.
- **Мемлекет механизмі** – мемлекеттің саясаты мен міндеттерін жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың жиынтығы.

ҚР Бас прокуратурасы

- мемлекеттің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыру үшін мемлекет органдары қажетті құралдарды – мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігін қоса алғанда материалдық, ақпараттық, ұйымдастырушылық құралдарды немденеді;
- мемлекеттік органдардың биліктік өкілеттігінің саласы мен көлемі заңмен шектелген.

Глоссарий

- **Мемлекеттік орган** – мемлекет механизмінің элементі, оның өз құрылымы бар, мемлекет функциясын жүзеге асыруға қатысу үшін оған белгілі бір өкілеттік берілген.

Мемлекеттік аппарат мемлекет механизмінің негізі болып табылады. Мемлекеттік аппарат мемлекеттік органдардан тұрады.

Мемлекеттік органда мемлекеттік қызметшілер жұмыс істейді.

Мемлекеттік қызметшілер – басқару ісімен арнайы айналысатын айрықша топ, адамдар санаты. Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайы арнайы заңмен реттеледі, онда мемлекеттік қызметшілердің түрлері, міндеттері мен құқықтары айқын көрсетілген. «Қазақстан

Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заңы 2015 жылы 23 қарашада қабылданған. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі (Мемлекеттік қызметшілердің әдеп қағидалары) ерекше маңызды. Бұл Кодекс Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген.

Есте сақта! Мемлекеттік қызметшілер мемлекеттік қызметте жүргенде іскерлік этикетті сақтауға, ресми мінез-құлық қағидаларын құрметтеуге тиіс. Мемлекеттік қызметшілер қызметтен тыс уақытта қоғамға жат мінез-құлық жағдайларына жол бермеуге, қарапайымдылық танытуға, тиісті қызметтерді алу кезінде мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық жағдайын баса көрсетпеуге және пайдаланбауға тиіс.

Мемлекеттік қызметшілерге жоғары талаптар қойылады. Мемлекеттік қызмет атқару қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады.

Назар аударайық!

Мемлекеттік қызметке лауазымдық міндеттемелерді атқаруға қажетті арнайы білімі, жеке және кәсіптік дағдысы бар, зейнет жасына жетпеген ҚР азаматтары қабылданады.

Мемлекеттік қызметшілерге қойылатын шектеулер

1. Жасы 18-ден кіші болмауы керек.
2. Мемлекеттік қызмет атқаруға кедергі болатындай науқасы болмауы керек.
3. Соттылығының болмауы керек.
4. Құқық қорғау органдарынан жағымсыз негізде жұмыстан босату жағдайлары болмауы керек.

Мемлекеттік аппараттың қызметі мен оны ұйымдастыру қағидалары барлық мемлекеттік органдар үшін біртұтас болып табылады. *Қағидалар* – мемлекеттік органдардың қызметін анықтайтын және оны қалыптастыруға бағытталған бастапқы идеялар, талаптар.

Қазақстан Республикасының Парламенті

Осылайша мемлекеттің мәні мемлекеттің мазмұнын, міндеттерін, мемлекеттік биліктің функциясын және оның тиесілілігін анықтайды. Мемлекеттің функциялары – мемлекеттің мәні мен оның әлеуметтік бағытын білдіретін, қоғамдық өмірдің басты саласында тұрақты қалыптасқан мемлекеттік қызметтің негізгі бағыттары. Қазіргі замандағы демократиялық мемлекеттің негізгі функциясы – адамның бостандығы мен құқығын сақтау және қорғау.

Мемлекет механизмінің құрылымы мемлекеттік органдардан, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардан, мемлекеттік қызметшілерден, ұйымдастыру-қаржы құралдарынан тұрады. Сондай-ақ мемлекеттік қызметті қамтамасыз етуге қажет болатын мәжбүрлеу күшіне ие.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекет мәніне сипаттама беріңдер. Қазіргі демократиялық мемлекеттің мәні неде?
2. Мемлекеттің функцияларына анықтама беріп, жіктеңдер. Мемлекет функцияларының құрамдас бөліктеріне тоқталыңдар.
3. Қазіргі демократиялық мемлекеттердің қандай маңызды функциялары бар?
4. Мемлекет механизміне анықтама беріңдер. Мемлекет аппараты қызметінің нысандары қандай?
5. Мемлекеттік орган деген не? Оның ерекше белгілерін атаңдар. Қандай мемлекеттік органдарды білесіңдер?
6. Мемлекеттік қызметші дегеніміз кім? Мемлекет қызметшісіне қандай талаптар қойылады?

1-деңгейлі тапсырма. Ұлыбритания, Франция, Сингапур сияқты демократиялық мемлекеттер туралы әңгімелендер. Бұл мемлекеттерде әлеуметтік саясат жүргізіліп жатқанын дәлелдендер.

2-деңгейлі тапсырма. «Біздің мемлекетіміз – Қазақстан Республикасының негізгі функциялары қандай?» деген сұрақты топта талқылаңдар. Мысалдар келтіріңдер. Еліміз әлеуметтік жағынан дамуы үшін мемлекет қандай шараларды жүзеге асыруы керек?

§ 6. МЕМЛЕКЕТ НЫСАНЫ. БАСҚАРУ НЫСАНЫ. МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМ НЫСАНЫ. САЯСИ РЕЖІМ НЫСАНЫ

Бүгін сабақта:

мемлекет нысаны және оның элементтері: басқару нысаны, мемлекеттік құрылым нысаны, саяси режим нысаны.

Тірек сөздер

- мемлекет нысаны
- республика
- монархия
- федерация
- унитарлы
- империя
- конфедерация
- демократия
- антидемократия

Мемлекет нысаны қоғамды *кім және қалай* басқаратынын, ондағы мемлекеттік-биліктік құрылымдардың *қалай* құрылғанын және *қалай әрекет* ететінін, осы аймақтағы халықтың *қалай* біріккенін, олардың әртүрлі аймақтық және саяси құрылымдар арқылы мемлекетпен *қалай* байланысатынын анықтайды. Сонымен қатар саяси билік *қандай* әдістер мен тәсілдердің көмегімен жүзеге асырылатынын, қоғамдағы тұлғаның құқықтық жағдайын және оның құқықтары мен бостандықтарының *қандай* көлемде екендігін де анықтайды. Қоғамдағы саяси өмір мен мемлекеттік инспуттың тұрақтылығы белгілі бір дәрежеде мемлекет нысанына тәуелді (12-сызбанұсқа).

Мемлекет нысанына әлеуметтік-экономикалық (негізгі факторлар), табиғи, климат жағдайы, ұлттық-тарихи, діни, мәдени және т.б. әртүрлі факторлар әсер етеді.

Есте сақта! Мемлекет нысаны – басқару түрінде, мемлекеттік құрылым мен саяси (мемлекеттік) режим түрінде көрініс табатын мемлекеттік билікті ұйымдастыру.

12-сызбанұсқа

Есте сақта! Басқару нысаны – жоғарғы мемлекеттік билікті ұйымдастыру тәсілі, оның органдарының құрылысын, олардың бір-бірімен және халықпен өзара әрекетін ұйымдастыру тәртібі, олардың құрылуына халықтың қатысу деңгейі.

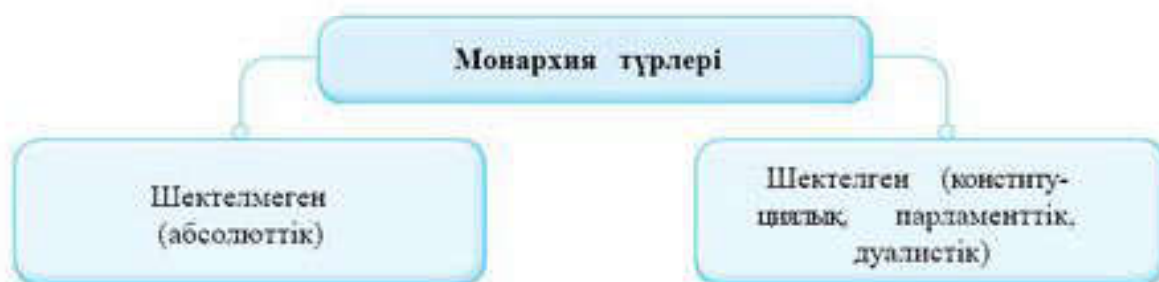
Мемлекеттік басқару нысаны: жоғарғы мемлекеттік органдарды құру тәртібін және олардың ішкі құрылысы тәртібін; жоғары және жер-

гілікті органдардың өзара қарым-қатынастарының тәртібін; жоғарғы мемлекеттік билік пен халық арасындағы өзара қарым-қатынас ерекшеліктерін; мемлекеттік орган жұмысына халықтың қатысу деңгейін; қоғам алдында мемлекет органдарының жауаптылық деңгейін түсіндіреді.

Басқарудың негізгі екі нысаны бар: *монархия* және *республика*.

1. *Монархия* – басқару нысаны, онда жоғарғы билік жеке-дара (бір адамның қолында) жүзеге асырылады және ауысады, әдетте, билеушінің балаларына мұраға қалады. Сондай-ақ монарх қоғам алдында заң жүзінде жауап бермейді. Жер бетіндегі алғашқы мемлекеттер басқару нысаны бойынша абсолютті монархия болды (13-сызбанұсқа).

13-сызбанұсқа

Шектелмеген (абсолюттік) монархия. Монарх – мемлекеттің жалғыз жоғарғы органы. Заң шығару, атқару және сот билігі оның қолында болады. Қазіргі кезде осындай басқару нысанындағы елдерге Сауд Арабиясы, Біріккен Араб Әмірліктері жатады.

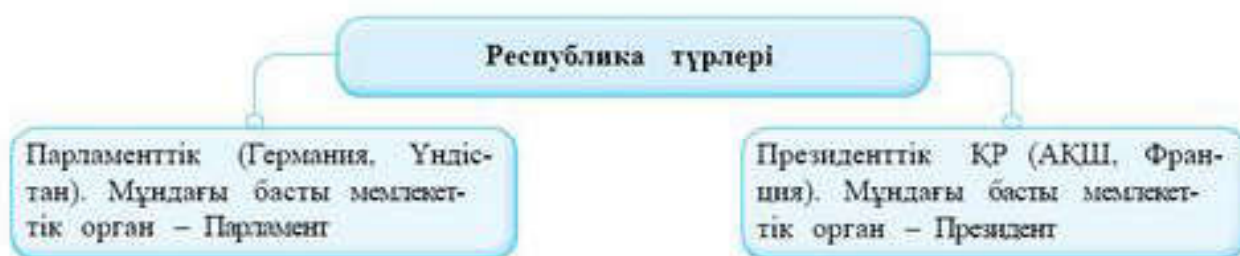
Қазақстан Республикасының Елтаңбасы

Шектелген немесе *конституциялық монархия*. Бұл жерде мемлекеттік билік монарх және басқа органдар арасында бөлінеді, мысалы, парламент және сот. Шектелген монархияның *конституциялық, парламенттік, дуалистік* түрлері болады.

Қазақстан Республикасының астанасы – Нұр-Сұлтан қаласы

2. *Республика* – жоғарғы мемлекеттік билік сайлау органдарына тиесілі болатын басқару нысаны. Оны белгілі бір мерзімге халық сайлайды. Осы сайлау органдары сайлаушылардың алдында жауапты болады (14-сызбанұсқа).

Парламенттік республикадағы парламент – тек заң шығарушы ғана емес, үкіметті бақылаушы орган. Мемлекет өмірін ұйымдастыруда парламент үлкен рөл атқарады. Мемлекет басшысын, әдетте, парламент немесе арнайы құрылған парламент алқасы сайлайды. Мемлекет басшысы – Президент үкімет басшысы болып саналмайды.

Мұндай республикада үкіметті парламент құрады, яғни парламентте көпшілік дауыс алған партиялардың депутаттарынан құрылады. Үкімет өз қызметінде парламенттің алдында жауап береді және билік парламентте көпшілік дауыс жинаған партияның қолында болады.

Үкімет басшысын (премьер-министр, министрлер кеңесінің төрағасы, канцлер) әдетте, президент тағайындайды.

Парламенттің негізгі функциясы – заң шығару және атқарушы билікті қадағалау.

Президенттік республикада мемлекет және үкімет басшысының өкілеттігі президенттің қолына біріктірілген. Мемлекетте президент басты тұлға болып саналады.

Классикалық президенттік республикаға Америка Құрама Штаттары жатады. Билікті бөлу қағидатына негізделген АҚШ Конституциясында «Заң шығару билігі парламентке, атқарушылық президентке, сот Жоғарғы сотқа тиесілі» деп айқын көрсетілген. АҚШ Президентін қосымша дауыс беру (сайлаулар) жолымен сайлаушылар алқасы арқылы мемлекет халқы сайлайды.

Есте сақта! Мемлекеттік құрылым нысаны – мемлекет пен оның құрамдас бөліктерінің арасындағы өзара байланысты сипаттайтын мемлекеттің аймақтық ұйымдастырылуы.

Барлық мемлекеттер өз мемлекеттік құрылымы бойынша жай және күрделі болып бөлінеді (15-сызбанұсқа).

Жай немесе унитарлы (біртұтас) мемлекет – орталықтандырылған біртұтас мемлекет, оның жеке әкімшілік-аймақтық бірліктері мемлекеттің құрамына кірмейді.

Глоссарий

- **Мемлекет нысаны** – үш элементтің жиынтығы. Олар: басқару нысаны, мемлекеттік құрылым нысаны, саяси режим нысаны.

кеттік құрылым мәртебесіне ие болмайды, олардың тәуелсіздік белгілері жоқ (Қазақстан). Унитарлы мемлекетте жоғарғы билік органдары, заңнама, сот органдары, азаматтық пен салықтардың бір арналы жүйесі болады.

Күрделі мемлекет – белгілі бір дәрежедегі дербестікке ие жекелеген мемлекеттік құрылымдардан құралған мемлекет. Күрделі мемлекеттерге империялар, конфедерациялар, федерациялар, достастықтар және одақтастықтар жатады.

Империялар – күштеу арқылы құрылатын күрделі мемлекеттер, оның құрамдас бөліктері жоғары билікке бағынышты болады. Империялардың басты ерекшелігі – олардың құрамдас бөліктерінің ешқашан ортақ мемлекеттік-құқықтық мәртебесі болмаған. Мысалы, Рим империясы, Британия империясы, Ресей империясы және т.б.

Конфедерация – егеменді мемлекеттердің уақытша одағы, нақты тарихи кезеннің шегінде белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін құрылады. Мақсаттар әскери, экономикалық және саяси болуы мүмкін. Мысалы, 1776–1787 жылдары АҚШ, қазіргі кездегі ТМД (Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы).

Федерация – күрделі одақтас мемлекет, оның бөліктері мемлекеттік құрылымдар болып табылады және белгілі бір дәрежеде мемлекеттік егемендікке ие болады. Федерация орталықсыздандыру қағидатына негізделген (АҚШ – 51 штат, РФ – 85 субъект, Үндістан – 29 штат пен 7 одақтық аумақ, Германия – 16 субъект).

Достастық – ортақ белгілермен, біртектіліктің белгілі бір деңгейімен сипатталатын мемлекеттердің ұйымдастырылған бірлестігі. Оларды біріктіретін белгілер экономикаға, құқыққа, тілге, мәдениетке, дінге қатысты болуы мүмкін. Достастық мүшелері – толығымен тәуелсіз, егеменді мемлекеттер, халықаралық қатынастардың субъектілері.

Мемлекеттер одақтастығы – қоғамды мемлекеттік ұйымдастырудағы өтпелі нысан. Одақтастық негізінде көп жағдайда мемлекетаралық шарт жатады. Ол одақтастыққа кіретін мемлекеттердің интеграциялық байланыстарын күшейте түседі және оларды конфедеративтік бірлестікке жетелейді.

Есте сақта! *Саяси режим* дегеніміз – қоғамдағы саяси еркіндіктің дәрежесі, жеке тұлғаның құқықтық жағдайы, сондай-ақ мемлекеттік билікті жүзеге асыратын әдістер мен тәсілдер (16-сызбанұсқа).

Демократиялық режимде адамның құқықтары мен бостандықтары қорғалып, кепілдік беріледі. Билік жекетілме мен қоғамның мүдделерін іске асырады.

Глоссарий

- **Мемлекеттік құрылым нысаны** – аймақтық құрылым, мемлекет бөлігінің орталықпен өзара қатынасы.
- **Саяси режим нысаны** – қоғамды басқару тәсілдерінің жиынтығы, тұлғаның құқықтық жағдайы.

Антидемократиялық режимде билік реакциялар қолында болады және ол диктаторлық әдістер арқылы жүзеге асырылады.

Антидемократиялық режимнің *тирандық*, *деспоттық*, *фашистік*, *тоталитарлық*, *авторитарлық* тәрізді бірнеше түрі бар.

Осыған байланысты басқару нысаны – жоғарғы билік органдары құрылымының көрінісі. Саяси (мемлекеттік) режим нысаны – адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің көрсеткіші.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекет нысандарына түсінік беріңдер. «Мемлекет нысаны» ұғымының мәні қандай?
2. Басқару нысандарына түсінік беріңдер. Республиканың монархиядан айырмашылығы неде?
3. Мемлекеттік құрылым нысандарына түсінік беріңдер.
4. «Саяси режим» ұғымына түсінік беріп, оның түрлерін атаңдар.
5. Қазақстан Республикасындағы саяси режимнің қандай ерекшелігі бар? Жауаптарыңда «Рухани жаңғыру», «Қазақстан-2050» тәрізді мемлекеттік бағдарламаларды қолданыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Монархияның республикадан айырмашылығын көрсетіп, 3-кестені толтырыңдар.

3-кесте

МОНАРХИЯ	РЕСПУБЛИКА
Қалыптасу тәсілі бойынша	
Әрекет ету уақыты бойынша	
Мемлекет басшыларының жауаптылығы	

2-деңгейлі тапсырма. ҚР Конституциясының 2-бабына және 40–42-баптарына сүйеніп, Қазақстан Республикасындағы президенттік басқару нысанының ерекшелігін түсіндіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. Унитарлы, федерациялық және конфедерациялық мемлекеттердің ерекшелігін сызба түрінде көрсетіңдер. Мысалдар келтіріңдер. Унитарлы және федерациялық мемлекеттердің жағымды және жағымсыз жақтарын түсіндіріңдер.

2-тарау. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ

§7. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫ. ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІҢ МӘНІ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАҢЫЗЫ

Бүгін сабақта:

құқықтық мемлекет пен оның қағидаттары туралы білеміз; құқықтық мемлекеттің мәнімен танысамыз, құқықтық мемлекетте қандай мәселелер туындайтынын және құқықтық мемлекетті құру жолындағы кедергілерді қандай тәсілдермен еңсеретінін қарастырамыз.

Қазіргі кездегі демократиялық мемлекеттер құқықтық болуға ұмтылады.

Есте сақта! Құқықтық мемлекет – тұлға мен қоғам мүддесін қорғайтын мемлекет. Мұнда адам, оның өмірі, құқығы мен бостандығы жоғары құндылық болып табылады; құқықтық мемлекеттің мәнімен танысамыз, құқықтық мемлекетте қандай мәселелер туындайтынын және құқықтық мемлекетті құру жолындағы кедергілерді қандай тәсілдермен еңсеретінін қарастырамыз.

Құқықтық мемлекет заңдарға, адамгершілік нормаларына және ізгілікке негізделді. Яғни, құқықтық мемлекетте барлық субъектілер заңдарды біледі, құрметтейді, мораль мен адамгершілік нормаларын ұстанады. Әрине, осындай мемлекетті мінсіз деп есептеуге болады. Сондықтан мұндай мемлекетті құру – ұзақ та күрделі үдеріс. Құқықтық мемлекет идеясы сонау антикалық дәуірден бастау алады. Мысалға Платон, Аристотель, әл-Фараби, Монтескье, Д.Локк және т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Тірек сөздер

- құқықтық мемлекет
- билікті бөлу
- импичмент
- тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі
- құқықтық мемлекет
- демократия
- құқықтық мәдениет

Құқықтық мемлекет идеясы, ең алдымен, озбырлықтың барлық түрлеріне қайшы келеді. Құқықтық мемлекеттің идеясы төмендегі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған:

- билікті шектеу. Құқықтық мемлекет заң жүзінде биліктің қоғам мен әрбір адамның өміріне араласу шекарасын белгілейді;

- жоғары құқықтық мәдениетті және заңды құрметтеуді қалыптастыру. Бұл жерде мемлекет барлық құқық субъектілерінен құқыққа сай мінез-құлықты күтеді;
- азаматтардың бостандықтары мен құқықтарын сақтау және қорғау;
- қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу қағидаты, базалық мәдени құндылықтарды бекіту.

Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттары. Қағидаттар негізінде құқықтық мемлекет дамып, өмір сүреді (17-сызбанұсқа).

Құқықтық мемлекеттің мұрат-мақсаттары нақты бір мемлекеттің тәжірибесіне тәуелді емес. Әрбір елдің осы мұрат-мақсаттарды жүзеге асыруда көптеген ерекшеліктері бар. Ол сол елдің түрлі әдет-ғұрыптары мен олардың тарихына (қоғамның ғылымы мен мәдениетінің даму деңгейі, адамгершілік-рухани әлеуеті) байланысты.

Құқықтық мемлекет қағидаттарының мазмұнын қарастырайық.

17-сызбанұсқа

Құқықтық басымдылық қағидаттары :

- қоғам және мемлекет өміріндегі мәселелерді құқық, заң тұрғысынан қарау;
- жалпыадамзаттық құндылықтар (парасаттылық, әділдік) мен құқық құндылықтарын (заң алдында барлығы тең) қоғамның ұйымдастырушылық-аймақтық бөлінісі және легитимді жария биліктің күші арқылы біріктіру;
- мемлекеттік және қоғамдық органдардың шешімдерін құқықтық негіздеудің қажеттілігі;
- мемлекетте білдіруге және әрекет етуге қажетті нысан құқығы мен рәсімдердің болуы (Конституция мен заңдар, материалдық және іс жүргізу кепілдіктер жүйесі және т.б.).

Адам мен азаматтың құқықтық қорғалу қағидаты . Бұл қағидаттың бастапқы, кешенді әрі абсолюттік сипаты бар. Мынадай идеялар арқылы жүзеге асырылады:

а) тікелей заңмен тыйым салынбағанның барлығына рұқсат етіледі. Бұл қағидат азаматтар мен заңды тұлғаларға арналған. Ол тұлғалар мемлекет алдында тек заңмен көзделген жағдайда ғана жауапты, азаматтар мемлекеттің тек заңға негізделген талаптарын ғана орындауға міндетті дегенді білдіреді;

ә) заңда тікелей көрсетілгендерге ғана рұқсат етіледі. Бұл қағидат мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға бағытталған. Яғни, лауазымды тұлғалар мен мемлекеттік қызметшілер үшін өкілеттіліктер көлемі заңда белгіленген, заңда көрсетілгеннен басқа ештеңе жасауға болмайды.

Билікті бөлу қағидаты. Мемлекет өзінің өкілеттіктерін бір органға жүктемеуі қажет. Барлық биліктің бір қолда шоғырлануы бассыздықтарды тудырып, еркіндікті жояды. Билік құқықпен шектелгенде ғана еркіндік болуы мүмкін.

Мемлекеттік билік біртұтас және үш салаға бөлінеді – заң шығарушы, атқарушы, сот. Биліктің әр саласы бір-бірінің ісіне араласпай, өз функциясын жүзеге асыруы керек (18-сызбанұсқа).

18-сызбанұсқа

Есте сақта! Билікті бөлу жүйесінде ҚР Президентінің рөлі ерекше. Президент билік тармақтарынан үстем тұрады, ол – төреші, саяси көшбасшы, барлық билік тармақтарының үйлесімді жұмыс істеуін жүзеге асырушы.

Биліктің бөлінуі *тежежелік және тепе-теңдік* жүйесімен тығыз байланысты. Бұл – мемлекеттік билік тармақтарына (заң шығарушы, атқарушы, сот) қатысты қолданылатын құқықтық шектеулер жиынтығы. Оларға вето, импичмент, сенімсіздік таныту, сайлау, мемлекеттік органдарды тағайындау институттары және соттардың тәуелсіздігі жатады. Мәселен, президент заң шығарушының асығыс шешімдері кезінде *вето* енгізуге құқылы.

Ветоның екі түрі бар:

– *абсолютті* (немесе шекті) вето – парламент қабылдаған заңды түпкілікті қабылдамау құқығы;

– *салыстырмалы* (күдікті) вето, мемлекет басшысының заңды санкциялаудан бас тартуы оның күшіне енуін жай ғана тоқтатады, өйткені парламентке қайтадан дауыс беру арқылы оны қабылдау құқығы беріледі.

Глоссарий

- **Құқықтық мемлекет** – барлық адамдар заңға бірдей бағынатын мемлекет.
- **Билікті бөлу** – билікті асыра пайдалануға кедергі келтіретін қағидат. Мемлекеттік билік үш тармаққа бөлінеді: заң шығарушы, атқарушы және сот төрелігі.
- **Теңгерім және тежемелік жүйесі** – мемлекеттік билік тармақтары қатынастарында қолданылатын заңдық шектеулер жиынтығы: заң шығарушы, атқарушы, сот төрелігі. Олар вето институтын, импичмент институтын, сенімсіздік туралы дауыс беру жүйесін, мемлекеттік органдарды сайлау және тағайындау институтын, соттардың тәуелсіздігін қамтиды.
- **Вето** (лат. *veto* – тыйым салынады деген мағынаны білдіреді) – мемлекет басшысының заң шығарушы орган қабылдаған заңның қабылдануын тоқтату немесе болдырмау құқығы.

Атқарушы билікке қатысты тежемелік сипатта болатындар: *президенттік билік мерзімі, импичмент, парламент* тарапынан *Үкіметке сенімсіздік вотумы*. Атқарушы органдардың жауапты қызметкерлеріне заң шығару құрылымдарына сайлануға, коммерциялық қызметпен айналысуға тыйым салынған. Сот билігінің қызметі Конституцияда көрсетілген қағидаттар негізінде іске асады: кінәсіздік презумпциясы, қорғану құқығы, азаматтардың заң және сот алдындағы теңдігі, іс жүргізудің жариялылығы мен жарыспалылығы, судьялардан бас тарту құқығы және т.б.

Импичмент – жоғары лауазымды адамға сенімсіздік білдіру, оны қызметтен босату, заңды түрде жауаптылыққа тарту. Импичмент рәсімінің мәні мынада: ерекше лауазымдық мәртебесіне байланысты президент өз елінің азаматтарымен қатар жауапқа тартылмайды. Осыған байланысты президенттің жауаптылығына қатысты іс қозғаудың ерекше тәртібі әзірленді.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясы 47-бабының 4-тармағында Қазақстан Республикасының Президентіне импичмент (немесе қызметтен босату) мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда ғана парламент тарапынан жариялануы мүмкін деп белгіленген.

Заңның үстемдігі қағидаты. Заң – жоғары заңдық күші бар ресми акт. Заңдар парламентте қабылданады. Құқықтық мемлекеттің мәні заңдардың табиғатынан, олардың заңдылық сипатына сәйкестігінен көрінеді, ол адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған. Көрнекті неміс ойшылы

Гегель: «Үлгілі заңдар мемлекеттің өркендеуіне әкелсе, еркін меншік – оның жарқырауының басты шарты», – деп атап көрсеткен болатын.

Соттардың тәуелсіздігі қағидаты. Құқықтық мемлекетте барлық адамдар заң мен сот алдында тең. Соттар әділ сот органы болып табылады, азаматтар бұзылған құқықтарын қорғау үшін осы органға жүгінеді, бүкіл қоғам мен мемлекет соттардың шешімдерін әділетті деп таниды. Сондықтан соттар кез келген органнан тәуелсіз болуы керек. Соттар ішкі сенімін басшылыққа ала отырып, істерді Конституция мен басқа да

зандар негізінде қарауға және сол бойынша шешімдер қабылдауға тиіс. Сот қандай да бір ықпал етуден, сырттан қысым жасаудан қорғалуы тиіс. Сот қызметіне араласу заңмен белгіленген тәртіппен жазаланады.

Мемлекет пен жекетілганың өзара жауаптылық қағидаты. Бұл қағидат саяси билікті тасымалдаушы ретінде мемлекеттер арасындағы қатынастардың және оны жүзеге асырудың қатысушысы ретінде азаматтың адамгершілік-құқық бастамасын білдіреді. Заңдарда қоғамның және жекетілганың еркіндігін бекіте отырып, мемлекет өз әрекеттерінің шегарасын да белгілейді. Мемлекетке азаматтармен, қоғамдық ұйымдармен, басқа мемлекеттермен қарым-қатынасында әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ететін міндеттемелер жүктеледі. Құқыққа бағына отырып, мемлекеттік органдар оның нұсқауларын бұза алмайды және осы нұсқауларды бұзғаны немесе міндеттемелерді орындамағаны үшін жауап береді.

Құқықтық мемлекетті құру, ең алдымен, қоғамды демократияландыру арқылы жүруі тиіс. Алайда бұл жол мүлдем оңай емес, ұзақ, кейде қантөгіспен келеді.

Тарих беттерінен. Мысалы, адам құқықтарын жүзеге асыруда елеулі прогреске қол жеткізген АҚШ үнді соғыстарының ұзақ тарихын бастан өткерді: Солтүстік пен Оңтүстіктің азаматтық соғысы, нәсілдік бөлектеу, қаранәсілді американдықтардың көтерілісі және соғысқа қарсы студенттік шерулерге қатысушыларды жазалау. Тіпті сол уақытта ең озық Конституцияны қабылдаса да, акцизділердің ғана дауыс беруге және сайлануға құқығы болды. XIX ғасырдың басында мүлктік ценздің (шектеу) күші жойылды, ал 1920 жылы әйелдер дауыс беру құқығына ие болды. Бұл үшін Құрама Штаттарға бір жарым ғасырдай уақыт қажет болды. XX ғасырдың 60-жылдарына дейін АҚШ-тың жекелеген оңтүстік штаттарында қаранәсілді американдықтардың сайлау құқығы болмады. 1971 жылы сайлаушылардың жасы 21-ден 18 жасқа дейін шектелді. Францияда Ұлы буржуазия революциясынан бастап Париж коммунасына дейін революциялар орын алды. Осы елдегі монархия, республика, империяның құлауы мен қайта жаңғыруы, бостандық ұрандарымен алғаш рет шығуы, теңдік пен бауырластық бірнеше онжылдықтарға созылды.

Қазақстан үшін әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың маңызы өте зор. Біздің еліміз – көпұлтты мемлекет, мұнда 130-дан астам ұлт пен ұлыс өкілдері өзара татулық пен келісімде өмір сүруде. 1995 жылдың 1 наурызында Қазақстан халқы Ассамблеясы – Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультативті-кеңесші орган құрылды. Бұл ұйымның басты мақсаты – рухани бірлік идеясын қалыптастыру және насихаттау, халықтар достығы мен ұлтаралық келісімді нығайту және сақтау.

Осылайша құқықтық мемлекет құқық пен заңның үстемдігін қамтамасыз етеді; адам

Глоссарий

- **Консенсус** – қандай да бір мәселе бойынша ортақ шешімге келу. Келіссөздер барысында дауыс берусіз шешіледі.
- **Демократия** – халық билігі.

Мемлекеттің бірден-бір бастауы – халық
(Қазақстан Республикасының Конституциясы, 3-бап)

құқықтары мен бостандықтарына; заң мен сот алдында барлығының тең болатынына барынша кепілдік береді.

Құқықтық мемлекетте қоғам мемлекеттік органдардың міндеттемелерін орындауын бақылайды. Бақылаудың мынадай нысандары бар: билік өкілдерінің халыққа есеп беруі, сайлаушылармен үнемі кездесулер жасауы, лауазымды тұлғалардың азаматтарды қабылдауы және т.б. Тұлғалардың мемлекет алдындағы жауаптылығы да осы заңды бастаулар арқылы құрылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқықтық мемлекеттің негізгі идеяларын жан-жақты ашыңдар. Құқықтық мемлекеттің идеясы демократиялық қоғам үшін барынша тиімді екенін дәлелдеңдер.
2. Билікті бөлу қағидаттарын ашыңдар. Бұл қағидаттың басты мақсаты қандай? Тежемелік және тепе-теңдік жүйесінің мағынасын анықтаңдар. Тежемелік және тепе-теңдік жүйесі мемлекеттік билікті шектеуге бағытталғанын дәлелдеңдер. Вето дегеніміз не? Абсолюттік және салыстырмалы veto арасында қандай айырмашылық бар?
3. Демократия дегеніміз не? Демократиялық институттар қалай жұмыс істейді? «Құқықтық мемлекет консенсуалды мемлекет болып табылады» дегенді қалай түсінесіңдер?
4. Құқықтық мемлекетті құру ұзақ үдеріс екенін дәлелдеп, ондағы негізгі мәселелерді бөліп көрсетіңдер. БАҚ материалдарын пайдаланыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. «*Сыни тұрғыдан ойлайық!*» Платонның пікірін талдаңдар. Платон «Заңдар» еңбегінде былай дейді: «Заңының күші жоқ және біреудің билігінде тұрған мемлекет тез күйрейді. Заң басшыларды билейтін, ал басшылар оның құлы болатын мемлекеттің көркейетініне көзім жетеді».

Платонның пікірі қазіргі таңда өзекті ме? ҚР-да құқықтық мемлекетті құру үдерісінде қандай мәселелерді бөліп айтуға болады? Өз пікірлеріңді білдіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. «Құқықтық мемлекеттің дамуына кедергі келтіретін факторлар» тақырыбына реферат дайындаңдар. Баяндамада экономиканы, әлеуметтік саланы, мемлекеттік аппаратты дамытудағы мәселелерге тоқталыңдар. Қазақстанда мемлекетті басқару саласында қандай жаңа реформалар жүргізілуде?

§8. АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ МЕН ИНСТИТУТТАРЫ. АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ МӘНІ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МАҢЫЗЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық қоғам туралы білеміз; азаматтық қоғамның негізгі элементтері мен институттары туралы ақпарат аламыз; азаматтық қоғам қандай қызметтер атқаратынын; оның мақсаты қандай екенін білеміз; «Жүйе ретінде азаматтық қоғамның құрылымы қандай?» деген сұраққа жауап аламыз.

Азаматтық қоғамның негізгі идеясы – қоғамдағы адамның үстемдігі, оның дербестік идеясы, өз әрекеттерін заңды құрметтеп, адамгершілік қағидастарына сүйене отырып жүзеге асыру қабілеттілігі. Сонымен бірге азаматтық қоғамның өміріне мемлекет кедергі келтірмеуі тиіс, оның араласуы құқық бұзылған жағдайда ғана болуы мүмкін.

Азаматтық қоғамда қоғамдық пікір еркін түрде қалыптасады, алуан түрлі идеялар, көзқарастар, пікірлер болады. Адам ақпарат алу құқығын жүзеге асырады. Бұл жерде мемлекеттік билік демократиялық сипат алады, адамдардың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін мемлекеттің пәрменді әлеуметтік саясаты іске асады.

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет өзара бірін-бірі толықтырады, бір-біріне тәуелді. Жетілген азаматтық қоғам болмаса, құқықтық демократиялық мемлекет құруға болмайды, өйткені саналы еркін азаматтар біршама адам қауымдардың тиімді нысандарын құруға қабілетті. Азаматтық қоғам – құқықтық мемлекеттің негізі. Азаматтық қоғамсыз құқықтық мемлекет болмайды (19-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- азаматтық қоғам
- отбасы
- саяси партиялар
- қоғамдық пікір
- дербестік
- кәсіподақтар
- бұқаралық ақпарат құралдары

19-сызбанұсқа

Азаматтық қоғамды қалыптастырудағы маңызды факторлар

Экономикалық – көп-құрылымдық экономика, меншіктің алуантүрлілігі реттелетін нарықтық қатынастар

Саяси – билік өкілеттігін орталықсыздандыру, билікті бөлу, саяси плюрализм, мемлекеттік және қоғамдық істерге азаматтардың қатысуына қол жеткізу, заң үстемдігі мен оның алдында барлығының тең болуы

Рухани – бір идеология мен дүниетаным монополиясының жоқтығы; арқудан бостандығы, өркениеттілік

Азаматтық қоғам – нақты адамға бағытталған еркін, демократиялық, құқықтық қоғам. Азаматтық қоғамда ережелер, заңдар, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен ортақ гуманистік идеяларды құрметтейді. Мұндай қоғамда шығармашылық және кәсіпкерлік қызметке еркіндік бар, игіліктерге қол жеткізуге және адам мен азаматтың құқықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік жасалған. Мемлекеттің қызметін шектеу және бақылау механизмдері де бар. Азаматтық қоғамның мәні – адамның әрекет бостандығы мен дербестігін қамтамасыз ету, оны қоғамның мүшесі ретінде тәрбиелеу (20-сызбанұсқа).

Есте сақта! Азаматтық қоғамда адамның жеке өмірі заңмен қорғалады, нақты тұлғаға ғана тиесілі және қоғам мен мемлекет тарапынан бақылауға алынбайды. Бұл – жеке және ресми емес қатынастар саласы.

20-сызбанұсқа

Азаматтық қоғамның міндеті – жеке адам мен мемлекет арасында делдал болу.

Азаматтық қоғамның мақсаты – қоғамның әр мүшесінің мүдделерін қорғау, оның мүдделерін билік пен қоғам алдында бейімдеу, билік қызметін қоғамдық бақылау әрі оның ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыру.

Азаматтық қоғамдағы Наурыз мерекесі

Еңбек – азаматтық қоғамның негізі

Азаматтық қоғам институттары

Саяси партия – Қазақстан Республикасы азаматтарының ерікті бірлестігі. Оның мақсаты – мемлекеттік биліктің, жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілетті және атқарушы органдарында азаматтардың, түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін, саяси ырықын білдіру және оларды қалыптастыруға қатысу.

Кәсіптік одақтар – азаматтардың ерікті түрде құратын дербес, тіркелген жеке мүшелігі бар қоғамдық бірлестіктері. Мақсаты – кәсіптік мүдделерінің ортақтығы негізінде өз мүшелерінің еңбек ету, сондай-ақ басқа да әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен мүдделерін қорғау, еңбек жағдайларын жақсарту.

Діни бірлестіктер – жергілікті діни бірлестіктер (қауымдастықтар), діни басқармалар (орталықтар), сондай-ақ діни оқу орындары мен ғибадатханалар, мешіттер, шіркеулер.

Бұқаралық ақпарат құралы – мерзімді баспасөз басылымы, радио және теледидар бағдарламасы, киноқұжаттама, дыбыс-бейне жазбасы және көпшілік қол жеткізе алатын телекоммуникациялық желілердегі (интернет және басқалары) web-сайттарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз жария таратудың басқа да нысаны.

Қоғамдық бірлестіктер – саяси партиялар, кәсіптік одақтар және азаматтардың ортақ мақсаттарға қол жеткізуі үшін ерікті негізде құрған, заңнамаға қайшы келмейтін басқа да бірлестіктері. Қоғамдық бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар болып табылады.

Үкіметтік емес ұйым – ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін азаматтар және (немесе) мемлекеттік емес заңды тұлғалар Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ерікті негізде құрған ком-

Бұқаралық ақпарат құралдары

мершіялық емес ұйым (саяси партияларды, кәсіптік одақтарды және діни бірлестіктерді қоспағанда).

Ұлттық-мәдени бірлестік – өзін белгілі бір этникалық бірлестікке жатқызатын азаматтардың өзінің ұлттық ерекшелігін сақтау, тілін, білімін және мәдениетін дамыту мәселелерін дербес шешу мақсатында құрған бірлестігі.

Жергілікті өзін-өзі басқару – жергілікті маңызы бар мәселелерді тікелей немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары (институттары) арқылы дербес шешу мақсатында, азаматтардың тұрғылықты жері бойынша белгілі бір мекендер шегінде құрған өзін-өзі ұйымдастыру нысаны.

Азаматтық қоғам төрт міндетті элементтен тұрады: *азамат, қоғам, мемлекет және құқық*. Бұл элементтер бір-бірімен өзара байланысты. Азаматтық қоғам мемлекетсіз, ал мемлекет адамдарсыз (бағыныштылары) өмір сүре алмайды. Қандай да болсын бір мемлекетке тиесілі екендігі оған белгілі бір саяси, әлеуметтік-экономикалық құқықтар жүктейді. Азамат – мемлекет пен қоғамның негізі.

Осылайша азаматтық қоғамдағы субъектілер өздігінен әрекет ете алады, жауапкершілікті сезінеді, қалай әрекет ету керектігін өздері анықтайды. Мұндағы ең бастысы – заңды бұзбау, өз елінің игілігіне қызмет ету.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық қоғамға анықтама беріңдер. Азаматтық қоғамның қандай белгілері бар?
2. Азаматтық қоғам құрылымына түсінік беріңдер.
3. Азаматтық қоғамдағы саяси партиялардың рөлі қандай? Қазақстанда қандай саяси партиялар бар?
4. *Көппартиялық, пікірлер плюрализмі* терминдерін қалай түсінесіңдер? Көппартиялылық болмаса, демократия болуы мүмкін бе?

1-деңгейлі тапсырма. Әр белгіні ашып, 4-кестені толтырыңдар.

4-кесте

Азаматтық қоғам белгілері

№	Азаматтық қоғам белгілері	Белгінің мазмұны

2-деңгейлі тапсырма. Қазір біздің қоғамда, әсіресе жастар арасында, дінге деген қызығушылық артып келеді. Бұрын біздің қоғамымызға жат болып келген никаб, паранжы сияқты киім түрлері пайда бола бастады. Осыған байланысты елімізде бет-әлпетті жауып тұратын киімдер киюге тыйым салатын заң енгізу жоспарланып отыр.

Бұл шара неліктен туындады? Дін мен мемлекет бір-бірінен ажыраған зайырлы мемлекетте өзгелердің ісіне араласуға бола ма? Зайырлы және діни мемлекет ұғымдарын салыстырыңдар. Діни киім кию үлгісі реттелетін мемлекеттерден мысалдар келтіріңдер. Топта талқылап, өз пікірлеріңді білдіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. 2011 жылғы 11 қазандағы «Қазақстан Республикасындағы діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңын оқыңдар. Бұл заң неліктен қабылданды? Осы заңға енгізілген өзгерістерді достарыңмен, құрбыларыңмен бірге талқыла. Мәселен, кәмелетке толмағандардың құдайға құлшылық етуге, діни әдет-ғұрыптарға, рәсімдерге қатысуына ата-анасының біреуі немесе оның заңды өкілінің біреуінің келісімі болмаса, жол берілмейді.

Қазақстан Республикасы азаматтары елімізде жоғары діни (рухани) білім алғаннан кейін ғана шетелде діни (рухани) білім алуға жол берілетін норма енгізілмек. Осындай жаңалықтардың мәнін ашыңдар.

3-тарау. «АДАМ ҚҰҚЫҒЫ» ТҮСІНІГІ

§9. «АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ» ТҮСІНІГІ

Бүгін сабақта:

«адам құқығы мен бостандығы» түсінігін, құқықтық жіктелуін, жекетұлғаның бостандығы мен міндеттемелерін қарастырамыз.

«Адам құқығы» ұғымымен қоса, *ар-ұждан бостандығы*, *діни сенім бостандығы*, *ой еркіндігі* мен *сөз бостандығы* т.б. терминдер қолданылады. Адам бостандығы – мемлекеттің араласуына болмайтын сала. Мемлекет тек қана құқықтық нормалар арқылы адамның өз қалауы бойынша әрекет ететін, не етпейтін шегарасын, аумағын белгілейді. Мемлекет адамның бостандығына араласпауы тиіс, ол тек адам бостандығын биліктің үстемдігі мен басқа да тұлғалардың араласуынан қорғауды қамтамасыз етуі керек.

Тірек сөздер

- адам
- тұлға
- азамат
- адам құқығы мен бостандығы
- адам құқығы мен бостандығының жіктелуі

Адам құқықтарының белгілері:

– олар қоғамда өмір сүру жағдайының үнемі өзгеріп отыруына байланысты адамның табиғи және әлеуметтік мәні негізінде пайда болады және дамиы;

– объективті түрде қалыптасады және мемлекеттің мойындауына тәуелді емес;

– туғанынан беріледі;

– табиғи қажеттілік (ауа, жер, су және т.б.) ажырамас сипаты болады;

– тікелей қолданыста болады;

– ең жоғары әлеуметтік құндылық болып танылады;

– құқықтың қажетті бөлігі болып, оның нақты бір түрі ретінде көрініс табады;

– жеке адамның өз қалауынша әрекет етуіне мүмкіндік жасайтын немесе оның белгілі бір игіліктерге не болуын қамтамасыз ететін, мемлекет

Глоссарий

- **Адам құқығы** – заңмен қорғалатын ықтимал мінез-құлық өлшемі. Адам құқығын мемлекет қамтамасыз етеді және ол туғаннан беріледі. Өзінің құқығы арқылы адам өз мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандырады.

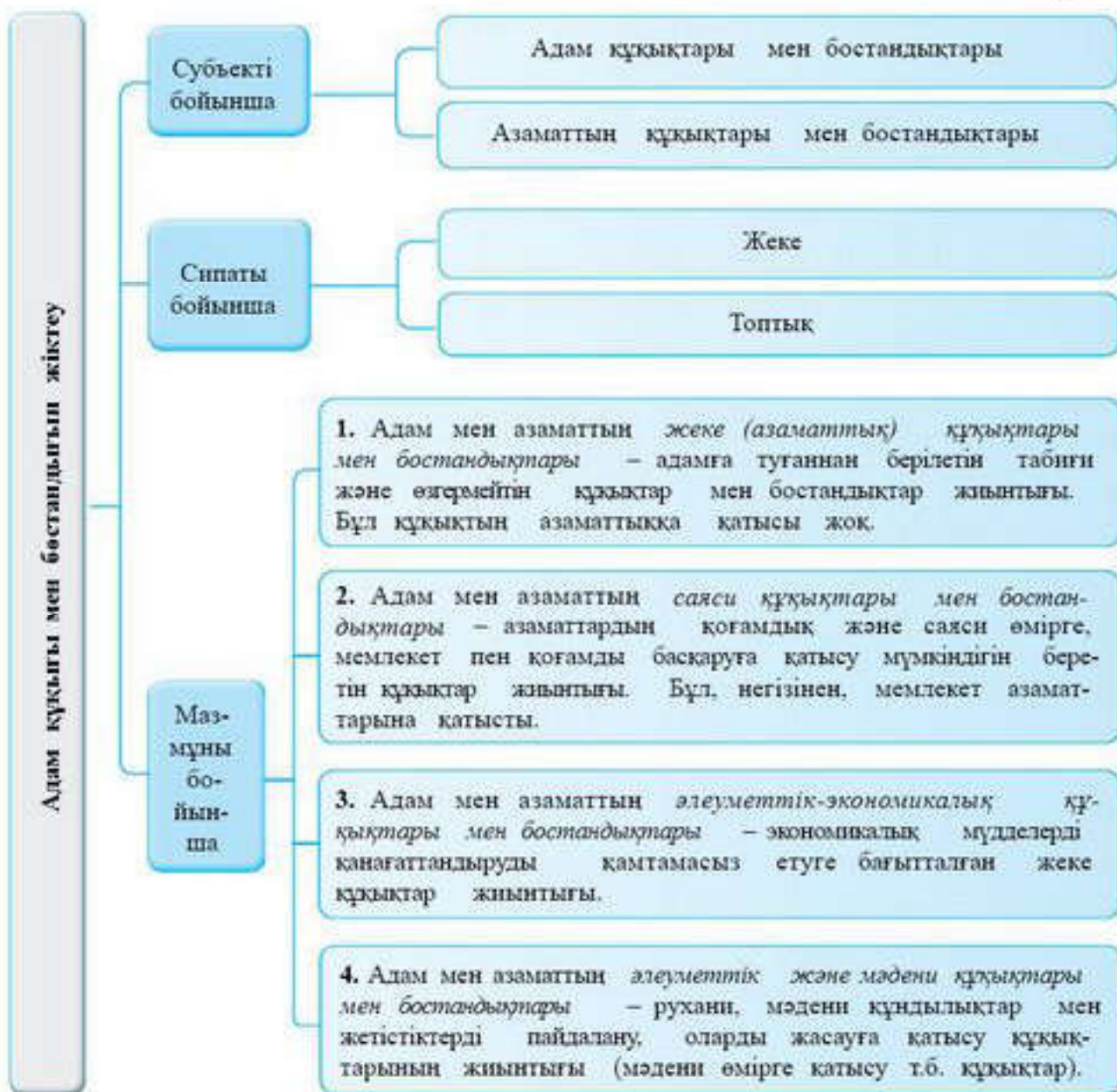
пен адамдар арасындағы қарым-қатынастарды тұжырымдайтын қағидаттар мен нормаларды білдіреді;

– оларды тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті.

Адам құқығы – маңызды демократиялық құндылық, ол заңмен мойындалады және мемлекетпен қорғалады. Адам құқықтары міндеттермен толықтырылады. Міндеттер болмаса, құқық болмайды, сондай-ақ құқық болмаса, міндеттер де болмайды.

Адам құқықтары мен бостандықтарын жіктеудің бірнеше түрі бар (21-сызбанұсқа).

21-сызбанұсқа

Қазіргі уақытта үшінші буынға жекелеген топтардың (балалар, мүгедектер және т.б.) құқықтарын, сондай-ақ қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі нәтижесінде туындаған «жана құқықтарды» жатқызады.

Адамның міндеттері

Адамның міндеттері – мемлекет белгілеген және заңда бекітілген, қоғамға қажет лайықты мінез-құлық түрлері мен шаралары. Басқаша айтқанда, міндеттер – адамның жүзеге асыруы тиіс әрекеттері. Бұл әрекеттер орындалмаған жағдайда, жазалау түріндегі теріс салдары болуы мүмкін.

Құқықтар мен міндеттер бір-бірімен байланыста болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы әрбір азаматқа мынадай міндеттерді жүктейді:

- Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтау (34-бап);
- басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу (34-бап);
- Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеу (34-бап);
- заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу (35-бап);
- Қазақстан Республикасын қорғау – оның әрбір азаматының қасиетті парызы және міндеті. Конституциядағы «парыз» санатын пайдалану азаматтың салық төлеуші ретіндегі міндетін және Қазақстан Республикасының азаматтарын қорғау үшін конституциялық міндеттемелерде мемлекеттің болуын қамтамасыз ететін заңды және адамгершілік бастамаларының бірлігін көрсетеді;
 - тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасау, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғау (37-бап);
 - табиғатты сақтау және табиғат байлықтарына ұқыпты қарау (38-бап);
 - балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың құқығы әрі міндеті. Сонымен қатар көмелетке толған, еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті.

Әр адам өз пікірін айтуға құқылы

ҚР Конституциясында мемлекет көзқарасы тұрғысынан алғандағы адамның маңызды міндеттері бекітілген. Дегенмен міндеттер көбірек. Мысалы, достық, махаббат, адамдар арасындағы туыстық бір-біріне көмектесу, жақын адамға қамқорлық жасау және т.б. нақты міндеттерді туындатады. Бұл міндеттер ерікті түрде орындалады, яғни мемлекет достыққа, махаббатқа, адамдардың туыстық қатынастарына араласпайды.

Осыған байланысты *адам құқығы* – адамның мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған, заңмен қорғалатын ықтимал мінез-құлық шарасы. Адам құқығы дүниеге келген сәттен бастап пайда болып, абсолютті және ажырамас сипатта болады.

Осылайша адам құқығы мен бостандығын жеке (азаматтық), саяси, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени деп жіктеуге болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Адам құқығы туралы айтындар. Адам құқығын қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі қандай?
2. Адам құқықтарының жіктелуін көрсетіңдер. Бірінші, екінші және үшінші буын құқықтары дегеніміз не? Адамның табиғи құқықтарының мәні неде?
3. Кәмелетке толған балалар ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті ме? Балалардың ата-анасына алимент төлеген жағдайлар бар ма? БАҚ материалдарын пайдаланындар. Өз пікірлеріңді білдіріңдер.
4. Қазақстан азаматтарының конституциялық міндеттерінің мазмұнын ашып көрсетіңдер. Біздің елімізде неліктен көптеген міндеттер тиісті дәрежеде орындалмай отыр? Өз міндеттерін орындамайтын адамдарға не айтар едіңдер? Мысалы, қоршаған ортаны ластайтын, түрлі құқықбұзушылық жасайтын, өздерінің балаларына немесе ата-аналарына көңіл бөлмейтін адамдарға.

1-деңгейлі тапсырма. 5-кестеде берілген материалды түсініңдер және талқылаңдар.

5-кесте

Сұрақтар	Жауаптар
1	2
Адам құқығы дегеніміз не?	Адам құқығы – адамның әрекет ету мүмкіндігі. Бұл мүмкіндік әлемдегі барлық тұлғаларға олардың адам болғаны үшін ғана берілген. Адам құқығын ешқашан, ешкім, басқа адамдар да, мемлекет те тартып ала алмайды.
Олар қайдан шықты?	Адамның физикалық қана емес, моральдық және рухани болмысы да бар. Адам құқығы әркімнің адамдық қасиетін сақтау мен қорғау үшін, әркімнің лайықты өмір сүруін қамтамасыз ету үшін керек.
Неге оны сыйлау керек?	Саналы болғандықтан адам ізгілік пен мораль нормаларына бағынады. Егер адамдарға біреудің құқығын бұзғаны туралы ескерту жасаса, олар бұны қайталамауға тырысады. Әдетте, адамдар біреуге зияны тигенін қаламайды. Өз азаматтарының құқығын сыйлауды міндеттейтін заң әр елде бар.

1	2
Адам құқығы кімдерге тиесілі?	Барлық адамдарға. Қылмыскерлер, балалар, ер адамдар, әйелдер, босқындар, азаматтығы жоқ тұлғалар, жұмыссыздар, жұмыс істейтіндер және т.б. Қылмыскерлер де – адам. Адам құқығының күші «Адамдардың барлығы бірдей» деген көзқараста жатыр. Адам құқығы заңдармен шектелуі мүмкін.
Неліктен кейбір топтарға адамның ерекше құқығы талап етіледі? Бұл олардың басқаларға қарағанда көбірек құқығы бар дегенді білдіре ме?	Жоқ, білдірмейді. Бірақ денсаулығына байланысты мүмкіндігі шектелген балалар, сонымен қатар ересектер де бар. Оларға заң ерекше көңіл бөледі.
Адам құқығы олардың міндеттерімен байланысты деп қорытуға бола ма?	Иә, адам құқығы оның міндеттерімен тығыз байланысты. Барлық адамдар басқалардың құқығына жауапкершілікпен қарап, оны сыйлауы және бұзбауы керек.
Адам құқығының қорғалуын кім бақылайды?	Оны барлығымыз бақылауымыз керек. Адамдардың бостандығын шектейтін заңдар бар. Біз жекетұлға ретінде күнделікті өмірде басқалардың құқығын сыйлауымыз керек. Құқық қорғау жүйесін барлығымыз қолдануға тиіспіз.
Мен өз құқығымды қалай қорғай аламын?	Өз құқығыңның бұзылғанына басқалардың назарын аудар, оны сақтауды талап ет. Сенімен бұлай сөйлесуге т.б. оның құқығы жоқ екенін қарсы жаққа түсіндір. Заңдарды оқып-үйрен, соларға сілтеме жаса. Әркім сотқа жүгіне алады. Адам құқығына қол сұғудан мемлекет қорғайды.
Өз құқығымды қорғау кезінде мен кез келген шараны, тіпті зорлық көрсетуді де қолдана аламын ба?	Әрине, жоқ. Дегенмен өзін-өзі қорғау жағдайында өзіңе төнген қауіп дәрежесіне қарай күш қолдануға заңда рұқсат етілген. Кек алу мақсатында күш қолдануға жол берілмейді, тек әрі қарайғы шығынды болдырмау үшін ғана қолданылады. Ешқандай жағдайда азаптауға болмайды.
Егер біреу менің құқығымды сыйламаса, неге мен оның құқығын сыйлау керекпін?	Біріншіден, басқалардың құқығын сыйламағандықтан, өзің келеңсіздіктерге тап болуың мүмкін; екіншіден, басқалар адам болғандықтан сенің сыйыңа лайық; үшіншіден, өз қылығың арқылы өзгелерге үлгі боласың, бұл жағдай басқалардың сені сыйлауына алып келуі мүмкін.

2-деңгейлі тапсырма. «Адам құқықтарын шектеу дұрыс па?», «Неліктен адам құқығы мемлекет үшін жоғары құндылық болып табылады?», «Бостандық абсолютті болуы мүмкін бе?» деген сұрақтар бойынша пікірталас өткізіндер.

3-деңгейлі тапсырма. «Құқық болмаса, міндеттер болмайды, сондай-ақ міндеттер болмаса, құқық та болмайды» деген сөйлемді талқылаңдар. Мұны қалай түсінесіңдер? Адамның құқықтары ғана болуы мүмкін бе? Заңды міндеттердің адамгершілік міндеттерден айырмашылығы неде? Мысалдар келтіріңдер.

§ 10. ЖЕКЕТҰЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІ

Бүгін сабақта:

тұлғаның құқықтық мәртебесін қарастырамыз; ҚР-дағы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына конституциялық кепілдіктерді анықтаймыз.

Құқықтық мәртебе – тұлғаның қоғамдағы заңды тұрғыдан бекітілген жағдайы. Құқықтық мәртебе нақты мәртебеге негізделген, заң тек осы ережені бекітіп, оны заңнамалық негізге енгізеді.

Құқықтық мәртебе – Конституция мен заңнамада танылған субъектілердің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың өкілеттілігі, соның көмегімен өздерінің әлеуметтік қызметтерін атқарады. Құқықтық мәртебенің негізін құқықтар мен міндеттер құрайды.

Тірек сөздер

- тұлғаның құқықтық мәртебесі
- адам құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері

Құқықтық мәртебенің құрылымы

- Құқықтар мен міндеттер
- Заңды жауаптылық
- Заңды мүдделер
- Заңды тұлға
- Азаматтық
- Құқықтық қағидалар және т.б.

Жекетұлғаның нақты жағдайын заңды түрде рәсімдеу әртүрлі жолдар, тәсілдер және арнайы құралдар арқылы жүзеге асырылады. Ол қоғамда қолданылатын заңның адамды субъект ретінде таныған және оған айрықша қасиет – құқықтық әрекетке қабілеттілік қасиетін жүктеген сәттен басталады. Бұдан кейін ол тиісті құқықтық қатынастарға араласып, өз іс-әрекеттеріне жауап береді.

Құқықтық мәртебенің түрлері:

- жеке адамның жалпы немесе халықаралық құқықтық мәртебесі;
- азаматтың негізгі немесе конституциялық мәртебесі;
- азаматтардың белгілі бір санаттарының арнайы немесе тектік мәртебесі;
- жеке мәртебесі;
- тұлғалардың жеке және заңды мәртебесі;
- шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың, босқындардың мәртебесі;
- шетелде жүрген қазақстандық азаматтардың мәртебесі;
- салалық мәртебелер: азаматтық-құқықтық, жәмшіліктік-құқықтық және т.б.
- кәсіби және лауазымдық мәртебесі (депутат, министр, судья, прокурор мәртебесі және т.б.);
- түрлі төтенше жағдайларда немесе елдің ерекше аймақтарында жұмыс істейтін адамдардың мәртебесі.

Адамның жалпы (халықаралық) құқықтық мәртебесі мемлекет ішіндегі, сондай-ақ халықаралық қауымдастық тарапынан әзірленген және халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген құқықты, бостандықты, міндеттерді және кепілдіктерді қамтиды. Оны қорғау ішкі заңдар мен халықаралық құқықта қарастырылған.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабында халықаралық құқық және халықаралық шарттар нормаларында белгіленген ережелерді қолдану мүмкіндігі қарастырылған. ТМД-да Адам құқықтары жөніндегі комиссия бар. Комиссия адам құқықтарын бұзу мәселесі бойынша мемлекеттердің жазбаша сұраныстарын қарауға және мемлекет ішіндегі барлық қолжетімді құқық қорғау құралдарын түгескен кез келген жекетұлға мен ұжымның өтініштерін қарауға құзыретті.

Базалық (конституциялық) құқықтық мәртебе – жекетұлғаның мемлекет азаматы және қоғам мүшесі ретіндегі мәртебесі. Ол, ең алдымен, Конституцияда айқындалады және ағымдағы әртүрлі жағдайға (қызметі, отбасы жағдайы, лауазымы, орындайтын қызметтері бойынша ауысулар) тәуелді емес, бәріне ортақ және бірдей анықталады.

Конституциялық құқықтық мәртебе заңның барлық сан алуан субъектілерін, олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын ескере алмайды. Сондықтан оған субъектілердің еңбек қызметі, құқықтық қатынастары сипатына байланысты үнемі туындайтын және тоқтатылатын көптеген субъективті құқықтар мен міндеттер кірмейді. Жалпы құқықтық мәртебе бойынша қоғамның мінез-құлқын, әлеуметтік табиғатын, демократиялық дәрежесін бағалауға болады.

Арнайы немесе тектік мәртебе азаматтардың белгілі бір санаттарының (зейнеткерлер, жұмысшылар, мемлекеттік қызметшілер, оқушылар) жағдайындағы ерекшеліктерді көрсетеді. Аталған топтардың өз ерекшеліктері болады, олар қолданыстағы заңнамада қарастырылған қосымша құқықтар мен міндеттерге ие болуы мүмкін.

Жеке мәртебе жекетұлғаның ерекшелігін (жынысы, жасы, отбасы жағдайы, орындайтын жұмысы) тіркейді. Әр адамның өз жеке мәртебесін, құқықтарын, міндеттерін, жауаптылығын, мүмкіндіктерін жақсы білуі – құқықтық мәдениеттің белгісі. Жеке құқықтық мәртебе адамның өмірінде орын алған өзгерістермен бірге өзгереді.

Адам құқығы бұзылмас үшін, оларды толығымен қамтамасыз ету үшін «адам құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру» түсінігі бар.

Тұлға құқықтарының кепілдіктері – әлеуметтік-экономикалық, саяси, адамгершілік, құқықтық, ұйымдастырушылық алғышарт-

Глоссарий

- **Кепілдіктер** – жекетұлғаның өз құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін жүзеге асыруға арналған тең мүмкіндіктер құратын әлеуметтік-экономикалық, саяси, адамгершілік, құқықтық, ұйымдастырушылық алғышарттар, құралдар мен амалдар жүйесі. «Кепілдік» түсінігі ізгілік, әділдік, заңдылық, мақсаттылық, теңдік сияқты іргелі қағидаттарға негізделген.

Бала құқығы мемлекеттің ерекше қорғауында

тарының, құралдары мен әдістерінің жүйесі. Бұл кепілдіктер жекетұлғаға өз құқықтарын, бостандықтары мен мүдделерін жүзеге асыру үшін тең мүмкіндіктер жасайды.

Әрекет ету саласы бойынша кепілдіктер:

- халықаралық;
- аймақтық;
- мемлекеттік болып бөлінеді.

Кепілдік түрлері:

- материалдық (заттай) – экономикамен байланысты;
- саяси – халық билігі жүйесі;
- рухани – мәдени құндылықтар жүйесі;
- заңнамалық – құқықтық әдіс-тәсілдер жүйесі.

Осыған байланысты құқықтық мәртебе адамның қоғаммен, мемлекетпен, ұжыммен, айналасындағы адамдармен қарым-қатынасының барлық кешенін қарастырады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Жекетұлғаның құқықтық мәртебесі» түсінігін ашыңдар. Жекетұлғаның құқықтық мәртебесінің негізі қандай?
2. Демократиялық мемлекетте адамның құқықтық мәртебесін нығайтудың негізі етіп қандай қағидат алынған?
3. Адамның және азаматтың құқықтары кепілдіктерінің мазмұнын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Адамның және азаматтың құқықтары кепілдіктерінің мәнін түсіндіріңдер. Құқықтық және саяси кепілдіктерді салыстырыңдар. Рухани кепілдіктердің құқықтық кепілдіктерден айырмашылығы неде? Мысалдар келтіріңдер.

§ 11. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМІ. АДАМ ҚҰҚЫҒЫ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰЖАТТАР

Бүгін сабақта:

адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау тәсілдерін, сондай-ақ адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттарды қарастырамыз.

Тірек сөздер

- Адам құқығы туралы Декларация
- адам құқығын қорғау тәсілдері

Әр адам тумысынан еркін және дүниеге келгенінен бастап берілетін, әрі Конституция мен заңдарда бекітілген барлық игіліктер мен мүмкіндіктерді пайдалана алады. Осы мүмкіндіктерді немесе адам құқықтарын арнайы жүйе қамтамасыз етеді. Бұл құқықтар мен бостан-

дықтарды қорғау механизмі деп аталады. Мемлекет әрбір адамның тыныш өмір сүруіне, болашаққа сеніммен қарауына жағдай жасайды. Біздің еліміз демократиялық мемлекет болуы үшін, адамның және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың үйлесімді жүйесі құрылды (22-сызбанұсқа).

Есте сақта! Адам құқығын қорғау – адам құқығын бұзуды болдырмауға, тоқтатуға немесе жұмсартуға бағытталған шаралар. Олар адам құқығын бұзудың қайнар көздеріне құқықтық, қоғамдық, моральдық, саяси қысым көрсету жолымен жүзеге асады. Адам құқығын қорғауды мемлекет, қоғамдық ұйымдар мен жекетұлғалар жүзеге асырады.

22-сызбанұсқа

Адамның және азаматтардың құқықтары қорғау әдістері бойынша негізгі топтарға бөлінеді.

1. *Мемлекеттік қорғау* – Президент, Парламент, Конституциялық Кеңес, атқарушы органдар, прокуратура және ішкі істер органдары, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия тәрізді органдардың кең ауқымының қызметтері.

2. *Сот қорғауы*. Сот – ең басты құқық қорғау институты, тек сотта ғана мемлекет жауапкер ретінде өз органдары атынан қарастырылуы мүмкін. Сот – әділ және объективті орган, барлық азаматтарға тең жағдайда мемлекет кепілдік берген соттық қорғауды жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сот қаулы немесе үкім шығарады, бұзылған құқықты қалпына келтіреді, келтірілген зиянды өтеуді қамтамасыз етеді, құқықтарды және бостандықтарды негізсіз бұзудан немесе шектеуден қорғайды.

3. *Мемлекеттік емес қорғау* – адвокаттар, нотариустар қызметі, құқық қорғау ұйымдары, қоғамдық ұйымдар, кәсіподақтар және т.б.

Мысалы, біздің елде Қазақстандағы адам құқығы және заңдылықтың сақталуы жөніндегі халықаралық бюро жұмыс істейді.

4. *Өзін-өзі қорғау* – төнген қауіптен өзінің жеке күшімен және құралдармен қорғану, төнген қауіпке өз өміріне, мүлкіне, мүдделеріне қайшы келмейтін барлық амалдармен қарсы тұру әрекеті. Құқықтық тұрғыдан өзін-өзі қорғау – әрбір адамның құзыретті органдарға

жүгінбей, өз құқығын, бостандығын және заңды мүдделерін қорғауға конституциялық құқығы.

Өзін-өзі қорғаудың көптеген түрі бар: қылмыстық-құқықтық, азаматтық-құқықтық, еңбек құқықтарын қорғау. Өзін-өзі қорғау тәсілдері заңнамада айқындалған: азаматтардың мемлекеттік органдарға жүгінуі; лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттеріне әкімшілік және соттық шағымдану; бұқаралық ақпарат құралдарына жүгіну; бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін құқық қорғау ұйымдары мен қоғамдық бірлестіктердің мүмкіндіктерін пайдалану; бұзылған құқықтарды қорғаудың халықаралық-құқықтық құралдарын пайдалану; Адам құқықтары жөніндегі уәкілге жүгіну және т.б.

Бүгінгі таңда адам құқығын қорғау механизмінің сапасын көтеру өзекті мәселе болып отыр. Мемлекеттік органға жүгінген азамат өз құқығының заңға сәйкес, толық қорғалатынына үміттенеді. Адам құқығын толыққанды қорғауды құзыретті және кәсіби мемлекеттік органдар ғана жүзеге асыра алады. Біздің елімізде құқық қорғау органдары мен мемлекеттік қызметке қатысты түрлі реформалар жүргізілуде.

Адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттар

1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясын қабылдады. БҰҰ 10 желтоқсанды Адам құқығы күні деп жариялады. Бұл күнді бүкіл әлем атап өтеді. Жалпыға бірдей Декларация адам құқығын қорғау туралы 60-тан астам пактіні қабылдауға ықпал етті. Адам құқықтарының Жалпыға бірдей Декларациясы кіріспе мен 30 баптан тұрады. 1966 жылы 16 желтоқсанда адам құқығы саласында екі маңызды құжат қабылданды: Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі халықаралық пакт. Бұл пактілер 1976 жылы күшіне енді.

1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы мен 1966 жылғы Адам құқығы туралы халықаралық пакт Адам құқығы

Өзін-өзі қорғауға жаттығу

хартиясы деп аталып, халықаралық құқықта адам құқықтары мен бостандықтарының негізін қалады. Қазақстан Республикасы Азаматтық және саяси құқықтар жөніндегі халықаралық пактіні ратификациялады.

Халықаралық қауымдастық *әйелдер, балалар мен мүгедектердің құқығын қорғау* үшін тиісті шаралар қабылдауда. Осы санаттағы азаматтар неғұрлым қорғалмаған

болып табылады, сондықтан ерекше қорғауға зәру.

Әйелдерді кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция бар. Қазақстан 1998 жылы осы құжатқа қосылды. 1989 жылы Бала құқығы туралы конвенция қабылданды. Қазақстан 1994 жылы аталған конвенцияны, ал 2008 жылы Мүгедектер құқығы туралы конвенцияны ратификациялады. Ратификация дегеніміз – еліміздегі барлық заңдар осы Конвенция ережелерімен сәйкестендіріледі деген сөз. Қазақстан БҰҰ-ға осы Конвенция ережелерінің орындалуы жөнінде үнемі есеп береді.

Мүмкіндігі шектеулі тұлғаға ерекше қамқорлық қажет

Осыған байланысты адам құқығын қорғау арнайы кешенмен қамтамасыз етіледі. Азаматтарының құқықтарын қамтамасыз етуде халық және халықаралық қоғамдастық алдындағы негізгі жауаптылық мемлекеттің мойнында. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау – құқық қорғау органдарының ерекше қызметі. Бұл қызметті әр адамға жеке қарау негізінде мемлекеттік билік жүзеге асырады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Адам мен азаматтың құқықтарын қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі қандай?
2. Адам мен азаматтың құқықтарын қорғау тәсілдерін анықтаңдар. «Өзін-өзі қорғау» ұғымына құқықтық баға беріңдер.
3. Соттың ең басты құқық қорғау институты екендігін дәлелдеңдер.
4. Адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттардың мазмұны мен маңызын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Төмендегі пікірлерді талқылаңдар. Адам құқығының маңызына өз пікірлеріңді білдіріңдер.

- Адам құқығы туғаннан бастап әр адамға тиесілі.
- Адам құқығы – өмір. Әрбір азамат құқықтың ғана емес, міндеттердің де бар екенін естен шығармауы керек.
- Өз құқығын пайдаланғанда ғана адамдар толыққанды өмір сүре алады.
- Адам құқығын сақтау – әрбір мемлекеттің міндеті.
- Адам құқығы үнемі сақталуы тиіс.
- Әрбір азамат басқа азаматтардың құқықтарын құрметтеуі тиіс.

2-деңгейлі тапсырма. Адам құқықтарын қорғаудың мынадай түрлерін салыстырыңдар: сот қорғауы, өзін-өзі қорғау, мемлекеттік қорғау, мемлекеттік емес қорғау. Олардың айырмашылығы неде? Қажетті қорғану және аса қажетті қорғану түрлерін салыстырыңдар. «Қажетті қорғану шегі» ұғымын түсіндіріңдер. Неліктен өзін-өзі қорғау тәсілдері құқықты бұзу дәрежесіне тең және оның жолын кесу үшін қажетті әрекеттер шегінен шықпауы тиіс? Мысалдар келтіріңдер.

3-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. А. деген 11-сынып оқушысы кешқұрым спорт секциясынан үйіне қайтады. А. өзін-өзі қорғау мақсатында әкесінің рұқсатынсыз оның газды тапаншасын алып жүреді. Үйдің жанында оған екі бейтаныс жігіт тап беріп, сөмкесін тартып алады. Өзін қорғамақ болған А. газды тапаншаны қолданып, оларға ауыр зақым келтіреді.

А.-ның әрекеті заңды ма? Бұл жерде қорғану қажеттілігі болды ма? Қажетті қорғану шегі бұзылды деп айта аламыз ба? Жауаптылыққа тартыла ма? А.-ның әкесінің газды тапаншасын алуға құқығы бар ма? Газды тапанша иесіне жауаптылық шаралары қолданыла ма?

4-тарау. СОТ ТӨРЕЛІГІНІҢ ҚАҒИДАТТАРЫ. ҚР-дағы ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ

§ 12. «СОТ БИЛІГІ» ТҮСІНІГІ. СОТ ТӨРЕЛІГІНІҢ ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

сот билігін қарастырамыз; Қазақстан Республикасындағы сот қызметіне негіз болатын қағидастарды анықтаймыз.

Тірек сөздер

- сот
- судьялар
- сот төрелігі қағидаты
- кінәсіздік презумпциясы

Сот билігі Қазақстан Республикасы атынан жүргізіледі. Оның міндеті – азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау. Конституция, заңдар мен басқа да құқықтық актілердің, мемлекеттің халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз ету. Сот билігі сотта іс жүргізудің азаматтық, қылмыстық және заңда белгіленген

басқа да іс жүргізу түрлері арқылы жүзеге асырылады. Заңда қарастырылған жағдайда, қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасындағы сот билігі тұрақты судьялар түріндегі соттарға ғана тиесілі.

Сот билігі термині бірнеше мағынада қолданылады:

- біріншіден, сот билігі – өздеріне берілген өкілеттіктерді жүзеге асыру кезіндегі сот органдарының қызметі;
- екіншіден, сот жүйесі – сот органдарының жиынтығы;
- үшіншіден, өкілеттіктерді бөлу қағидасы тұрғысынан алғанда, сот билігі – мемлекеттік қызметтің белгілі бір саласы, құқықтық жанжалдарды шешу саласында мемлекет шеше алатын қызметтердің жиынтығы.

Сот билігі нақты белгіленген іс жүргізу нысанына (тиісті құқықтық рәсімге) сәйкес жүзеге асырылады. Сот ісін жүргізу тәртібі іс жүргізу нормаларымен реттеледі. Сот әділ сот төрелігін жүзеге асыру кезінде осы ережелерді сақтауы тиіс.

Жалпы қағидастар:

- *заңдылық қағидаты*. Заңдар мен басқа да нормативтік актілердің сақталуын және орындалуын, ең алдымен, соттың жүзеге асыруы. Сот Қазақстан Республикасының

Конституциясына қайшы келетін заңдарды және өзге де нормативтік актілерді қолданбауға құқылы;

– *сот төрелігін жүзеге асыру кезінде адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу қағидаты*. Адам құқықтарын қамтамасыз етудің құқықтық кепілдіктері: өмір сүру құқығы; сот төрелігін жүзеге асыру кезінде адамның өміріне немесе денсаулығына зиян келтіретін немесе оның қадір-қасиетін бұзатын (азаптау, қорлау және т.б.) кез келген іс-әрекеттер жасауға тыйым салынады; адамның жеке өміріне қол сұқпайтын әрекеттерді жасаудың ерекше тәртібі (пошта хат-хабарларының басып алынуы, телефонды тыңдау және т.б.); тұрғын үйге қол сұғылмауы және ерекше тінту тәртібі; адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзғаны үшін кінәлілердің жауаптылығын белгілеу;

– *сот төрелігін соттың ғана жүргізу қағидаты*. Ешқандай басқа органдар мен адамдар судьяның өкілеттігін немесе сот билігінің қызметін иемденуге құқылы емес. Сот ісін жүргізу тәртібіндегі қарауға жататын өтініштерді, арыздар мен шағымдарды, кез келген басқа органдардың, лауазымды тұлғалардың немесе басқа тұлғалардың қарауына немесе бақылауға алуына болмайды;

– *судьялардың тәуелсіздігі қағидаты*. Судьялар тәуелсіз. Олар тек заңды және өзінің құқықтық білімін басшылыққа ала отырып, сырттан қандай да бір тараптардың (соның ішінде заң шығарушы органдар, атқарушы билік, сондай-ақ жоғары тұрған соттардың) ықпал етуіне шешім қабылдайды. Судьялар тәуелсіздігі қамтамасыз етіледі: судьялардың қолсұғылмаушылығымен; судьялар қоғамдастығы органдарымен; судьяларды материалдық және әлеуметтік қамтамасыз етумен; судьялардың орнынан түсу құқығымен; сот төрелігін жүзеге асыруда қатаң регламенттелген рәсімдермен және т.б.;

– *соттың құзыреттілігі және әділеттілігі қағидаты*;

– *сот және заң алдында барлық адамдардың теңдігі*. Сот алдында барлық тұлғалар тең және олардың (талапкер, жауапкер, сотталушы, куәгер) мәртебесі бірдей;

– *тараптардың бәсекелестігі мен теңқұқықтылығы қағидаты*. Бұл қағидат сот төрелігін жүзеге асыру барысында өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін тараптарға тең құқық пен мүмкіндік беруді көздейді;

– *соттың азаматтарды қорғау құқығы* – мемлекеттік билік, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, лауазымды тұлғалар, қоғамдық ұйымдардың әрекеттерінен (әрекетсіздігінен) соттың жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқығына кепілдік береді;

– *кінәсіздік презумпциясы*. Қылмыс жасаған айыпталушы оның кінәсі заңда қарастырылған тәртіпте дәлелденіп, соттың үкімі заңды күшіне енгенге дейін кінәсіз болып саналады. Айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге, ал тергеуші, сот оған

Сот отырысы залы

дәлелдеу міндетін жүктеуге құқылы емес. Дәлелденбеген кінә дәлелденген кінәсіздікпен тең;

– жариялылық немесе ашық сот ісін жүргізу қағидаты. Бұл істі қарауға қатыспайтын азаматтардың сот отырысына қатысуға құқылы екендігін білдіреді. Бұл барлық қатысушылардың, бірінші кезекте, соттың жауаптылығын арттырады;

– сот өндірісінің тілдік қағидаты. Қазақстан Республикасында сот ісі мемлекеттік тілде жүргізіледі, қажет болған жағдайда сот ісінде мемлекеттік тілмен қатар орыс тілі және өзге де тілдер қолданылады;

– азаматтарды сот төрелігін жүзеге асыруға тарту. Азаматтар сот төрелігіне алқабилер, қоғамдық айыптаушылар мен қорғаушылар, қоғамдық ұйымдардың өкілдері мен еңбек ұжымдары ретінде тартылады.

Арнайы қағидаттар

ҚР Конституциясының 77-бабы: судья заңды қолданған кезде мынадай қағидаттарды басшылыққа алуы керек:

– адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша, ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;

– бір құқықбұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды;

– өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды;

– сотта әркім өз сөзін тындатуға құқылы;

– жауапкершілікті белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жана міндеттемелер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Егер құқықбұзушылық жасалғаннан кейін ол үшін жауапкершілік заңмен алынып тасталса немесе жеңілдетілсе, жана заң қолданылады;

– айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес;

– ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шекте жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес. Дини қызметшілер өздеріне сеніп сырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес;

– адамның кінәлі екендігі жөніндегі кез келген күдік айыпталушының пайдасына қарастырылады;

– заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды. Ешкім өзінің жеке мойындауы негізінде ғана сотталуға тиіс емес;

– қылмыстық заңды ұжастығына қарай қолдануға жол берілмейді.

Сонымен сот демократиялық қоғамда ерекше рөл атқарады. Ол сот билігін толыққанды іске асырушы, өзіне тән жанжалдарды шешу әдісі – әділ сот. Қоғам субъектілерінің қарым-қатынастарын реттеуші ретінде әрекет етеді. Тек қана сот тұлғаның кінәсін дәлелдеп, жаза тағайындайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Сот билігіне түсінік беріңдер.
2. Сот төрелігі қағидаттарының мазмұнын ашыңдар.
3. Кінәсіздік презумпциясына баса назар аударыңдар. Бұл қағидат қалай жүзеге асырылады? Өмірден мысалдар келтіріңдер.

Глоссарий

- **Сот төрелігі** – заңдылықты, әділдікті және сот шешімінің жалпыға міндеттілігін қамтамасыз ететін заң талаптарын қатаң сақтай отырып, азаматтық және қылмыстық істерді қарау және шешу бойынша сот іске асыратын құқық қорғау әрекеті.
- **Сот төрелігі қағидаты** – мемлекеттік қызметтің аталған түрінің неғұрлым мәнді жақтарын анықтайтын жалпы, жетекшілік етуші, алғашқы жағдайлары.

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. Оқытушы университет дәлізінде тәртіп бұзған М. деген студентке қатты дауыстап ескерту жасады. Ескертуге студент дерекі түрде жауап берді және өзінің судья болып істейтін әкесіне оқытушының үстінен арызданатынын айтты. Келесі күні оның әкесі қалалық судья ЖОО-ның жетекшісіне телефон соғып, оқытушының өз қызынан кешірім сұрауын талап етті.

Бұл жерде оқытушының кінәсі бар ма? Студенттің әкесі не істеу керек еді? Оқиға қатысушыларына сендер қандай ақыл айтар едіңдер?

2-деңгейлі тапсырма. 2016 жылғы 21 қарашада Қазақстан Республикасы судьяларының VII съезінде қабылданған Судьялық әдеп кодексінің нормаларын қарастырыңдар. Осы Кодекске сәйкес, судьялар мен олардың отбасы мүшелеріне жоғары талаптар қойылады. Оның себебі неде?

Судьялық әдеп кодексінен үзінділер:

7-бап. Жұртшылық тарапынан болып тұратын тұрақты назар судьяға өзіне бірқатар шектеулер қою міндетін жүктейді. Судья қоғамдық іс-шаралар мен басқа да көпшілік орындарынан, егер бұл оның беделіне зиян келтіретін болса, аулақ болуға тиіс.

10-бап. Судья сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі қызметіне байланысты сыйлықтарды, жеңілдіктерді, артықшылықтарды, өтеусіз көрсетілетін қызметтерді өзі де алмағаны және отбасы мүшелеріне де, процестік тәуелді адамдарға да алуға рұқсат бермегені жөн.

11-бап. Судья жеке таныстық пен байланыстарда талғампаз болуға тиіс, одан қызметтік тәуелділіктегі адамдармен, сондай-ақ оның өндірісіндегі істер бойынша сот процестерінің қатысушылары болып табылатын адамдармен қаржылық міндеттемелерді туындататын азаматтық-құқықтық мәмілелерді жасасудан аулақ болуға тиіс.

Судьяға оның қызметтік жағдайына байланысты белгілі болған құпия ақпарат сот төрелігін іске асыруға байланысы жоқ кез келген өзге мақсаттарда пайдалануы және кімге болсын ашылуы мүмкін емес.

12-бап. Судья өз беделі мен отбасы мүшелерінің беделі туралы ойлау керек және қызметтік жағдайын өзінің жеке мүдделеріне, отбасы мүшелерінің және басқа да адамдардың мүдделеріне пайдаланбауы тиіс.

Судья кәмелетке толмаған балаларын асырау, тәрбиелеу, ата-анасы мен басқа да отбасының еңбекке қабілетсіз мүшелерін асырау жөніндегі заңдық міндеттерін тиісінше орындау үшін күш-жігерін салғаны жөн.

Судья өз отбасы мүшелерінің материалдық мүдделері туралы хабардар болуға және ол үшін ақылға қонымды шаралар қолдануға тиіс. Судья өз отбасы мүшелеріне, жақын туыстарына және басқа да адамдарға оның сот төрелігін іске асыруға байланысты іс-әрекеттеріне ықпал етуге жол бермеуі тиіс.

§ 13. ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТІ. ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ

Бүгін сабақта:

мемлекеттің құқық қорғау қызметін қарастырамыз; құқық қорғау органдары жүйесін анықтаймыз.

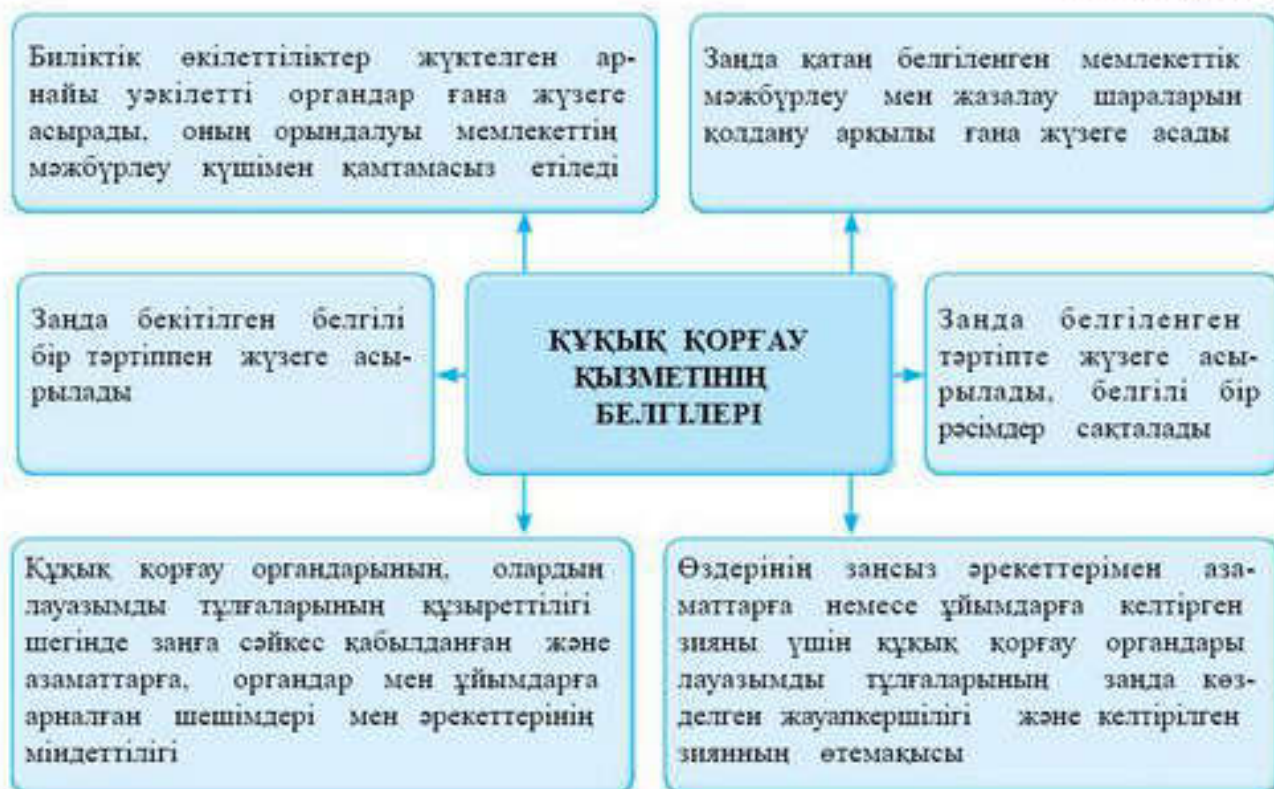
Құқық қорғау қызметі – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, заңдылық пен құқық тәртібінің орындалуын, сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз ететін арнайы уәкілетті мемлекеттік органдардың қызметі.

Тірек сөздер

- құқық қорғау қызметі
- құқық қорғау жүйесі
- құқық қорғау органдары

Құқық қорғау қызметінің *мақсаты* – құқық тәртібін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Бұл құқықбұзушылықты анықтау, жолын кесу және оның алдын алу, қылмыскерлерге түрлі санкциялар қолдану және ықпал ету шараларын (жазалау) жүзеге асыру кезінде көрінеді (23-сызбанұсқа).

23-сызбанұсқа

Құқық қорғау жүйесі – адамдарды заңсыз әрекеттерден қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық құралдар, әдістер мен кепілдіктер жиынтығы.

Құқық қорғау жүйесінің элементтері:

- нормативтік құқықтық база;
- құқық қорғау органдары;
- құқық қорғау қызметін жүзеге асыру әдіс-тәсілдері;
- тұлғаларды заңсыз қолсұғушылықтан қорғауды қамтамасыз ету кепілдігі.

Құқық қорғау қызметі – құқық қорғау органдары лауазымындағы мемлекеттік қызметтің ерекше түрі. Ол заңдылықты және қоғамдық тәртіпті сақтауды қамтамасыз етуге, құқықбұзушылықтың алдын алу, оны анықтау, жолын кесу және жазалауды орындауға бағытталған қызметтерді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары азаматтарының кәсіби қызметін көрсетеді.

Құқық қорғау қызметінің арнайы қағидастары бар (24-сызбанұсқа).

24-сызбанұсқа

Құқық қорғау органдары. Құқық қорғау органдары құқық қорғау қызметін жүзеге асыру үшін арнайы құрылған. Олар мемлекет атынан әрекет етеді, арнайы өкілеттігі бар.

Тар мағынадағы құқық қорғау органдарына прокуратура, ішкі істер органдары (ІІО), сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және экономикалық тергеу қызметі жатады.

Кең мағынада құқық қорғау органдарына сот, тергеу, кеден, ішкі істер, юстиция, жемқорлыққа қарсы органдар, адвокатура, нотариат жатады.

Құқық қорғау функцияларын арнаулы мемлекеттік органдар да атқарады. Арнаулы мемлекеттік органдарға Ұлттық қауіпсіздік органдары, Сыртқы барлау органы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі жатады. Осы органдар Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынады, есеп береді және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін құрамдас бөлігі болып табылады. Олар барлау және қарсы барлау қызметін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Мемлекеттік емес органдарға құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын адвокатура, нотариаттар, сондай-ақ жеке күзет қызметі жатады.

Адвокатура мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адамның өз құқықтарын, бостандықтарын сотта қорғауға және білікті заң көмегін алуды жүзеге асыруға арналған. Адвокаттық қызмет шеңберінде адвокаттар көрсететін заң көмегі кәсіпкерлік қызмет болып табылмайды.

Жол полициясы қызметкері

Заң көмегін көрсете отырып, адвокаттар:

- ауызша және жазбаша түрде құқықтық мәселелер бойынша кеңестер мен анықтамалар береді;
- арыздар, шағымдар, өтініштер мен құқықтық сипаттағы басқа да құжаттарды жасайды;
- анықтау органдарында, соттарда, мемлекеттік және өзге де органдарда, ұйымдарда, алдын ала тергеу және азаматтармен қарым-қатынастарда жеке және заңды тұлғаларға өкілдік ету мен оларды қорғауды жүзеге асырады.

Есте сақта! Қылмыстық істер бойынша кәсіби қорғауды адвокаттар ғана жүзеге асырады.

Нотариат – нотариаттық іс-әрекеттер жасау арқылы жеке, заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін білікті заң көмегін көрсету жөніндегі құқықтық институт (25-сызбанұсқа).

25-сызбанұсқа

Нотариат функциялары

Есте сақта! Нотариаттық қызметті жүзеге асыру кезінде жеке және мемлекеттік нотариустардың құқықтары мен міндеттері тең болады. Олардың рәсімдеген құжаттарының заң күші бірдей.

Нотариаттың қызметі ескерту сипатында болады. Нотариалдық куәландырылған шарт құқықты дәлелдеуді жеңілдетеді. Өйткені шарттың мазмұны, шартқа қатысушы тараптардың қойған қолдарының

Адвокатура

шынайылығы, шартты жасасқан уақыты мен орны және басқа да жағдайлар нотариуста ресми рәсімделеді.

Нотариалды акт адам құқығы мен мүдделерін сенімді түрде бекітеді, заң тәуекелдерінен қорғайды. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 14 шілдеде қабылданған «Нотариат туралы» Заңы бар. Нотариус тек қана даусыз мәміле мен құжаттарды ғана бекітеді.

Қазақстан Республикасында 2000 жылғы 19 қазанда қабылданған «Күзет қызметі туралы» Заң қолданылады. Күзет қызметі дегеніміз – заңды тұлғалардың, жеке адамдардың өмірін, денсаулығы мен мүлкін, сондай-ақ заңды тұлғалардың мүлкін құқыққа қайшы қолсұғушылықтардан қорғау қызметін көрсету. Күзет қызметі субъектілерінің қызметті жүзеге асыруы кезінде мемлекет азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына кепілдік береді және оны қамтамасыз етеді. Күзет қызметін құқық тәртібі мен адамгершілік негіздеріне көрінеу қайшы келетін мақсаттарға жету үшін жүзеге асыруға жол берілмейді.

Жеке күзет ұйымының күзетшісі қызметіне Қазақстан Республикасының 19 жасқа толған және күзетшінің арнайы даярлығынан (күзетшінің оқытудың арнаулы курсынан) өткен, сотталмаған, денсаулығы күзет қызметін орындауға жарамды азаматтар қабылданады. Сонымен қатар, қаруға иелік ету үшін, олардың көзі жақсы көруі керек, нашакорлық, маскүнемдік, психикалық аурулары болмауы керек.

Осыған байланысты адвокатура, нотариат, күзет ұйымдары – азаматтардың және ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау және қорғау, сот төрелігіне жолдау,

Глоссарий

- **Адвокат** – азаматтарға кәсіптік деңгейде құқықтық көмек көрсететін, міндетті түрде адвокаттық коллегияның мүшесі болып табылатын, адвокаттық қызметпен айналысуға құқық беретін лицензиясы бар жоғары құқықтық білімді Қазақстан Республикасының азаматы.

заңдылықты нығайту мақсатында заң көмегін көрсететін заңгерлер ұйымы.

Бақылау тапсырмалары

1. Құқық қорғау қызметін, жүйесін салыстырыңдар.
2. Құқық қорғау органдарының түрлерін атаңдар. Арнайы мемлекеттік органдарға түсінік беріңдер. Құқық қорғау органдары атқаратын қызметтерді талқылаңдар.
3. «Құқық қорғау қызметі» түсінігі мен қағидаттарын ашыңдар.
4. Адвокат, нотариат, күзет қызметтерінің мазмұнын ашыңдар. Осы органдардың негізгі қызметтерін түсіндіріңдер.

§ 14. ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚЫЗМЕТ

Бүгін сабақта:

прокуратура мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің өкілеттіктерін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- прокуратура
- қадағалау
- адам құқығы
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет

Прокуратура – адам құқықтарын сақтайтын және қорғайтын орган. Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады.

2017 жылғы 30 маусымда «Прокуратура туралы» Заң қабылданды. Заңда прокуратураның қызмет бағыттары қарастырылған: заңнамада белгіленген шектеулер мен нысандар бойынша, ел аумағында заңның сақталуын жоғарыдан қадағалау; мүдделерді сотқа ұсыну; мемлекеттік қудалауды жүзеге асыру. Қадағалаудың үш түрі бар: тексеру, талдау, құқықтық актілерді бағалау.

Прокуратура мынадай қызметтерді іске асырады:

– адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің заңды мүдделерін қорғайды және қалпына келтіреді;

– заңбұзушылықтарды анықтайды және оларды жояды, оны туындатытын себептер мен шарттарды, сондай-ақ олардың зардаптарын анықтайды;

– құқық қорғау мен заңды, тәртіп пен қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі өзге де мемлекеттік органдардың қызметтерін үйлестіреді;

– заңда және Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде айқындалған өзге де міндеттерді жүзеге асырады.

Глоссарий

- **Прокуратура** – мемлекеттік органдарды бақылау қызметін жүзеге асыратын орталықтандырылған мемлекеттік орган.
- **Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет** – сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықты тексеру, ашу, жолын кесу, анықтау, ескерту функцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік орган.

Прокуратура мемлекеттік, жергілікті өкілетті және атқарушы органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және олардың лауазымды адамдар әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) заңдылығына, сондай-ақ айрықша жағдайларда меншік нысанына карамастан, Қазақстан Республикасы Президентінің немесе Бас прокурордың, басқа ұйымдардың тапсырмасы бойынша қадағалауды жүзеге асырады. Қадағалау заңдылықтың жай-күйін тексеру және талдау, сондай-ақ күшіне енген актілерді бағалау жолымен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының бірыңғай жүйесін Бас Прокуратура, облыстардың және оған теңестірілгендердің (республикалық дәрежедегі қалалар мен Қазақстан Республикасы астанасының прокуратуралары, басты әскери және транспорттық прокуратуралар), аудандық және оған теңестірілген қалалық, аймақаралық, сонымен бірге мамандандырылған прокуратуралар (әскери, табиғатты қорғау, транспорттық, арнайы объектілер прокуратуралары) құрайды. Прокуратура жанынан прокуратура органдарының бірыңғай жүйесін құрайтын ведомстволар, мекемелер, білім беру ұйымдары құрылуы мүмкін. Прокуратура нормативтік-құқықтық актілерді шығару арқылы өз өкілеттіктерін жүзеге асырады.

Прокуратураның құқықтық актілерінің жүйесін құрайтындар:

– прокурорлық реттеу актілері: нұсқау, ұсыныс, үндеу, алдын ала ескерту, заңға түсіндірме;

– прокурорлық қадағалау актілері: наразылық, қаулы, ұйғарым, өтініш, санкция;

– прокуратура қызметі мен ұйымдастыру мәселелерін реттейтін актілер: бұйрықтар, нұсқаулар, өкімдер, ережелер, нұсқаулықтар және т.б.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және құқықбұзушылықты ескерту үшін немесе дайындалып жатқан заңсыз әрекеттер туралы деректер бар болса, прокурор жазбаша және ауызша түрде жекетұлғалар мен заңды тұлға өкілдеріне заңның бұзылуына жол бермеу туралы және заңмен белгіленген жауаптылық туралы түсіндіреді.

ҚР Президентінің 2019 ж. 13 маусымдағы Жарлығымен ҚР Мемлекеттік қызмет істері

Прокурордың төсбелгісі

және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігі болып қайта аталды. Агенттіктің Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұлттық бюросы ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) болып қайта құрылды. Ол ҚР Президентіне тікелей бағынады және есеп береді.

Агенттіктің міндеттері :

- 1) сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтардың алдын алу, анықтау, жолын кесу, ашу және тергеу мәселелері бойынша мемлекеттік саясатты әзірлеуге және оны іске асыруға қатысу;
- 2) жеке және заңды тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау;
- 3) сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқықбұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеу.

Осыған байланысты прокуратура мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет құқық қорғау органдары болып табылады, олардың адам мен азаматтың құқығын қорғау бойынша арнайы өкілеттіктері бар.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Құқық қорғау органдары жүйесіндегі прокуратураның рөлі қандай? Прокурордың қандай өкілеттіктері бар?
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет қандай мақсатта құрылды? Осы қызметтің құқықтары мен міндеттерін ашыңдар.

§ 15. ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ

Бүгін сабақта:

Ішкі істер органдары қызметтерін қарастырамыз, олардың өкілеттіліктерімен танысамыз; сондай-ақ ІІО қызметінің күрделілігі мен көпқырлылығын бағалаймыз.

Тірек сөздер

- полиция
- ішкі істер органдары
- құқықбұзушылықтың алдын алу

Құқық қорғау органдарының арасында ішкі істер органдары (ІІО) немесе полиция органдары функциясының көптігімен ерекшеленеді. ІІО – құрамы жағынан өте көп, әртүрлі қызметтерді орындайтын, ауқымды өкілеттіктері бар орган. Олар әдістерді, сендіру мен мәжбүрлеу түрлерін пайдалана алады.

Ішкі істер органдарының бірыңғай жүйесін Ішкі істер министрлігі құрайды. Оның құрамына департаменттер, облыстық, республикалық маңызы бар қалалардағы ішкі істер басқармасы, қалалық, аудандық, кенттік, желілік ішкі істер органдары, ішкі әскерлер, білім беру мекемелері және басқа да ұйымдар кіреді. Ішкі істер органдарының бүкіл жүйесінің қызметін Ішкі істер министрі – ішкі әскерлер қолбасшысы басқарады.

ҚР ІІМ ғимараты

ПО қызметі «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы», «Құқықбұзушылықтың алдын алу туралы», «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқықбұзушылықтардың профилактикасы туралы», «Құқық қорғау қызметі туралы», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» және басқа да заңдармен реттеледі.

«Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Заңының 2-бабына сәйкес, Қазақстан халқына қызмет етуге тиісті ішкі істер органдары қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында мынадай міндеттерді жүзеге асырады:

- құқықбұзушылықтардың алдын алу;
- қоғамдық тәртіпті сақтау;
- қылмыспен күрес;
- қылмыстық және әкімшілік жазалауларды орындау;
- төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою;
- өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- азаматтардың құқықтарын және бостандықтарын қорғау;
- азаматтық қорғанысты ұйымдастыру;
- заңсыз шабуылдан, көлік апаты мен оқые жағдайлардан зардап шеккендерге, сондай-ақ өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін жағдайға тап болғандарға көмек көрсету;
- құқықбұзушылықтардың алдын алу бойынша жалпы, арнайы және жеке шараларды жүзеге асыру;
- 3 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған балаларды, сондай-ақ ата-анасының немесе олардың орнын басатын жандардың қамқорлығынсыз қалған балаларды бейімдеу орталықтарына жеткізу;
- бұқаралық іс-шаралар кезінде қоғамдық тәртіпті күзетуді қамтамасыз ету;
- жаппай тәртіпсіздікке, топтық бағынбауға жол бермеу;
- табылған жарылғыш заттарды, оқ-дәрілерді және жарылғыш құрылғыларды бейтараптандыру және жою үшін шаралар қабылдау;
- қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде және ішкі істер органдарының арнайы мекемелерінде ұсталатын адамдардың санитарлық-эпидемиологиялық саулығы мен денсаулығын сақтауды қамтамасыз ету;
- жеке деректерді қорғауды қамтамасыз ету және т.б.

Ғазиз Байтасовқа арналған ескерткіш. Тараз қаласы

Қазақстанда муниципалдық (жергілікті) полиция қалыптасқан. Жергілікті полиция қызметінің құзыреті: қоғамдық тәртіпті қорғау мәселелері, тұрмыстық қылмысқа қарсы әрекет ету, жол-патрульдік қызмет, кішігірім құқықбұзушылықтарға «нөлдік» төзімділік.

Қызықты дерек!

Қазіргі уақытта жол полициясының барлық қызметкерлері DVR-лармен (бейнетіркегіштермен) жабдықталған. Бұл патрульдік ауысым кезінде полиция қызметкерлері тарапынан өз қызметін теріс пайдаланбау үшін жасалды. Сондай-ақ DVR-ды көлік жүргізушілері де пайдалана алады.

Жергілікті полиция қызметі учаскелік полиция бөлімшелерінен, олардың кәметке толмағандардың істері жөніндегі және әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі көмекшілерінен, жол-патрульдік полициясынан, табиғатты қорғау полициясынан, қабылдау-бөлу орындарынан және арнаулы қабылдау орындарынан тұрады.

Құқық қорғау органдарының қызметі қауіпке толы, өйткені олардың жұмысында түрлі қорқытып-үркітулер, қақтығыстар жиі кездеседі.

Мысалы, 2014 жылғы 1 қыркүйекте Тараз қаласындағы Ішкі істер органының 2-полиция бөлімшесінде жұмыс істейтін полиция капитаны Ғалымжан Боранғазиев лаңкестік әрекеттің жолын кесті. Көптеген адамдар мен автокөліктердің кептелісінде кенеттен жеңіл автокөлік өртенді. Оның салонында жарылғыш заттар, түрлі модификациядағы ондаған газ картриджі, жанғыш қоспасы бар пластикалық бөтелкелер, қуатты жарылысқа арналған бензині (шамамен 56 литрлік) бар пластмасса және темір ыдыстар болған. Көліктің барлық есігі ішінен сым арқылы бұралған. Полиция капитаны отты өртсөндіргішпен сөндірді.

2011 жылғы 12 қарашада Таразда лаңкестікке байланысты қайғылы оқиға болды. Онда ЛДП 1-взводының командирі, полиция капитаны Ғазиз Байтасов өз денесімен лаңкестің қолындағы гранатаны жауып қайтыс болды. Сөйтіп Ғазиз Байтасов көптеген азаматтардың өмірін құтқарып, батылдық пен ерлік көрсетті.

Ішкі істер органдарындағы қызмет – мемлекеттік қызметтің ерекше түрі. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мемлекеттік биліктің өкілдері болып табылады және мемлекеттің қорғауында болады. Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде карастырылған талаптарды барлық азаматтар мен лауазымды тұлғалар орындауға міндетті. Құқық қорғау органдары қызметкерлердің заңды талаптарын орындамаған жағдайда заңда белгіленген жауаптылыққа тартуға құқылы. Сондай-ақ оларды қорлау, қарсылық көрсету, күш қолданамын деп қорқыту немесе олардың өміріне, денсаулығына, ар-ұжданы мен қадір-қасиетіне, мүлкіне қолсұғушылық заңдарда белгіленген жауапкершілікке әкеп соғады.

Глоссарий

- **Ішкі істер органдары** – құқық қорғаушы орган. Мақсаты – адам құқығы мен бостандығын, өмірін, денсаулығын, мемлекет пен қоғам мүдделерін құқыққа қарсы әрекеттерден қорғау, қоғамдық тәртіпті сақтау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.
- **Полиция** – қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі мемлекеттік органдар мен қызметтер жүйесі.

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мынадай құқықтарға ие:

- қызметтік міндеттерін орындау үшін қажетті ақпараттар мен материалдарды белгіленген тәртіппен алу;
- мемлекеттік және мемлекеттік емес органдарда қызметтік міндеттерін орындауға байланысты белгіленген тәртіппен мәліметтерге қол жеткізу;
- Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өз өмірі, денсаулығы және мүлкі, отбасы мүшелерінің өмірі, денсаулығы және мүлкі мемлекеттің қорғауында болады.

Қызметтік міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін қызметкерлер Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес қылмыстық, әкімшілік, азаматтық, құқықтық тәртіптік жауаптылыққа тартылады.

Ішкі істер органдарының қызметкерлерін даярлауды арнайы жоғарғы оқу орындары жүзеге асырады. Мысалы, ҚР ІІМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы, ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, ҚР ІІМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы.

Азаматтар қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге ерікті түрде қатыса алады. Осыған байланысты ІІО-ның басты міндеті – азаматтардың құқықтарын қорғау, сақтау және қамтамасыз ету. ІІО қызметі қауіпсіз өмір сүру жағдайларын жасауға, адамдарды көшеде қылмыстық әрекеттерден қорғауға, айрықша мәселелерді шешу барысында жеке және заңды тұлғаларға көмек көрсетуге бағытталуы тиіс.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Ішкі істер органдарына түсінік беріңдер. Ішкі істер органдарының қандай міндеттері бар? ІІО-ның басқа құқық қорғау органдарынан қандай айырмашылығы бар?
2. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтарына, міндеттері мен жауапкершілігінің мазмұнына тоқталыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. ІІО қызметкерлері өз өмірлері мен денсаулығына қауіп төнсе де, адам құқықтарын қорғап қалған жағдайларды талдаңдар. ІІО қызметкерінде қандай қасиет болу керек?

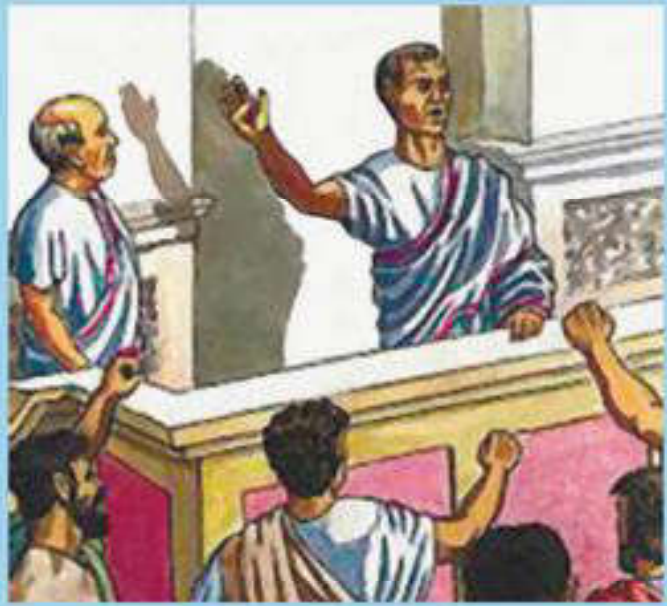
1-мысал. Бұл қайғылы жағдай 2019 жылы 10 мамырда Нұр-Сұлтан қаласында, «Газ-машаппаратура» бау-бақша бірлестігінде орын алды. 12 жасар қыз бала итін құтқармақ болып суға түсіп кетеді. Батып бара жатқан баланы көрген әскери қызметкер, кіші сержант Ерлан Райымқұлов ойланбастан суға секіреді. Өкінішке орай, баланы құтқарғанмен, өзі судан шыға алмай қалады. Оның артында әйелі мен екі баласы қалды. Қызды құтқарған сержант қайтыс болғаннан кейін марапатталды. Еліміздің Президенті – Жоғары Бас қолбасшы Қасым-Жомарт Тоқаев кіші сержант Ерлан Райымқұловты «Ерлігі үшін» медалімен марапаттау туралы бұйрыққа қол қойды.

2-мысал. 2018 жылы 10 қаңтарда павлодарлық полиция қызметкерлері өрттен 50 адамды құтқарды. Құтқарылған қала тұрғындары өз құтқарушыларына – *жол-патрульдік полиция батальоны қызметкерлері Максим Кустановқа, полиция лейтенанты Фаруз Күсембековке, полицияның аға сержанты Мақсат Төлебаевқа, Аман Саликовке, полиция сержанттары Азамат Әкімбаевқа, Мадияр Абдыхановқа, Асылхан Қасенге, Мұрат Смаиловқа зор ризашылықтары мен алғыстарын айтты.*

3-мысал. Атырауда полиция қызметкері батып бара жатқан әйелді құтқарамын деп қайтыс болды. Қайғылы оқиға 2019 жылғы 21 наурызда болды. Патрульдік полиция сержанты Шалқар Әкімғалиев батып бара жатқан адамды құтқару үшін мұзды суға секіреді. Әйел құтқарылады. Қайтыс болған 24 жастағы полиция қызметкері көпбалалы отбасынан шыққан және отбасының жалғыз асыраушысы еді. Құқық қорғау органдарында бесінші жыл істеп жүрген болатын.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері ішкі істер органының қызметтік борышын өтеп жүрген 729 қызметкері қайтыс болды, 2000-нан астамы түрлі жарақат алды. 1177 полиция қызметкері мемлекеттік марапаттармен, оның ішінде 127-сі қайтыс болғаннан кейін марапатталды.

Әскери немесе қызметтік борышын өтеу кезіндегі ерлігі мен жанқиярлығы үшін 2 офицерге «Халық Қаһарманы» атағы берілді. ІІО-ның 6 жетекшісі I дәрежелі «Даңқ» орденінің, Ішкі істер органы мен Ұлттық гвардияның 35 жетекшісі II дәрежелі «Даңқ» орденінің, полиция мен Ұлттық гвардияның 129 офицері I және II дәрежелі «Айбын» орденінің, 53 офицері III дәрежелі «Айбын» орденінің кавалерлері атанды.

II бөлім

ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ

II бөлім. ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ

5-тарау. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ

§16. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ИНСТИТУТЫ

Бүгін сабақта:

«Конституциялық құқық» ұғымымен және жүйесімен танысамыз; негізгі конституциялық-құқықтық институттарды қарастырамыз.

Тірек сөздер

- конституциялық құқық
- конституциялық-құқықтық институт
- демократиялық институттар

Конституциялық құқық қазіргі құқықтық қоғам жүйесінде маңызды орын алады. Ол философия, элеуметтану, саясаттану, дінтану тәрізді ғылымдармен тығыз байланысты. Конституциялық құқық аталған саланың негізгі базалық қабаттарын реттейді.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы дегеніміз – ұлттық құқықтың жетекші саласы.

Біріншіден, конституциялық құқық нормасымен реттелетін қоғамдық қатынастар мемлекеттік қызметтің едәуір маңызды жақтарын көрсетеді.

Екіншіден, конституциялық құқық нормасы тұтастай құқықтық реттеудің негізгі қағидаларын анықтайды, себебі Конституцияда құқық жүйесінің барлық саласының негізгі нормалары бар.

Үшіншіден, конституциялық құқық бастапқы қайнар көзіне, яғни Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді.

Төртіншіден, конституциялық құқықта реттеу субъектісінің ерекше тобы (халық, ұлт, қоғам және т.б.) бар.

Конституциялық құқық пәнін құрайтын қоғамдық қатынастар мемлекеттік билікті жүзеге асырумен тікелей байланысты және мемлекеттік құрылым, оның ұйымдарымен қатынасы, сондай-ақ адам мен мемлекет арасындағы қатынастар болып табылады.

Конституциялық-құқықтық қатынастар мынадай әдістермен реттеледі:

1) міндеттеу әдісі;	3) тану әдісі;
2) тыйым салу әдісі;	4) рұқсат беру әдісі.

Бәрін қосқанда, бұл әдістер императивті әдістің көрінісі болып табылады (26-сызбанұсқа).

26-сызбанұсқа

Конституциялық құқық жүйесін құқық институттарына біріккен құқық нормалары құрайды.

Конституциялық-құқықтық нормалар қоғамдық қатынастың екі негізгі саласын реттейді:

- жекетілгеннің құқықтық мәртебесіне, оның мемлекетпен және азаматтық қоғаммен қарым-қатынасына байланысты саланы;

- мемлекетті құру және жария билік қызметіне байланысты саланы.

Конституциялық құқық тек көрсетілген қоғамдық қатынастарды реттейді. Жекетілгеннің құқықтық мәртебесін реттеу, сондай-ақ түрлі мемлекеттік органдар мен басқа да мемлекеттік институттардың мәртебесін, қызметін реттеу құқықтың басқа салаларының (азаматтық, жер, еңбек, әкімшілік, процессуалды және т.б.) нормаларымен жүзеге асады. Тек ҚР Президентінің, ҚР Парламентінің, ҚР Үкіметінің, соттардың

құқықтық мәртебесі, заңды процестер және т.б. конституциялық құқық нормаларымен ғана реттелетінін білу керек.

Конституциялық құқықтық нормалар *басқару, тыйым салу, міндеттеу нормалары* болып бөлінеді. Конституциялық құқық институты – мазмұнының ұқсастығы бойынша топтасатын құқықтық нормалар жиынтығы. Әрбір құқықтық институт – конституциялық құқық саласының ішіндегі өзіндік жеке блок (27-сызбанұсқа).

27-сызбанұсқа

ҚР конституциялық құқық институттары

ҚР конституциялық құрылым негізі институты

Адам мен азаматтың құқықтық мәртебесі институты

Сайлау жүйесі мен референдум институты

Мемлекеттік органдар жүйесінің қызметін ұйымдастыру негізі институты

Есте сақта! Конституциялық-құқықтық институт дегеніміз – біртекті және өзара сабақтас қоғамдық қатынастарды реттейтін және салыстырмалы дербес топты құрайтын конституциялық құқық нормасының жиынтығы.

Глоссарий

- **Конституциялық құқық** – қоғамдық және мемлекеттік құрылым негіздері, адам мен азамат мәртебесінің негізі. Ол – адам құқығының орындалуын қамтамасыз ететін, мемлекеттік үкімет органдары мен олардың қызметтік қағидаларының түзілуін реттейтін және бекітетін құқық саласы.
- **Конституциялық-құқықтық нормалар** – конституциялық құқық пәнін құрайтын, қоғамдық қатынастарды реттеуші нормалар.

Ең көп таралған төмендегідей конституциялық-құқықтық институттарды баса айтуға болады.

1. *Конституциялық құрылым негіздері институты*. Бұл институт конституциялық құқық жүйесіндегі орталық барлық сала үшін негіз болып табылады. Ол мынадай шағын институттарға бөлінеді:

1) адам мен мемлекет қарым-қатынасының негізгі қағидалары;

2) мемлекеттік үкімет ұйымдары мен мемлекет құрылымының негізгі қағидалары.

2. *Адам мен азаматтың құқықтық мәртебесі институты*. Бұл – конституциялық құқықтың ең ірі институты. Адам құқығы мен бостандығы институтының құрама бөліктері:

1) азаматтық;

2) адам мен азаматтың құқықтық жағдайының қағидалары;

3) негізгі құқықтар, бостандықтар мен олардың кепілдіктері;

4) адам мен азаматтың негізгі міндеттері;

5) шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалардың құқықтық жағдайы.

3. *Референдум мен сайлау жүйесі институты.* Бұл институттың нормалары референдум мен сайлаулар кезіндегі азамат құқығын жүзеге асыру ретін анықтайды.

Назар аударайық!

Референдум – қоғамдық өмірдегі маңызды сұрақтарға жалпыхалықтық дауыс беру. Қазақстан Республикасында референдум екі рет өткізілді: 1995 жылы – ҚР Конституциясын қабылдау үшін, 1998 жылы – ҚР Президентінің өкілеттік мерзімін ұзарту үшін.

4. *Мемлекеттік органдар қызметін ұйымдастыру институты.* Институт құрылымына келесі бөлімдер кіреді:

1) ҚР Президенті институты; 2) ҚР Парламенті институты; 3) ҚР Үкіметі институты; 4) Конституциялық кеңес институты; 5) жергілікті мемлекеттік және өзін-өзі басқару институты; 6) прокуратура мен сот органдары қызметінің құқықтық негіздері.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы – қоғамның барлық тіршілік салаларында (әлеуметтік, саяси, экономикалық, рухани, мәдени) жинақталатын, қатынастарды реттейтін ұлттық құқықтың жетекші саласы.

Глоссарий

• **Конституциялық-құқықтық қатынастар** – қатысушылары конституциялық құқық нормаларындағы міндеттермен және құқықтармен өзара байланыста болатын қоғамдық қатынастар.

Конституция – құқықтың негізгі қайнар көзі

Бақылау тапсырмалары

1. Конституциялық құқық пәні мен әдістерінің ерекшеліктерін ашыңдар. Ұлттық құқық жүйесіндегі конституциялық құқықтың орнын анықтаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. «Қазақстан Республикасындағы конституциялық құқықтың қалыптасу тарихы» атты таныстырылым дайындаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. «Конституциялық құқық институттары» тақырыбына қысқаша пікір-баяндама жазыңдар.

§ 17. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Бүгін сабақта:

конституциялық құқықтың негізгі қайнар көздерімен, ҚР Конституциясының жалпы сипаттамасымен танысамыз; Конституцияның негізгі функцияларын, қағидаттары мен түрлерін меңгереміз.

Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің өзіндік жүйесі бар.

Есте сақта! Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің жүйесін өзара байланыс пен иерархия тәрізді қасиеттермен сипатталатын жиынтық деп түсінуге болады. Бұл бір қайнар көздің екіншісіне бағынуын, олардың бір-біріне қарсы келмеуін, бір қайнар көздің басқасымен қайшы келген жағдайдағы басымдық іс-әрекетін білдіреді.

Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің түрлері айтарлықтай тұрақты, олардың көпшілігі ҚР Конституциясында көрсетілген. Олар бірігіп, келесі жүйені құрайды (6-кесте).

6-кесте

№	Қайнар көздер мен олардың сипаттамасы
1	2
1	ҚР Конституциясы – конституциялық құқықтың негізгі қайнар көзі. Конституцияда бекітілген нормалардың мазмұны өте кең. Онда барлық ағымдағы конституциялық-құқықтық реттеудің негізін қалаушы болып табылатын жалпы сипаттағы құқықтық нормалар бар. Ол қоғам өмірінің саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани салаларын қамтиды. Осы арқылы Негізгі заң конституциялық құқық қайнар көздерінің басқа түрлерінен ерекшеленеді. Конституцияның жоғарғы заңды күші, тікелей әсері бар және Қазақстан Республикасының барлық аумағында қолданылады. Қазақстанда қабылданатын заңдар мен басқа да құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмеуі керек.

1	2
2	Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтырулар мен өзгерістер енгізетін заңдар. Бұл заңдар Қазақстан Республикасы Конституциясының 62-бабының 3-тармағы мен 91-бабының 1-тармағында бекітілген ретте қабылданады.
3	Конституциялық заңдар. Қазақстан Республикасы Конституциясының 62-бабының 4-тармағында бекітілген тәртіпте Қазақстан Республикасы Конституциясында қарастырылған мәселелер бойынша қабылданатын заңдар.
4	Қазақстан Республикасының кодекстері, Қазақстан Республикасының шоғырландырылған заңдары, Қазақстан Республикасының заңдары. Мамандық қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативті-құқықтық актілер Қазақстан Республикасы Конституциясында қарастырылған негіз қалаушы қағидалар мен нормаларды орнатады.
5	Қазақстан Республикасы Президентінің нормативтік-құқықтық жарлықтары
6	Қазақстан Республикасы Парламенті мен Палаталарының нормативтік-құқықтық қаулылары
7	Қазақстан Республикасы Үкіметінің нормативтік-құқықтық қаулылары
8	Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесінің нормативтік қаулылары
9	Қазақстан Республикасының министрлері мен басқа да орталық мемлекеттік орган басшыларының нормативті-құқықтық бұйрықтары
10	ҚР Парламенті палаталарының уақыт тәртібі
11	ҚР-ның басқа елдермен халықаралық келісімшарттары
12	Халықаралық құқықтың мақұлданған нормалары
13	Мәслихаттың нормативті-құқықтық шешімі, әкімдіктердің нормативті-құқықтық қаулысы, әкімдердің нормативті-құқықтық шешімдері мен тексеру комиссиясының нормативті-құқықтық қаулысы

Конституциялық құқықтың қайнар көздерінің жүйесі логикалық тәсілмен құрылған. Оның барлық элементтері нормативті-құқықтық актілердің заңды күштеріне сүйене отырып, дәл белгіленген орындарда орналасқан. Заңды күштер, өз кезегінде, оларды шығаратын органдардың мемлекеттік басқару құрылымындағы орнына байланысты екенін айта кету керек. Бұл тәуелділік заңнамалық және заңға тәуелді актілердің әртүрлі күші туралы айтылғанда айқын байқалады.

Тірек сөздер

- Конституция
- құқықтың қайнар көздері
- Конституциялық заңдар
- кодекстер
- нормативті-құқықтық актілер

Конституция мемлекет ішіндегі қоғамдық қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқарады. Конституцияның қызметі адамның тіршілік әрекетінің барлық салаларын қамтиды.

Тарих беттерінен. 1787 жылғы 17 қыркүйекте қабылданған АҚШ Конституциясы қағазға түскен, жазылған алғашқы конституция болып табылады. Сондай-ақ Еуропа құрлығында тұңғыш жазылған конституцияларға Польшадағы Речь Посполитаның Конституциясы (1791 жылы 3 мамырда қабылданған) мен Франция Конституциясы (1791 жылы 3 қыркүйекте қабылданған) жатады. Екі конституция да ұзақ өмір сүрген жоқ, себебі Польша біржола бөлінді, Францияда революциялар орын алды.

Қазақстан тарихынан

Қазақстанда бес Конституция болғанын айта кетейік. Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚАКСР) бірінші Конституциясы 1926 жылы қабылданған. 1937 жылы Қазақ КСР-інің екінші Конституциясы қабылданды. 1978 жылы Қазақ КСР-інің үшінші Конституциясы қабылданды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін, 1993 жылы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданды. 1995 жылдың 30 тамызында қазіргі Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданды.

1993 жылғы Конституция негізінде парламенттік республиканың моделі болды. Конституция Қазақстан тәуелсіздігін бекітті. Бұл акт тәуелсіздіктің бірінші жылдарының қиындығы мен қайшылықтарын көрсетті. Бір жағынан, Конституция нарықтық экономика мен демократиялық мемлекет қалыптастыру үшін заңды негіздер құрды. Екінші жағынан, заң шығарушы және атқарушы биліктің өкілеттігі туралы мәселені шешпеді. Сондықтан биліктің жоғарғы органдары дағдарысқа ұшырады. Ал қоғамда әлеуметтік тұрақсыздық орын алды. Конституция мемлекеттік тіл, жерді жекеменшікке иелену мен азаматтық туралы мәселелердің шешімін бермеді. Осы жағдайлар 1995 жылдың 30 тамызында бүкілхалықтық референдумда ҚР-ның жаңа Конституциясын қабылдауға түрткі болды.

Басқарудың президенттік формасы бекітілді. Президент биліктің барлық тармақтарына билік етеді, осы себептен де еліміз тұрақтылық пен бейбітшілікте ғұмыр кешуде. Қазақстан Республикасының Конституциясы меншіктің мемлекеттік те, жеке де түрін мойындайды. Елімізде мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі қабылданған. Сонымен қатар қазақстандық халық көпұлтты екендігін ескерсек, билік органдары мен мемлекеттік ұйымдарда орыс тілін қолдануға Конституциямен рұқсат етілген.

Конституцияның функцияларын қарастырайық (28-сызбанұсқа).

28-сызбанұсқа

1. *Құрылтайшылық (немесе бекітушілік) функциясы.* Негізгі заң мемлекетіміздің саясаты мен конституциялық құрылым негіз-

дерін және негізгі қағидаттарын бекітеді, тағайындайды. Конституция еліміздегі құқық тәртібі негіздерін қалайды.

2. *Ұйымдастырушылық функциясы.* Конституция барлық мемлекеттік органдардың әрекет ету формасы мен негізгі функцияларын, жүйесін бекітеді, яғни Конституция жергілікті өзін-өзі басқарумен бірлесе отырып, барлық мемлекеттік механизмдердің тиімді, ұйымдасқан түрде әрекет етуінің негізін қалайды.

3. *Құқықтық функция.* Конституция барлық құқықтық жүйенің өзегі болып табылады. Құқықтың әртүрлі салаларында басшылыққа алынатын маңызды қағидаттарды заңды түрде бекіту арқылы оларды біртұтас құқықтық жүйеге біріктіреді. Конституцияның ең жоғарғы заңдық күші бар. Барлық заңдар мен мемлекеттік органдардың өзге де актілері оны негізге алып, соған сәйкес жасалады. Ата Заң мемлекеттік нормативтік-актілер жүйесін, оның бағыныңқылығын және өзгерту тәртібін бекітеді.

4. *Сыртқы саяси функциясы.* Конституция мемлекеттің сыртқы саяси әрекетінің іргетасы болып табылады.

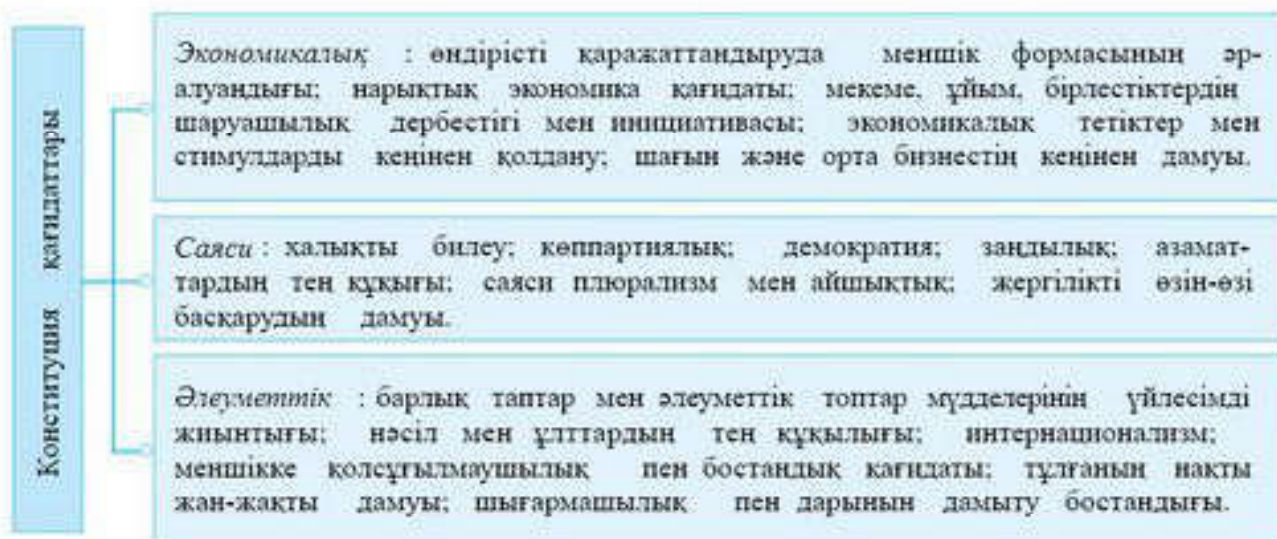
Конституция қағидаттарының маңызы зор, ол негізгі бастау болып табылады, соған сәйкес Конституция қабылданып, әрекет етеді, ол – негізі қаланған басқарушы идеялар. Конституция ұстанымдары экономикалық, саяси және әлеуметтік болып бөлінеді (29-сызбанұсқа).

29-сызбанұсқа

Глоссарий

• **Конституциялық құқықтың қайнар көздері** – конституциялық құқық пәнін құрайтын, қоғамдық қатынастың негізгі кешенін реттейтін құқықтық нормаларды (әрекеттегі нормативтік актілер) білдіру әдісінің заңды түрі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының қағидаттары

Конституцияның белгілі жіктелімі (классификациясы) бар. Сонымен конституция келесі түрлерге бөлінеді (30-сызбанұсқа):

Глоссарий

• **Конституция** – қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси ұйымдарының маңызды қағидаттары мен ұстанымдарын бекітетін Негізгі заң немесе мемлекеттік заңдар тобы; мемлекет құрылымы мен жекетілғаның қоғам мен мемлекеттегі орны.

• *Жазылған және жазылмаған* . Жазылған конституциялар, әдетте, белгілі бір жүйе бойынша құрылған біртұтас құжат түрінде жасалады. Жазылмаған конституция түрі сирек ерекшелік болып табылады. Жазылмаған конституцияда құқықтық реттеу құралдарының көлемі жазылған конституциядағы сияқты болады, бірақ оның жарлығы біртұтас актіде емес, тек құқық көздерінің шектеулі санында болады, яғни жазылмаған конституцияның дәлдік формасы анықталмаған. Мысалы, қазіргі британдық жазылмаған конституция түрлі қайнар көздердің аса күрделі бірлестігін құрайды. Бұл конституция үздіксіз өзгеріп, толықтырылып отырады.

• *Қатаң және икемді* . Қатаң конституция қарапайым заңнамалық іске қатысты конституцияға қарағанда ерекше түрде өзгертіліп, толықтырылады. Икемді конституция парламенттік заңдар сияқты, сол реттілікпен өзгертіледі және толықтырылады.

• *Кодификацияланған және кодификацияланбаған* . Кодификацияланған конституциялар біртұтас жазылған бір актіден құралады, ал кодификацияланбаған конституциялар бірнеше жазылған актілерден құралады.

Кодификацияланған конституциялар кодификация деңгейіне қарай кеңейтілген және кеңейтілмеген деп бөлінеді.

Конституцияның заңдық қасиеттері – оны құқықтың басқа қайнар көздерінен ажырататын, қолданыстағы құқықтың құжатты ретіндегі Конституцияның сипаттамалары.

7-кесте

Конституцияның заңдық қасиеттері	
1	2
Легитимділік (заңдылық)	Халық қабылдайды (референдум арқылы) немесе халықтың атынан қабылдайды (мемлекеттің өкілетті органдары – Парламент немесе Конституция қабылдау үшін арнайы құрылған орган)

1	2
Құрыптайшылық сипаты	Оның нормалары мемлекеттік және қоғамдық құрылым негіздерін бекітеді, мемлекеттік институттарды құрады, бұл институттар арқылы мемлекеттік билік пен олардың құрылу қағидаттары жүзеге асады
Конституцияның үстемдігі	Мемлекеттің нормативті-құқықтық актілер жүйесіндегі басымдығы. Заңдар мен басқа да құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмеуі керек
Конституцияның тұрақтылығы	Заңдылығы, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен барлық құқық жүйесі режимінің орнықтылығы, мемлекет пен жеке тұлғаның арасындағы қарым-қатынастың нақтылығы
Конституцияның бағдарламалығы	Онда қалыптасқан қағидат-нормалар, мақсат-нормалар мемлекет пен қоғам дамуының алдағы мақсаттары мен міндеттерін анықтайды
Тіке әсер	Конституция нормалары тікелей қолданыста, яғни оларды жүзеге асыру үшін қосымша саталық құқықтық нормаларды қабылдау талап етілмейді
Қолданыстағы заңнаманың базасы	Конституциялық нормалар – ұлттық құқықтың барлық саласының негізі

Қолданыстағы Конституцияны қабылдаған сәттен бастап, оған толықтырулар мен өзгертулер енгізілді (1998, 2007, 2011, 2017, 2019 ж.).

Назар аударайық!

1998 жылы Негізгі заңның 19 бабына өзгертулер мен толықтырулар енгізілген болатын. Ол өзгертулер Президент, Сенат және Мәжіліс депутаттары өкілеттігінің мерзіміне қатысты болды, сонымен қатар алдыңғы қарастырылған мемлекеттік қызметкер үшін жоғарғы жас шектеуі алынып тасталды. Оған қоса, 1998 жылғы өзгерістерде 10 мәжіліс депутатының пропорционалдық өкілдік жүйе бойынша партиялық тізім негізінде сайлануы қарастырылды.

Конституцияға аса маңызды өзгерістер 2007 жылы енгізілді. Анықтап айтсақ: пропорционалды сайлау жүйесіне өту; Премьер-министрді парламенттік көпшілікпен бекіту туралы нормаларды енгізу және Үкімет басшысын тағайындау барысында Президенттің партия фракцияларымен кеңесу тәртібін енгізу арқылы Парламент мәртебесін бекіту.

Қазақстан халқы Ассамблеясы конституциялық мәртебе алып, өз өкілдерінен бекітілген квотаға сәйкес Мәжіліс пен Сенат парламентіне делегат жіберу құқығына ие болды.

2011 жылдың ақпанында Конституцияға өзгерістер енгізілді, бұл өзгерістер ел президентінің кезектен тыс сайлауын белгілеу мен өткізудің конституциялық негізін орнатуға бағытталған болатын.

2017 ж. Конституцияға өзгерістер енгізілді. Астана шеңберінде қаржы саласында ерекше құқықтық режим орнатылды. Сонымен бірге террористік қылмыс жасағаны және Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүддесіне өзге де ауыр залал келтіргені үшін сот шешімі бойынша азаматтықтан айыру қарастырылды. Қазақстан Республикасының Президентіне қойылатын талаптар толықтырылды, атап айтқанда:

Қазақстан Республикасының Конституциясы

жоғарғы білімінің болуы. Оған қоса, Парламент пен Үкіметтің өкілеттігі күшейтілді. Сонымен қатар ҚР Тұңғыш Президентінің мәртебесі бекітілді.

2019 жылы 23 наурызда 2-бапқа өзгеріс енгізілді. Қазақстанның астанасы Нұр-Сұлтан қаласы болып табылады.

Қызықты дерек!

АҚШ Конституциясының көлемі әлем бойынша ең аз болып саналады. Ал Үндістан Конституциясы әлемде көлемі бойынша ең ірісі. Ол 395 бап, 12 қосымша, 500 өзгерістер мен толықтырулардан және шамамен 117400 сөзден тұрады. Ұлыбританияда конституция атымен жоқ, оның орнын әр замандарда қабылданған нормативті-құқықтық актілер, соттың үлгілік істері, конституциялық келісімдер алмастырады. Израильде де конституция жоқ, ол әлі өңделу барысында, ал оның функциясын бірнеше бөлек заңнамалық актілер мен негізгі заңдар атқарады. Ливияда Құран ресми түрде конституция деп бекітілген.

Мемлекеттің егемендігін қамтамасыз етудің формасы болып есептелетін соғыстан ресми түрде бас тартқан әлемдегі жалғыз конституция – Жапонияның конституциясы. Мальтаның конституциясы елін бейтарап, бейбітшілікке ұмтылатын ел ретінде көрсеткен. Австралияның конституциясында генерал-губернаторлардың жалақысы көрсетілген.

Эквадордың конституциясында адамның ғана емес, қоршаған ортаның да құқығы бекітілген. Оған сәйкес, мемлекет аумағындағы экожүйе мен табиғат тіршілік етуге және қайта қалпына келтірілуіне құқылы.

Исландияның конституциясын елдің кездейсоқ таңдалған азаматтары жасаған. Заңды Исландияның конституциялық Кеңесі жетілдірген, ол елдің әрбір азаматы талқылауға қатыса алуы үшін апта сайын заңның жаңа жобасын интернетке шығарып отырған. Жұмыстың жүргізілуі туралы бейнеесеп әлеуметтік желіге салынып отырды.

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған. Конституция кіріспеден, 9 бөлімнен, 98 баптан тұрады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы жазылған, кодификацияланған, қатаң болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қазақстан аумағында жүзеге асырылған конституциялардың дамуы туралы баяндама дайындаңдар.
2. 1995 жылғы Конституцияның қабылдану себептеріне ғылыми зерттеу жүргізіндер.

1-деңгейлі тапсырма. Конституция қағидаттарын талдандар, бұл қағидаттардың қалай әрекет ететініне нақты мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Мемлекет, қоғам, тұлға үшін Конституцияның маңыздылығы» тақырыбына ғылыми зерттеу дайындап, таныстырылым жасаңдар. Ойланып көріңдер, Конституция болмаса не болар еді?

§18. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ

Бүгін сабақта:

ҚР Президенті мен Парламентінің құқықтық мәртебесін, олардың ҚР Конституциясында қарастырылған өкілеттіктерін меңгереміз.

Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекет басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға. Республиканың Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мұқиястығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі. Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер

- Президент
- Парламент
- Сенат
- Мәжіліс
- депутаттар

ҚР Президенті бес жылға сайланады.

1990 жылы 24 сәуірде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды. 2019 жылы 19 наурызда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің халыққа арнаған үндеуінде Қазақстан Республикасының Президенті ретіндегі өкілеттігін тоқтататындығы туралы шешімін жариялады.

Мемлекет басшысы қызметін одан әрі жалғастыру мәселесі Конституция бойынша шешілді. Қазақстан Республикасы Конституциясының 48-бабына сәйкес, мемлекетті басқару міндеті президенттік сайлау өткенге дейін Парламент Сенатының төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаевқа жүктелді. 2019 жылдың 21 наурызында Қ.Тоқаев ант

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев

кабылдап, Қазақстан Республикасының Президенті қызметіне кірісті. 2019 жылғы 23 наурыздағы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың №6 жарлығымен Астана қаласының атауы Нұр-Сұлтан болып өзгертілді.

2019 жылы 9 маусымда өткен кезектен тыс сайлауда басым дауыс жинаған Қасым-Жомарт Тоқаев алдағы бес жыл мерзімге Қазақстан Республикасының Президенті болып сайланды.

Қазақстан Республикасының Президентіне қойылатын талаптар ҚР Конституциясында (41-бап), сонымен қатар 1995 жылғы 28 қыркүйектегі «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР-ның Конституциялық заңында (54-бап) көрсетілген (31-сызбанұсқа). Экс-президенттің құқықтық жағдайы ҚР Конституциясында бекітілген (8-кесте).

31-сызбанұсқа

Қазақстан Республикасының Президенті бола алады					
Тумысынан Қазақстан Республикасының азаматы	Қырық жасқа толған	Мемлекеттік тілді еркін меңгерген	Соңғы 15 жыл Қазақстан Республикасының аумағында тұрған	Жоғары білімі бар Республика азаматы	ҚР Президентігіне кандидаттарға қосымша талаптар белгіленуі мүмкін

8-кесте

Экс-президенттердің құқықтық жағдайы

Қызметінен кетірілгендерден басқа бұрынғы президенттердің барлығы <i>экс-президент</i> деп аталады. Заң бойынша экс-президенттер республиканың конституциялық кеңесінің өмір бойғы мүшесі болып табылады (ҚР Конституциясының 71-бабы). Олар «ҚР Президенті туралы» Заңда бекітілген өкілеттіктерге ие (VI тарау).	Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті (Ұлт көшбасшысы) ҚР Конституциясында және «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 20 шілдедегі Конституциялық заңында бекітілген ерекше жағдайларға ие. 1 желтоқсан – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні ресми мереке болып саналады.

Тарих беттерінен. Алғаш рет атқарушы биліктің басқарушысы ретінде президент лауазымы 1787 жылы 17 қыркүйекте Филадельфия конвенті қабылдаған АҚШ Конституциясының екінші бабында бекітілген. Бастапқыда бұл мансап бір адамның – тәуелсіздік үшін күрестің көшбасшысы, өз замандастарына беделді Джордж Вашингтонның жеке қасиеттеріне бейімделіп құрылған болатын.

ҚР Парламенті – заң шығару билігін жүзеге асыратын республиканың ең жоғарғы өкілетті органы.

ҚР Конституциясына сәйкес Парламент екі палатадан – Сенат және Мәжілістен тұрады. Екі палата да тұрақты негізде жұмыс істейді.

Сенат конституциялық заңда белгіленген тәртіппен әр облыстан, республикалық маңызы бар қаладан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан өкілдік ететін депутаттардан құралады. Сенатта қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, Сенаттың он бес депутатын республика Президенті тағайындайды. Сенат депутаттары жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жолымен сайланады. Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір үш жыл сайын қайта сайланып отырады.

Мәжіліс 107 депутаттан құралады. Мәжілістің 98 депутатын сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады. Мәжілістің 9 депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды.

Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімі – 6 жыл, ал Мәжіліс депутаттарының мерзімі – 5 жыл. Палаталарды төрағалар басқарады. Төрағалар мемлекеттік тілді еркін меңгерген болу керек. Олар Сенат пен Мәжіліс депутаттарының арасынан және палата депутаттарының көпшілік даусымен жасырын дауыс беру арқылы сайланады. Сенат Төрағасының қызметіне кандидатураны Қазақстан Республикасының Президенті ұсынады. Мәжіліс Төрағасының қызметіне кандидатураларды Палата депутаттары ұсынады.

Қазақстан Республикасының азаматтығы бар және оның аумағында соңғы он жылда тұрақты тұрып жатқан адам Парламент депутаты бола алады. Жасы 30-ға толған, жоғары білімді және кемінде 5 жыл жұмыс өтілі бар, тиісті облыстың, республикалық маңызы бар қаланың немесе республика астанасының аумағында кемінде 3 жыл тұрақты тұрып жатқан адам Сенат депутаты бола алады. Жасы жиырма беске толған адам Мәжіліс депутаты бола алады.

Парламент депутаттары оның жұмысына міндетті түрде қатысуы керек. Парламентте дауыс беруді депутат өзі жүзеге асырады.

Депутаттың Палаталар мен оның органдары отырысына үш реттен аса себепсіз қатыспауы, дауыс беру құқығын біреуге бергені тәртізді, заңмен белгіленген жазалау шараларын қолдануға алып келеді. Қылмыс немесе ауыр қылмыс жасау үстінде ұсталғанда болмаса, Парламент депутатын өз өкілеттігі мерзімінде Палатаның келісімінсіз тұтқынға алуға, сот тәртібі бойынша салынатын жазалау шаралары мен қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

Парламент өкілеттігінің түрлері:

- 1) Палаталардың біріккен отырысындағы Парламенттің өкілеттігі;
- 2) Палаталардың бөлек отырысындағы Парламенттің өкілеттігі;
- 3) Сенаттың өкілеттігі;
- 4) Мәжілістің өкілеттігі.

ҚР Парламенті қызметінің негізгі түрі сессия болып табылады. Парламент сес-

Қазақстан Республикасының
Парламенті

Глоссарий

- **Президент** (лат. *praesidens* – алда отыратын, басшылық ететін; төраға) – республикалық немесе аралас басқару нысаны енгізілген елдерде сайланған мемлекет басшысы. Президент белгілі бір мерзімге сайланады.
- **Парламент** – заң шығарушы жоғары өкілеттік орган.

сиясы оның Палаталарының біріккен немесе бөлек отырысы түрінде өтеді. Палаталар тұрақты комитеттер құрады. Олардың саны әр Палатада 7-ден аспауы қажет. Палаталар, Сенат және Мәжіліс бірлесіп жұмыс істеу мәселелерін шешу үшін тепе-теңдік негізде біріккен комиссия құруға құқылы.

Заңнамалық бастамалар құқығы республика Президентіне, Парламент депутаттарына, Үкіметке тиесілі және ол тек қана Мәжілісте жүзеге асады.

Парламент маңызды қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын заң шығаруға, негізгі нормалар мен ұстанымдарды белгілеуге құқылы.

Парламент қабылдаған актілер. Парламент заңнамалық актілерді Қазақстан Республикасының заңдары, Парламент қаулысы, Сенат пен Мәжіліс қаулылары түрінде қабылдайды. Олар Республиканың барлық аумағында орындалуға міндетті. Республика заңдары Республика Президенті қол қойғаннан кейін күшіне енеді. Конституцияға толықтырулар мен өзгертулер әрбір Палатаның төрттен үші дауыс берген жағдайда енгізіледі. Конституциялық заңдар Конституция қарастырған мәселелер бойынша әрбір Палата депутаттарының көпшілік дауысымен қабылданады. Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтырулар мен өзгертулер енгізу мәселелері бойынша міндетті түрде кемінде екі оқылым өткізу керек.

Республика Президенті Парламент палаталары төрағаларымен және Премьер-Министрмен кенесе отырып, Парламентті немесе Мәжіліс Парламентін тарата алады.

Осылайша Қазақстан Республикасының Президенті мемлекет басшысы, оның жоғарғы лауазымды тұлғасы болып табылады. Ол мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатының негізгі бағыттарын айқындайды. Президент ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстан атынан өкілдік етеді. Парламент – жоғары өкілетті орган, заң шығару билігін жүзеге асырады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекеттік органдар жүйесіндегі ҚР Президентінің орнын анықтаңдар (ҚР Конституциясының 40-бабы негізінде).
2. ҚР Парламенті өкілеттіктеріне тоқталыңдар. Парламент сессиясы дегеніміз не?
3. Сенаттың Мәжілістен айырмашылығы неде? Парламент депутаты неліктен бизнеспен айналыса алмайды?

1-деңгейлі тапсырма. АҚШ, Франция, Ресей президенттерінің мәртебесін анықтаңдар. ҚР Президенті мәртебесімен салыстырыңдар (ҚР Конституциясы 40-бап). Қазақ халқының тарихымен байланыстыра отырып, ҚР Президенті мәртебесінің басқа елдерден айырмашылығын анықтаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер. 1. Парламент депутаты неге басқа құзыретті органның депутаты бола алмайды? 2. Оның оқытушылық, ғылыми немесе шығармашылық қызметтерден өзге ақы төленетін қызмет істеуіне неліктен құқығы жоқ?

§ 19. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҮКІМЕТІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ

Бүгін сабақта:

ҚР Үкіметінің құқықтық мәртебесі, оның құрамы, өкілеттігі туралы оқып білеміз; «электронды үкімет» ұғымын қарастырамыз; ҚР-дағы жергілікті мемлекеттік және өзін-өзі басқару құрылымы мен мазмұнын білеміз.

Қазақстан Республикасы Үкіметі атқарушы билікті жүзеге асырады, атқарушы органдар жүйесін басқарып, олардың қызметіне басшылық жасайды. ҚР Парламентінің көпшілік даусымен Премьердің кандидатурасы құпталғаннан кейін, Үкімет басшысын Президент тағайындайды. Премьер-министр ұсынған кандидатуралар бойынша Президент Үкіметтің дербес құрамын тағайындайды (32-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- Үкімет
- Үкімет мүшелері
- министрліктер
- электронды үкімет
- жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару

32-сызбанұсқа

Қазақстан Республикасы Үкіметінің құрылымы мен қызметін ұйымдастыру

Глоссарий

- **Үкімет** – мемлекеттік басқарудың жоғарғы алқалы атқарушы органы. Үкімет – мемлекеттік басқарудың жалпы жүйесі.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің өкілеттігінің тоқтатылуы. Үкімет жаңадан сайланған ел Президентінің алдында өз өкілеттігін доғарады. Парламент (Мәжіліс) Үкіметке сенімсіздік білдірген жағдайда Үкімет орнынан түсетіні туралы Президентке мәлімдейді.

Үкімет өз өкілеттігін Президенттің жеке бастамасы бойынша және Премьер-министрдің қызметтен кетуі жағдайында тоқтатады.

Үкімет құрамына 17 министрлік пен екі агенттік, сонымен қатар 14 облыстың, Республика астанасының және республикалық маңызы бар Алматы мен Шымкент қалаларының әкімдері кіреді. Үкімет мәжілісі кемінде айына бір рет өткізіледі және оны республиканың Президенті немесе Премьер-министрі шақырады.

Электронды үкімет

Қазақстанда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар белсенді дамуда.

Мемлекет пен азаматтардың өзара әрекеттестігі қарапайым, қолжетімді және жайлы, ұғынықты болуы үшін электрондық үкімет концепциясы жасалды.

Электронды үкімет – ақпараттық технологиялар көмегімен ішінара келісушілікті қамтамасыз ететін, мемлекет пен азаматтар арасындағы, сондай-ақ мемлекеттік органдардың өзара әрекеттестігінің бірыңғай механизмі. Дәл осы механизм мемлекеттік органдарға кезекті қысқартып, анықтама, куәліктер, рұқсат құжаттарын т.б. құжаттар алуды жеңілдетіп, тездетуге мүмкіндік жасайды.

Қазақстан Республикасы Министрлер үйі

Басқаша айтқанда, электронды үкімет – ақпараттық технологияларды пайдалану жолымен Қазақстан азаматтарына мемлекеттік қызмет көрсету.

www.egov.kz

Эмблема электронного правительства

Мысалдар келтіреміз.

Лицензия жасау үшін тек ЖСН керек (ал қалған барлық мәліметтер автоматты түрде жасалған сұраныс арқылы алынады).

Барлық коммуналдық төлемдер мен айыппұлды онлайн төлеуге болады.

«Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясынан анықтама алу үшін жеке куәлік қана талап етіледі.

Өркім өз бизнесін өзі тіркей алады немесе «электронды үкімет» порталынан небәрі 10–15 минут ішінде анықтама ала алады.

Өркім, күн мен түннің қай мезгілінде болсын, батасының балабақшаға кезегін біле алады.

Өркім мекенжай анықтамасын қалта телефонына ала алады және жүздеген осындай қызметтерді пайдалануына болады.

Қазақстан Республикасында жергілікті мемлекеттік басқаруды жергілікті өкілетті органдар (мәслихаттар) мен атқарушы органдар (әкімшіліктер) жүзеге асырады. Сонымен қатар Қазақстан Республикасында жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуді қамтамасыз ететін жергілікті өзін-өзі басқару танылады.

Қазақстан Республикасында *жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару* түрлері бар (33-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- жергілікті мемлекеттік басқару
- жергілікті өзін-өзі басқару
- мәслихат
- әкімшілік
- жиын
- жиналыс

33-сызбанұсқа

Жергілікті мемлекеттік басқару – жергілікті өкілдік және атқарушы органдар жүзеге асыратын қызмет. Ол тиісті аумақтағы істің жай-күйіне жауапты болып табылады. Мақсаты – тиісті аумақта мемлекеттік саясат жүргізу және оны Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілері мен аталған заңда белгіленген құзырлық шегінде дамыту.

Жергілікті өзін-өзі басқару – халық тікелей жүзеге асыратын, сондай-ақ мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатын қызмет. Ол жергілікті маңызы бар мәселелерді осы аталған заңда, өзге де нормативтік-құқықтық актілерде белгіленген тәртіппен, өзінің жауапкершілігімен дербес шешуге бағытталған.

ҚР жергілікті өкілетті органдар – мәслихаттар тиісті әкімшілік аумақтағы халықтың еркін білдіреді және мемлекет мүддесін есепке

Әкімшілік жиналысы

депутаты тиісті әкімшілік-аймақтық бөліністегі халықтың қалауын жалпы мемлекеттік мүдделерді ескере отырып білдіреді.

Мәслихаттардың құзыретіне:

- 1) тиісті аумақты дамытудың экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын, жоспарларды, жергілікті бюджетті және олардың атқарылуы туралы есептерді бекіту;
- 2) өздерінің қарауындағы әкімшілік-аумақтық құрылыс мәселелерін шешу;
- 3) заң бойынша мәслихат құзыретіне тиісті болған сұрақтар негізінде жергілікті атқарушы орган басшыларының есебін қарау;
- 4) мәслихаттың тұрақты комиссиялары мен өзге де органдарын құру, олардың қызметі туралы есептерді тыңдау, мәслихаттың жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;
- 5) Республика заңнамасына сәйкес азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру жатады.

Жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасы атқарушы органдарының бірыңғай жүйесіне кіреді, тиісті аумақтың мүддесі мен даму қажеттілігін ұштастыра отырып, атқарушы биліктің жалпы мемлекеттік саясатын жүргізуді қамтамасыз етеді.

Жергілікті атқарушы органдардың қарауына мыналар жатады:

- 1) жергілікті бюджетті әзірлеу және олардың игерілуін қамтамасыз ету, аумақты дамыту жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын жасау;
- 2) коммуналдық меншікті басқару;
- 3) жергілікті атқарушы органдардың басшыларын қызметке тағайындау және қызметтен босату, жергілікті атқарушы органдардың жұмысын ұйымдастыруға байланысты өзге де мәселелерді шешу;
- 4) жергілікті мемлекеттік басқару мүддесіне сай, республика заңдарымен жергілікті атқарушы органдарға жүктелетін өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру.

Жергілікті атқарушы органды әкім басқарады. Әкім – жергілікті атқарушы органды (ол құрылған жағдайда) басқаратын және тиісті аумақта мемлекеттік саясаттың жүргізілуін, Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік органдарының барлық аймақтық бөлімшелерінің үйлесімді қызмет істеуін қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің өкілі.

Әкім мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын атқарушы органдарға басшылық жасайды. Әкім тиісті аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының жай-күйіне жауапты.

Глоссарий

- **Жергілікті өзін-өзі басқару** – тиісті әкімшілік-аймақтық бөліністегі аймақ тұрғындарының (аймақтық ұжым) билігі.
- **Әкімшілік** – әкім басқаратын жергілікті атқарушы орган.
- **Мәслихат** – халық сайлайтын жергілікті өкілетті орган.

Жергілікті өзін-өзі басқару. Жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғын халық тікелей сайлау жолымен, сондай-ақ мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жергілікті қауымдастықтарда жүзеге асырады.

Мемлекет пен оның органдарының өз өкілеттігі шегінде әрекет етіп жатқан жергілікті өзін-өзі басқару мен оның органдарының жұмысына араласуға құқығы жоқ.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың мәні мынада: жергілікті мәселелерді тұрғылықты халық өздері сайлаған мемлекеттік емес органдардың белсенділігін жоғарылату арқылы, сол жерде жақсы және тиімді түрде шешу.

Жергілікті өзін-өзі басқару азаматтардың еркін сайлауы арқылы, жергілікті өзін-өзі басқарудың сайлау және басқа да органдары арқылы, сонымен қатар мәслихаттар мен әкімдер арқылы жүзеге асады. Жергілікті өзін-өзі басқару әрекетінің формасы – *жанын мен жергілікті қауымның жиналысы*.

Жергілікті өзін-өзі басқару тұрғын халық топтары жинақы тұратын ауыл (село), кент, қаладағы аудан, қала аумақтары шегінде жеке жүзеге асырылады. Бір әкімшілік-аймақтық бірлік аумағында бір жергілікті қоғамдастық құрылуы мүмкін. Облыстық, республикалық маңызы бар қалаларда және астанада өз қызметін дербес жүзеге асыратын бірнеше жергілікті қоғамдастық құрылуы мүмкін.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарында өзін-өзі басқару жүйесі іске қосылған әкімшілік-аймақтық бірлік аумағында тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматы жұмыс істей алады.

Осылайша Үкімет Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, атқарушы органдар жүйесін басқарып, оның қызметіне басшылық жасайды. Үкімет алқалы орган болып табылады және Республика Президенті мен Парламент алдында жауапты. Үкіметті ҚР Президенті құрады, ол Президентке және ҚР Парламентіне есеп береді. Үкіметтің қызметіне Премьер-министр басшылық жасайды.

Облыстық әкімшілік ғимараты

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. ҚР Үкіметін ұйымдастыру тәртібі мен қызметін ашып көрсетіңдер.
2. Үкімет мүшелеріне қандай шектеулер қойылады? Ол қандай мақсатпен жасалған?
3. Облыстық, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімшілігінің құзыретіне не кіреді?

4. Жергілікті қоғамдастық жиналысы мен жиыны дегеніміз не? Онда қандай сұрақтар талқыланады?

1-деңгейлі тапсырма. «Электронды үкімет» ұғымын түсіндіріңдер. Электронды үкімет не үшін қажет? Электронды үкіметтің қандай қызметтерін пайдалана аламыз?

2-деңгейлі тапсырма. «Қазақстан Республикасы Үкіметінің құрамы мен өкілеттігі» тақырыбына таныстырылым дайындап кел. Бүгінгі таңда ҚР Үкіметі шешіп отырған сыртқы және ішкі факторларға байланысты жаңа мәселелерді анықта.

§ 20. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТТАРЫ МЕН СОТ ӘДІЛДІГІ

Бүгін сабақта:

ҚР Конституциялық кеңесінің өкілеттігі мен міндеттерін оқып-үйренеміз; ҚР соттарының мәртебесі мен сот жүйесін меңгереміз; «медиация» ұғымын үйренеміз.

Конституциялық кеңес – ерекше қызметті іске асыратын, ерекше мемлекеттік орган. Өз өкілеттігін жүзеге асыруда Конституциялық кеңес дербес және мемлекеттік органдарға, ұйымдарға, лауазымды тұлғалар мен азаматтарға тәуелді емес, тек Республика Конституциясына бағынады.

Есте сақта! Конституциялық кеңес республиканың барлық аумағында Қазақстан Республикасының үстемдігін қамтамасыз етуге міндеттенеді.

Тірек сөздер

- сот жүйесі
- Конституциялық кеңес
- судья
- медиация

Конституциялық бақылау – ҚР Конституциялық кеңесі арқылы орындалатын ерекше функция. Оның мақсаты – нормативті-құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін бақылау.

Аталған тұлғалар мен органдар Конституциялық кеңеске жүгіне алады:

- 1) Республика Президенті;
- 2) Парламент Сенатының төрағасы;
- 3) Парламент Мәжілісінің төрағасы;
- 4) жалпы санының бестен бір бөлігінен кем болмаған жағдайдағы Парламент депутаттары;
- 5) Премьер-министр;
- 6) Республика соттары;
- 7) актілерінің конституциялығы тексерілетін мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі өкілеттігі алты жылға созылатын жеті мүшеден тұрады. Конституциялық Республиканың экс-президенттері Конституциялық кеңестің өмір бойғы мүшесі болуға құқылы. Конституциялық

Кенестің төрағасын Республика Президенті тағайындайды, дауыстар теңдей бөлінген жағдайда оның даусы шешуші болып саналады. Конституциялық кеңестің екі мүшесін Республика Президенті тағайындайды, тағы екі-екі мүшеден Сенат пен Мәжіліс тағайындайды. Конституциялық кеңестің мүшелерінің жартысы әрбір үш жылда жаңартылып отырады.

Қылмыс немесе ауыр қылмыс жасау үстінде ұсталғанда болмаса, Конституциялық кеңестің төрағасы мен мүшелерін өз өкілеттігі мерзімінде Парламент келісімсіз тұтқынға алуға, сот тәртібі бойынша салынатын әкімшілік жазалау шараларына және қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды.

Конституциялық кеңестің өкілдігі

Конституциялық кеңес:

- Республика Президентін, Парламент депутаттарын сайлаудың және республикалық референдум өткізудің дұрыстығы жөнінде туындаған таласты шешеді;

- Парламент қабылдаған заңдардың Республика Конституциясына сәйкестігін Президент қол қойғанға дейін қарастырады;

- Парламент және оның Палаталары қабылдаған қаулылардың Республика Конституциясына сәйкестігін қарастырады;

- Ратификациялауға дейінгі Республиканың халықаралық келісімдерінің Конституцияға сәйкестігін қарастырады;

- Конституция нормаларына ресми түсінік береді.

Конституциялық кеңес шағым түскен күннен бастап 1 ай ішінде өз шешімін шығарады. Егер уақыт күттірмейтін мәселе болса, бұл мерзім Республика Президентінің талабы бойынша 10 күнге дейін қысқаруы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес емес деп танылған заңдар мен халықаралық келісімдерге қол қойылмайды, не болмаса, ратификацияланып барып іске қосылады. Конституцияға сәйкес емес деп танылған заңдар мен басқа да құқықтық актілер адам мен азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына шек қоятын болса, олар қабылданбайды және қолдануға жатпайды. Конституциялық кеңестің шешімдері қабылданған күннен бастап күшіне енеді, ол шешімдер Республиканың барлық

Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің эмблемасы

Глоссарий

- **Әділ сот** – азаматтық және қылмыстық істерді қарастыру және шешу арқылы сот іске асыратын мемлекеттік қызметтің түрі. Ол сот шешімдерінің заңдылығын, негізділігін, әділдігі мен жалпыға міндеттілігін қамтамасыз етеді. Сот билігі мен сот әділдігі демократиялық ұстанымдарға негізделеді.
- **Конституциялық бақылау** – құқық қорғау қызметінің ерекше түрі. Мақсаты – өкілеттігі бар тұлғалардың (ҚР Конституциялық кеңесі, Президент, Парламент, Сот, Прокуратура) жүгінуі негізінде НҚА ҚР Конституциясына сәйкестігін тексеру.

аумағында жалпыға бірдей міндетті ең соңғы нұсқа болып табылады және қайта қарауға жатпайды.

Қазақстан Республикасының соттары мен әділ сот

Сот жүйесі мен әділ сот құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құруда басты рөл атқарады. «Сот», «сот билігі» және «сот әділдігі» ұғымдары – бөлінбейтін ұғымдар.

Есте сақта! Әрбір адамның республика заңдары мен Конституцияда қарастырылған құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделеріне мемлекеттік органдар, ұйымдар, лауазымды және басқа да тұлғалар тарапынан қысым жасалған жағдайда, қандай да болсын заңсыз шешімдерден соттық қорғауға кепілдік беріледі. Ешкім өз ісінің заң талаптарына сәйкес, әділ және білікті түрде қаралуы құқығынан айырыла алмайды. Судьялар тәуелсіз және тек заң мен Конституцияға бағынады.

Медиация институты

Қазақстанда таласты сотқа жеткізбей шешу институты енгізілген. Сондай-ақ бітімгерлікке келу тәртібі кәдімгідей кеңейтілген. Бұл *медиатор институты* деп аталады. Таласты сотқа жеткізбей реттеуді адвокаттар, нотариустар, кәсіби медиаторлар және медиатор-судьялар іске асыра алады. Сот тараптардың келісімін тексеріп, бекітеді. 2011 жылы ҚР «Медиация туралы» Заңы қабылданды.

Медиация тек жеке құқықтық қатынастарға ғана қолданылады. Тараптардың біреуі мемлекеттік орган болып табылатын құқықтық шпеленістерде оны қолдануға болмайды. Медиация коррупциялық құқықбұзушылық жағдайында қолданылмайды.

Глоссарий

- **Медиация** – таласты бейтарап үшінші жақтың – медиатордың реттеуі әдісі. Медиатор тараптарды ортақ шешімге келуге шақырады. Медиаторлық еркіндік, құпиялылық, тараптардың теңдігі, медиатордың бейтараптығы, сонымен қатар іс барысына араласуға жол бермеу тәрізді ұстанымдарға негізделеді.

Таластың (шпеленістің) медиациялық жолмен реттелуіне келісім беру жазбаша түрде бекітіліп, тараптар қол қояды. Медиациялық жолмен бір шешімге келу тараптардың еркімен жүргізіледі. Мұндай келісім орындалмаса немесе оны орындалмаған жағдайда келісімді бұзған медиация жағы заңды жауаптылыққа тартылады.

Қылмыстық іс жүргізу барысында медиация арқылы тараптардың келісімге қол жеткізуі – зардап шеккен жақ пен қылмыстық құқықбұзушылыққа барған жақтың зардап шеккен жанға тигізген зиянын өтеу арқылы реттеу туралы өзара келісімі. Келісімді орындаудан жалтару жағдайында мүдделі жақтың сотқа жүгінуіне болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. ҚР Конституциялық Кеңесінің құқықтық жағдайын зерттеңдер. ҚР Конституциялық Кеңесі қандай қызметтер атқарады?
2. «Әділ сот» ұғымын қалай түсінесіңдер? Қазақстан Республикасының сот жүйесі қандай?
3. Медиация институтының қызметін, медиацияның мақсатын түсіндіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Конституциялық кеңес не үшін құрылған? Конституциялық кеңес қандай басты мақсатты көздейді? «Конституциялық кеңестің шешімі ең соңғы және қайта қарауға жатпайды» деген сөйлемді қалай түсінуге болады?

2-деңгейлі тапсырма. «Медиация туралы» Заң негізінде медиация жасаудың тәртібін түсіндіріңдер. Азаматтық, отбасылық, еңбек құқықтық қатынастарында медиация жүргізудің қылмыстық құқықтық қатынастарынан қандай айырмашылығы бар?

Жағдаяттарды талдаңдар

✓ Кәсіпкерлер арасындағы дауды медиация көмегімен шешу үлгісі

ҚР азаматтары С. мен А. бірігіп бизнес ашты. Бұрын олар дос болған, бір кездері өз бизнестерін бірге бастаған. Кәсіпорындағы үлестері тең бөлінген. Уақыт өте келе олардың қарым-қатынастары бұзылады. Бұл компания жұмысының тиімділігіне көлеңкесін түсіре бастады. А. әрі қарай бірге жұмыс істеу мүмкін емес деп шешіп, өз үлесін сатқысы келді. Ол ірі инвестор тапты, бірақ ол бизнестегі бәсекелесі ретінде кәсіпорынды түгел алғысы келді. Оны кәсіпорынды біртұтас кешен етіп қайта құру, С. мен А.-ның компаниясының нарықтағы жағымды имиджін өз пайдасына қолдану қызықтырды. Инвестор компанияны нарықтағы құнынан әлдеқайда асып кететін бағаға алатынын айтып, өте жақсы ұсыныс жасады. Ал С. бұл туралы тіпті естігісі де келмей, өзінің А.-ға және оның бастамасымен жасалған барлық ұсынысқа сенбейтінін алға тартып, компанияны сатудан бас тартты. Өз жобасын іске асыруға ақша керек болған және тиімді ұсыныстан айырылып қалғысы келмеген А. қиын жағдайда қалды. Бұл жағдайда ол медиация рәсімін ұйымдастыруға көмектесуін өтініп, медиаторға жүгінді. А. өз жоспарын іске асыруға үлгеру үшін бұл істің жылдам шешілуін қалайды.

Медиация барысында С.-ның бизнесті сату идеясына онша қарсы еместігі, бірақ А.-ның әрекеті мен ниетіне сенімсіз болғаны анықталады. Және де ол туыстары осы кәсіпорындағы жақсы төленетін жұмыстарынан айырылып қалады деп қауіптенген. Сонымен қатар ол өзінің серіктесіне туыстары жайлы ештеңе айтпаған. С. өзінің басқа қалаға қоныс аудартынын да А.-ға білдірмеген. Осы себеппен ол соңғы кездері жиі-жиі демалысқа шығып, өз үлесін басқаруды туыстарының біреуіне табыстап отырған.

Медиация кезінде екеуі келісімге келіп, С.-ның туыстарының еңбек шартына қатысты қосымша шартқа қол қояды, олардың пікірін де ескереді. Сонымен қатар А.-ның С.-ға басқа қаладан жылжымайтын мүлік алуына көмектесе алатыны да анықталады. Оны өз үлесін инвесторға сатудан түсетін ақшаға алу мүмкіндігі бар. Сондықтан да медиацияда бизнесті сату тәртібі де, тұрғын үй алу тәртібі де қарастырылады.

Медиация нәтижесінде бизнесті сату жөнінде шешім қабылданумен қатар, С. мен А. өз міндеттемелерін толық орындағанға дейін оның іске асу үдерісін бақылау да келісілді. Ал медиацияны өткізуге небәрі екі күн қажет болды.

✓ Жақын адамдар арасындағы жанжалды шешудің баламалы әдісі – отбасылық медиация үлгісі.

Қатты жанжалдасқан және ажырасудың алдында тұрған отбасылық жұп медиаторға жүгінеді. Олардың айтуынша, келіспеушіліктің себебі жеке үй болған. Олар бұл үйді жаңадан үйленген кезде сатып алған. Ол кезде үйдің құрылысы аяқталмаған еді, жастар оны салып бітіреді. Үй екеуі үшін де өте маңызды, екеуі де оны өздеріне қалдырғысы келеді. Үйді сатқылары да, одан түскен ақшаны бөліскілері де келмейді. Бұл үй бірге тұрған кез-

де сатып алынған, олардың арасында неке шарты жасалмаған. ҚР Заңы бойынша, үйге екеуінің теңдей құқығы бар (үйдің құнының 50 пайызы мөлшерінде).

Медиация үдерісінің негізгі міндеті – орын алған жағдайды жанжалсыз шешу, оның салдары балалардың да, ересектердің де жанын жараламайтындай жолын табу, ажырасқан отбасында болашақта достық, іскерлік қатынас сақталатындай жағдай жасау.

Медиатор екі тарапты келісім үстеліне отырғызды. Екі тараппен әңгімелесу барысында ол ерлі-зайыптылардың қала шетіндегі үйден ажырағылары келмеулерінің себебін анықтады және тараптардың түсінісуіне жағдай жасады. Сөйтсе, ері үйді отбасының белгісі ретінде сақтап қалғысы келген екен. Өзі үшін маңызды оқиғалар осында өткендіктен, оның жан дүниесі осы үймен тығыз байланысты. Балаларының келіп тұруы үшін ол осы үйде қалғысы келеді. Ажырасқаннан кейін әйелі бұл үйді сатып жібереді, содан кейін оған бөтен адамдар иелік етеді деп қорыққан.

Ал әйелі өмір сүруге қажетті қаражатсыз қалудан, кәмелетке толмаған екі баласын қамтамасыз ете алмаудан қауіптенген. Алматыда жеке пәтері болғандықтан, сол қалада тұруға шешім қабылдайды. Бұл үйді жалға беріп, одан түскен ақшаны балаларына жақсы білім беруге, оларды асырап-бағуға жұмсағысы келген.

Нәтижесінде тараптар келісімге келеді. Ері сол үйде қалып, балаларының жақсы білім алуын, кәмелетке толғанға дейін лайықты өмір сүруін қамтамасыз етеді. Бұған қажетті қаражат сомасын олар медиация барысында келіседі.

Аталған келісімді нотариус растайды.

Осылайша медиация сот жүйесін жеңілдетеді, оны артық даудан арылтады. Сонымен қатар болашақта осындай даулардың қысқаруына жағдай жасайды.

6-тарау. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

§21. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: АЙМАҚТЫҚ ЖӘНЕ САЛАЛЫҚ БАСҚАРУ

Бүгін сабақта:

«ҚР әкімшілік құқығының нысаны, қайнар көздері» ұғымы мен жүйесі туралы оқып білеміз; «мемлекеттік басқару» ұғымын, оның түрлері мен өзіне тән ерекшеліктерін қарастырамыз.

Әкімшілік құқық – Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі құқықтың іргелі салаларының бірі. Аталған сала мемлекеттік басқару мәселелерімен тікелей байланысты.

Есте сақта! Әкімшілік құқық – мемлекеттік басқару мен мемлекеттік әкімшілік қызметін реттеп отырады. Сондай-ақ әкімшілік құқық азаматтарды және мемлекеттік емес ұйымдарды мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғайды.

Әкімшілік құқық мемлекеттік басқару саласы мен қоғамдық тәртіп саласын реттеп отырады.

Әкімшілік құқық атқарушы биліктің қызметімен және ұйымдастыру мәселелерімен тығыз байланысты. Атқарушы билік арнайы мемлекеттік органдар арқылы жүзеге асады.

Атқарушы билік жүйесінде мемлекеттің кадр, қаржылық, ақпараттық, идеологиялық ресурстары тікелей шоғырланған. Нақ атқарушы билік жүйесінде мемлекеттік мәжбүрлеу аппараты (полиция органдары, қызметтер, әскер, қылмыстық-атқарушы (пенитенциарлық) жүйе, арнайы қызметтер) шоғырланған. Атқарушы билік дара басшылық қызметі мен төменгі органдардың жоғарғы органдарға қатаң түрде бағыну қағидаты негізінде құрылған.

Бұл органдар мемлекеттік басқару органдары жүйесіндегі негізгі буынды құрайды. Атқарушы билік заңға тәуелді сипатта айқын құрылған. Бұл органдардың ұйымдастырылуы мен қызметі заң негізінде жүзеге асады. Атқарушы биліктің мақсаты – қоғамдық қатынастарды реттеу, заңдар мен басқа да құқықтық жазбаша өкімдердің орындалуын, экономикадағы, әкімшілік-саяси және әлеуметтік-мәдени салалардағы күрделі әлеуметтік жүйені ұйымдастыру. Атқарушы билік әмбебап сипатта болады.

Атқарушы биліктің функциясы

- Мемлекеттік басқару – жоспарлау, болжау, ұйымдастыру, реттеу, орындау, есепке алу, бақылау.

- Ереже шығару қызметі – белгілі бір мінез-құлық ережелерін, заңға сәйкес актілер қабылдау. Мысалы, жол жүру ережесі.

- Қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

- Юрисдикциялық функция. Кейбір жағдайларда атқарушы билік сот әділдігін орнатады – мемлекет атынан көпшілік жаза тағайындап немесе соттан тыс таластарды шешеді.

- Құқық қорғау функциясы – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етеді.

Атқарушы органдар биліктің басқа тармақтары (заңдар, мәслихат шешімдері, сот үкімдері және шешімдері) қабылдаған шешімдерді орындауға міндеттелген. Атқарушы органдардың қызметін соттар және басқа органдар заңдық жағынан бағалайды. Шындығында, атқарушы билік ең күшті билік болып есептеледі. Сондықтан да атқарушы билік

Тірек сөздер

- әкімшілік құқық
- әкімшілік құқық нормалары
- атқарушы билік
- мемлекеттік басқару
- полиция құқығы
- мемлекеттік басқару
- салалық басқару
- аймақтық басқару
- мемлекеттік қызмет
- мемлекеттік қызметші

Глоссарий

- **Әкімшілік құқық** – мемлекеттік билік органдарының басқару қызметі саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуші әкімшілік-құқықтық нормалар жиынтығы.
- **Мемлекеттік қызметші** – мемлекеттік органда мемлекеттік бюджеттен еңбекақы төленетін және мемлекет міндеттері мен атқаратын қызметін іске асыру мақсатында қызметтік өкілдігін жүзеге асыратын ҚР азаматы.

үшін орасан көп шектеулер бар. Заңнама сот билігі тармағы мен заң шығарушы билік тармағына атқарушы биліктің қатты ықпал етуіне рұқсат бермейтін механизмдерді арнайы қарастырады.

Әкімшілік құқық бірқатар әдістерді қолданады (34-сызбанұсқа).

34-сызбанұсқа

Кодекс

Дәстүрлі түрде әкімшілік құқық *Жалпы және Ерекше* бөлімдерге бөлінеді, олардың әрқайсысына белгілі бір құқықтық институттар кіреді. Жалпы бөлігін құқықтық нормалар мен институттар құрайды. Олар мемлекеттік басқару салаларына, мемлекеттік басқару салаларының барлық органдарының қызметіне ортақ болады. Ерекше бөлігі мемлекеттік басқарудың нақты салаларында қолданылатын нормаларды қамтиды. Мемлекеттік шаруашылық, табиғатты қорғау және табиғат байлықтарын қолдану, әлеуметтік, мәдени өмірдің мемлекеттік саласы және т.б.) әкімшілік-құқықтық қатынастарды реттейтін негізгі акт «ҚР әкімшілік құқықбұзушылық туралы» кодекс болып табылады. Бұл акт 2014 жылы қабылданды.

Мемлекеттік басқару – үлкен мүдделер шеңберін қамтитын кең категория. Кез келген мемлекеттік орган белгілі бір дәрежеде мемлекеттік басқарумен айналысады, яғни, қоғамдық қатынастарды ретке келтіруге мақсатты түрде ықпал етеді. Парламент заң шығара отырып, мемлекеттік басқарумен айналысады. Соттар қоғамдық қатынастарға азаматтық істер бойынша шешім немесе қылмыстық істер бойынша үкім шығарады. Сондықтан, кеңінен алғанда, заң шығарушы органдар, соттар және

Глоссарий

- **Мемлекеттік басқару** – мемлекеттік қызмет түрі. Ол заңға тәуелді, атқарушы-басқарушылық сипатта болады. Экономикалық, әлеуметтік-мәдени және әкімшілік-саяси үдерістерді реттеуде мемлекеттің қызметі мен міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған.

басқа да мемлекеттік органдар (Президент, Конституциялық кеңес, прокуратура органдары) мемлекеттік басқаруға тартылған.

Сондай-ақ мемлекеттік басқару тар шеңберде де түсіндіріледі. Бұл – атқарушы биліктің және басқа да мемлекеттік әкімшілік органдарының басқару қызметі. Нақ осы күнделікті, жылдам, толық басқару әкімшілік құқықтың басты назарында. Мемлекеттің басқару қызметі мемлекеттік органдарға, азаматтардың мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарына арналған көптеген жүріс-тұрыс ережесімен байланысты жүргізіледі. Бұл ережелер қоғамдық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздікті сақтау мақсатында заң және заңға тәуелді актілермен қалыптасады. Мемлекеттік органдардың қызметі сан қилы. Бұл – әртүрлі жүріс-тұрыс ережелері бар сансыз актілерді шығару, жеке үкімдердің қабылдануы, мемлекет атынан әкімшілік мәжбүрлеудің түрлі шараларын қолданатын полиция қызметінің орындалуы, бақылау мен қадағалауды іске асыру.

Басқару функциясын орындау үшін арнайы аппарат құрылады, ол мемлекет атынан қоғамды басқаруды жүзеге асырады (35-сызбанұсқа).

Глоссарий

- **Мемлекеттік қызмет** – азаматтардың мемлекеттік басқаруды жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік органдардағы қызметі.
- **Мемлекеттік қызметші** – мемлекеттік органда мемлекеттік бюджеттен ақы төленетін қызмет істеп, мемлекеттің міндеттері мен қызметін жүзеге асыру мақсатында қызметтік өкілдігін жүзеге асыратын ҚР азаматы.
- **Меритократия** – мемлекеттік қызметкердің жеке еңбегі мен жетістіктерін мойындау, оның қабілеті мен кәсіби дайындығына сәйкес мемлекеттік қызмет бойынша көтерілуі.

35-сызбанұсқа

Мемлекеттік басқарудың мақсаттары

Әлеуметтік-экономикалық мақсаттар, яғни, қоғамдық өмірді реттеу және көпшіліктің мүддесін қанағаттандыру, экономикалық жетістіктерге қол жеткізу, белгілі бір экономикалық қатынастарды құрып, қолдау көрсету.

Саяси мақсаттар, яғни, басқаруға мемлекеттің саяси құрылымдарын тарту, мемлекет пен қоғамдағы саяси үрдістерге қолдау көрсету.

Қамтамасыз ету мақсаттары, яғни, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, қоғамда заңдылықты, қоғамдық тәртіпті т.б. қамтамасыз ету.

Құқықтық-ұйымдастырушылық мақсаттар, яғни, мемлекеттің негізгі қызметін жүзеге асыруға және құқықтық мемлекет тетігі арқылы оның міндеттерін шешуге қабілетті құқықтық жүйе қалыптастыру.

ҚР Үкіметі – Қазақстан Республикасының жоғарғы атқарушы және басқарушы органы. ҚР орталық атқарушы органдары – министрліктер,

агенттіктер, комитеттер (мысалы, Ұлттық қауіпсіздік комитеті), Үкімет құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдар (мысалы, Құнды қағаздар бойынша ұлттық комиссия). Жергілікті атқарушы органдар – облыстық, қалалық, аудандық әкімшіліктер, ауылдық округтер, сонымен қатар бірлестіктерді, мекемелерді, ұйымдарды (өндірістік мекемелер, мекемелер, ұйымдар) тікелей басқару органдары.

Мемлекеттік басқарудың екі түрін қарастырайық – салалық және аймақтық.

Салалық басқару – министрліктер мен ведомстволардың, комитеттердің қызметі; ал облыстарда, аудандар мен қалаларда – атқарушы биліктің аймақтық органдарының қызметі. Салалық басқаруға вертикалды (сызбалық) құқықтық қатынастар тән. Басқаша айтқанда, тікелей бағыну қатынастары. Яғни, төменгі органдар тікелей жоғары тұрған органдарға бағынады. Салалық басқару нысандары әртүрлі.

Аумақтық мемлекеттік басқару – мемлекеттік органдардың аймақтарда жүзеге асырылатын қызметі. Қазақстан Республикасының аумағында 14 облыс, республикалық маңызы 3 қала бар. Бұлар – Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент қалалары. Жергілікті атқарушы органдар (әкімшіліктер, орталық мемлекеттік органдардың аймақтық бөлімшелері және т.б.) арқылы жүзеге асырылады. Жергілікті атқарушы органды әкім басқарады.

Республикалық маңызы бар қала, облыс әкімдерін Премьер-министрдің ұсынысымен ҚР Президенті тағайындайды. Басқа әкімшілік-аймақтық бірлік әкімдерін оларға қарағанда жоғары тұрған әкімдер тағайындайды.

Әкімдер өздерінен жоғары тұрған әкімдер мен Президенттің бақылауында болады және оларға есеп береді.

Осылайша Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Мемлекеттік басқарудың екі түрі бар: салалық және аумақтық.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Әкімшілік құқыққа құқық саласы ретінде сипаттама беріңдер. Әкімшілік құқықтың нысаны мен әдістерін ашып көрсетіңдер.
2. Мемлекеттік билік жүйесіндегі атқарушы биліктің орнын түсіндіріңдер.
3. ҚР мемлекеттік басқарудың негізгі белгілерін сипаттаңдар, мемлекеттік басқарудың мақсаттарын анықтаңдар.
4. Мемлекеттік басқарудың екі түрін салыстырыңдар. Олардың айырмашылығы неде? Қазіргі кездегі мемлекеттік басқаруда қандай мәселелер бар?

1-деңгейлі тапсырма. Өздерің тұрған жердегі әкімшіліктің қызметін сипаттап беріңдер. Тұрған жерлеріңде қандай мәселелердің өзекті екенін және жергілікті атқарушы органдардың көмегімен оны қалай шешуге болатынын топта талқылаңдар. Өз тұрған жерлеріңдегі атқарушы билік органдары мен қоғам әлеуметтік мәселелерді шешуде бірлесе әрекет ете ме? Мысал келтіріңдер. Әкімшілік қызметкерлерімен кездесу өткізіңдер. Өздеріңді қызықтыратын мәселелер бойынша сұрақтар дайындаңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Сыныпты үш топқа бөліңдер. Қазақстан Республикасы Үкіметінің құрылымын сипаттаңдар. Жаңа мемлекеттік органдардың – ҚР Дін істері және азаматтық қоғам министрлігінің, ҚР Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің, ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің өкілдігін ашып көрсетіңдер. Бұл органдардың не үшін құрылғанын топтарда талқылаңдар.

7-тарау. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

§ 22. «ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ РЕТТЕУ» ТҮСІНГІ. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БОЙЫНША АЗАМАТТАРДЫҢ МІНДЕТТЕРІ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫ

Бүгін сабақта:

экологиялық құқық пәні мен әдістерін айыра білуді үйренеміз; азаматтардың экологиялық құқықтары мен міндеттерін анықтаймыз.

Қоршаған ортаны адамның жағымсыз әрекеттерінен, әсерінен қорғауға бағытталған нормалар жиынтығы *экологиялық құқық* деп аталады.

Табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы қоғамдық қатынастар *экологиялық құқықтық қатынастар* деп аталады.

2007 жылы 9 қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі экологиялық құқықтық қатынастарды реттеп отыратын негізгі заң болып табылады.

Тірек сөздер

- экологиялық құқық
- экологиялық құқық-бұзушылықтар
- экологиялық жауапкершілік
- экологиялық мәселелер

Қазақстанда табиғатты қорғау қызметін реттеп отыратын арнайы кодекстер бар. Бұл – 2003 жылы 20 маусымда қабылданған Жер кодексі, 2003 жылы 9 шілдеде қабылданған Су кодексі, 2003 жылы 8 шілдеде қабылданған Орман кодексі.

Экологиялық құқық пәні – қоршаған орта мен қоғамның өзара әрекеттестігі саласындағы қоғамдық қатынастар. Басқаша айтқанда, қоғамдық қатынастардың екі тобы табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау (табиғи ресурстарды қорғау) болып табылады.

Экологиялық құқықта қоғамдық қатынастарға әсер етуде императивтік және диспозитивтік амалдар қолданылады. *Императивтік* немесе *әкімшілік-құқықтық әдіс* билік пен оның қоластындағылардың қарым-қатынасына негізделген, мұндағы субъектілер тең емес жағдайда болып отыр. Бұларға қылмыстық, әкімшілік, процессуалды құқық нормаларын жатқызуға болады. *Диспозитивтік* немесе *азаматтық құқықтық әдіс* тараптардың теңдігіне, қоғамдық қатынастарды реттеудің экономикалық құралдарына негізделген.

Экологиялық құқықтың негізгі объектілері – жер, жер қойнауы, жерүсті және жерасты сулары; атмосфералық ауа; жануарлар әлемі,

Глоссарий

• **Генетикалық қор** – байқалатын және потенциалды тұқымқуалаушылық белгілері бар тірі ағза түрлерінің жиынтығы. Табиғи ортаның азғындауы жануарлар мен өсімдіктердің өзгеріске ұшырауына, мутанттардың, яғни, өзгеше генетикалық белгілері бар ағзалардың пайда болуына алып келеді.

тіршілік иелерінің тектік қоры; табиғи экологиялық жүйелер, климат және жердің озондық қабаты, сонымен қатар мемлекеттік табиғи қорықтар қорының объектілері мен ерекше қорғауға алынған табиғат аумақтары.

Оларды жоюдан, деградациядан, бүлінуден, ластанудан және басқа да зиянды әсерден қорғау керек.

Республика азаматтарының өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғау мемлекеттің міндеті ретінде Конституцияда бекітілген. Табиғатты сақтау және оның байлықтарын ұқыптап ұстау – республиканың әрбір азаматының міндеті.

Адамның қолайлы қоршаған ортаға құқығы әртүрлі заңдарда бекітілген.

Адамның таза, қолайлы қоршаған ортаға құқығы келесі элементтерден тұрады:
– халықаралық және ұлттық стандарттарға жауап беретін қоршаған табиғи ортада өмір сүруінің шынайы мүмкіншіліктері;

– экологиялық қауіпсіздікке байланысты шешімдерді дайындап, талқылау және шешім қабылдауға қатысуы, қоршаған ортаның жағдайы туралы қажетті ақпарат алып отыруы;

– мемлекет тарапынан қоршаған ортаның ластануынан адамның денсаулығына тиген залалды өтеу құқығы (36-сызбанұсқа).

36-сызбанұсқа

Адамның негізгі экологиялық құқықтары

қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығы

оның жағдайы туралы шынайы ақпарат алу құқығы

денсаулығына немесе оның мүлкіне экологиялық құқықбұзушылық арқылы залалы тигесе, оның өтемін талап ету құқығы

Ақбөкендер

Іле Алатауының бөктері

Адам құқығы оның міндеттерімен тығыз байланысты. Бұл – қолайлы қоршаған ортаға құқығы бар адам табиғатты сақтап қалу үшін қолдан келгеннің бәрін жасау керек дегенді білдіреді (37-сызбанұсқа).

37-сызбанұсқа

Экологиялық құқықбұзушылық болған жағдайда, әдеттегідей, адам өмірі мен денсаулығына, экономикалық мүддеге, қоршаған ортаға зиян келтіріледі. Экологиялық зиянкестік – экологиялық құқықбұзушылықтың негізгі факторы. Мұндай зиянкестіктің ерекшелігі бірден көзге түспей, ұзақ уақыттан кейін ғана білінеді. Қаржы шығарумен қоршаған орта жағдайының сапасын орнына келтіру мүмкін емес. Экологиялық зиян келтіру табиғаттың жағдайына әсер етеді.

Экологиялық құқықбұзушылық үшін жауаптылық 16 жастан басталады. Кейбір жағдайларда, мысалы, мемлекет қорғауындағы табиғи кешендер мен нысандарға қасақана залал келтіріп немесе құртып жіберсе, 14 жастан бастап жауаптылық артылады.

Глоссарий

- **Экоцид** – өсімдік және жануарлар әлемін жаппай жойып жіберу, атмосфераны, жер немесе су қорларын улау, сонымен қатар экологиялық апатқа алып келетін басқа да әрекеттерге бару.
- **Экологиялық құқықбұзушылық** – мемлекеттің заңды және жеке тұлғаларының экологиялық құқықтары мен заңды мүдделеріне зиян келтіретін қарсы әрекеттерге баруы.
- **Таксалар** – шаруашылықты ұстауға (орман, балық, аңшылық) кеткен шығындарды бағалаудың шартты бірліктері, сонымен қатар тәртіп бұзушыны жазалау қажеттілігі. Такса екі бөліктен тұрады: біреуі шыққан шығынды өтеу, екіншісі кінәліні жауапқа тарту.

Экологиялық құқықбұзушылықтар әртүрлі болады.

Тигізген зиянының сипатына қарай:

- қоршаған ортаның және жеке табиғи нысандардың (ормандар, су, жер қойнауы, жер т.б.) ластануы;
- табиғат нысандарын бұзу және құрту (жерге зиян келтіру, Қызыл кітапқа енген жануарларды қыру, ағын сулар мен ормандарға зиян келтіру т.б.);
- табиғат қорларының таусылуы;
- табиғи қорларды тиімсіз пайдалану (мысалы, суды ысырап қылу т.б.) деп бөлінеді.

Экологиялық құқықбұзушылық жасағаны үшін әкімшілік, қылмыстық, азаматтық-құқықтық жауаптылыққа, материалдық және тәртіптік жазаға тартылады.

Жыл өткен сайын экологиялық қылмыс пен басқа да құқықбұзушылық саны өсіп барады. Олардың қоғамдық қауіпсіздікке әсері барған сайын ұлғая түсуде. Экологиялық қылмыстар елдің экономикасына ғана әсер етіп қоймай, адам өмірінің биологиялық негізін бүлдіреді.

Қылмыстық жауаптылық ең қатаң жаза болып табылады. Бұл экологиялық құқықбұзушылық жасағандарға қолданылады. Барлық экологиялық қылмыстар ҚР Қылмыстық кодексінде көрсетілген.

Құқықтық экологиялық талаптарды бұзу салдарынан қоршаған орта жағдайының нашарлауы *экологиялық зиян келтіру* деп аталады. Ол, ең алдымен, қоршаған ортаны ластау, бұзу, жойып жіберу, табиғи қорларды құрту, экологиялық жүйені бұзу түрінде көрінеді.

Сонымен қатар табиғаттың азғындауы азаматтар мен заңды тұлғалардың денсаулығы мен мүлкіне зиян келтіреді. Бұндай зиян *экогенді* деп аталады. Алайда мұндай зияндылық әрдайым қоршаған орта туралы заң жобасының талаптарын бұзумен байланысты емес. Ол жер сілкіну, су тасқыны т.б. табиғи апаттардың кесірінен болуы да мүмкін. Экологиялық зиян келтірудің табиғи (шынайы) және қаржылық түрі бар. Зиянкестікті табиғи түрде шынайы өтеу мұндай өтем мүмкіндігінің шегі туралы мәселе туындатады.

Мысалы, жерді қорғауға байланысты зиянды өтеу жерді бұрынғы қалпына келтіру арқылы іске асырылады: жер телімінің рельефі заңсыз түрде бұзылса, мысалы, оның беті траншеялармен, қазандықтармен т.б. жабылса, оны қалпына келтіру үшін бұл кемшіліктерді жою керек. Орман алқабын қалпына келтіру жана ағаштар отырғызу арқылы жүргізіледі. Ал табиғи қорларды бұрынғы қалпына келтіру әрбір нақты жағдайда сот арқылы шешіледі.

Табиғи ортаға келтірілген зиянды ақшалай өтем арқылы қалпына келтіру ҚР Экологиялық кодексінде қарастырылған бірқатар әдістер арқылы анықталады. Келтірілген зиянды есептей отырып, қабылданған тәртіп бойынша бекітілген таксаға сәйкес жүзеге асады. Олар жоқ болған жағдайда, қоршаған ортаның бұзылу жағдайындағы нақты шығындарды қалпына келтіру, соның ішінде келтіретін пайдасының жойылуын есептейді.

Экологиялық құқық – ерекше құқық саласы. Оның басты міндеті – қоршаған ортаны адамның жағымсыз әсерінен қорғау.

Бақылау тапсырмалары

1. Экологиялық құқық пәні мен әдістерін айқындаңдар.
2. Экологиялық құқықтың қорғауындағы негізгі нысандарды бөліп көрсетіңдер.
3. «Адамның қолайлы және салауатты қоршаған ортада өмір сүру құқығы» ұғымын ашып көрсетіңдер.
4. Экологиялық құқықбұзушылыққа анықтама беріңдер.
5. Экологиялық құқықбұзушылық түрлерін ашып көрсетіңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Сендер тұрған аймақта қандай экологиялық мәселелер бар? Экологиялық жағдай жақсара түсуі үшін әрбір адам не істеуі керек? Осы тақырыпқа реферат дайындап келіңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Жақын арадағы орманды (саябақты) немесе мектеп ауласын тазалауға арналған «экологиялық десант» дайындаңдар және жүргізіңдер. «Ең таза жиналған жер телімі», «Қоқыстың ең үлкен үйіндісі» және т.б. тақырыпта номинациялар немесе марапаттаулар дайындаңдар. Қоқыс салатын пакеттер дайындаңдар және жергілікті билік құрылымдарымен қоқыс шығаратын көлік бөлу туралы келісіңдер (экологиялық заң

нормаларын пайдаланыңдар). Бұл жерде кімнің не мақсатпен жұмыс істегенін жазып, акция өткен жерде плакат қалдырыңдар. Қоршаған ортаны ластауға тыйым салудың қажеттігін айтып, өз аудандарыңның тұрғындарына хабарландыру жазыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. «Бір жылдығыңды ойласаң – егін ек, 10 жылдығыңды ойласаң – ағаш отырғыз, 100 жылдығыңды ойласаң – адам тәрбиеле» деген ертеден қалған өсиет бар. Аталған өсиетті тәрбиелемен және экологиялық біліммен байланыстырыңдар. Өздерің тұрған елді мекендегі адамдар бұл өсиетті қалай орындап жүргенін талқылаңдар.

8-тарау. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ

§ 23. «ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ» ҰҒЫМЫ МЕН ЖҮЙЕСІ

Бүгін сабақта:

«Қылмыстық құқық» ұғымымен және жүйесімен, сонымен қатар пәні, қызметі, міндеттері, негізгі қағидаттарымен танысамыз.

Күн сайын әлемде миллиондаған құқық-бұзушылық орын алады. Олардың кейбіреуін адамдар абайсызда істейді, ал басқалары – саналы түрде жасалатын қылмыстар. Құқық-бұзушылықтың ең ауыр түрі – қылмыстық құқықбұзушылық.

Қылмыстық құқық – «қылмыстық құқық-бұзушылық» түсінігі мен белгілерін анықтау, жаза қолдану, қандай негізде қылмыстық жауаптылыққа тартуға болатынын анықтау, сонымен қатар қылмыстық жауаптылықтан босату сияқты қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын құқықтану саласы. Қылмыстық құқықтың бірқатар міндеттері бар (38-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- қылмыстық құқық пәні
- қылмыстық құқықтың міндеттері
- қылмыстық құқықтың функциялары
- қылмыстық құқықтың қағидаттары

38-сызбанұсқа

Қылмыстық құқық міндеттері

Қылмыстық заңда көрсетілген қоғам мен мемлекеттің құқығы мен мүдделерін (денсаулығы, өмірі) қылмыстық қолсұғушылықтан **қорғау**

Қылмыстың алдын алу

Қылмыс пен жаза туралы ақпарат бере отырып, қоғам мүшелерін **тәрбиелеу**

Қылмыстық құқық қылмыстың не екенін, қандай қылмыс үшін қандай жаза тағайындалатынын, қылмыстық жауаптылықтың негізін, жауаптылық пен жазадан босату жағдайларын **анықтайды**. Қылмыстық құқық қылмыс жасалуына байланысты туындаған қоғамдық қатынастарды **реттейді**.

Қылмыстық құқық келесі функцияларды орындайды (39-сызбанұсқа).

39-сызбанұсқа

Қылмыстық құқықтың негізгі функциялары

Алдын ала ескерту функциясы. Жаза тағайындау, азаматтар қылмыс жасау жағдайында жауаптылыққа тартылатыны ескеріледі.

Қылмыстық құқықтың қорғау функциясы. Егер жекетілгенің, қоғам мен мемлекеттің (өмірі, денсаулығы т.б.) аса маңызды мүдделері қозғалса, қоғамдық қатынастарды қылмыстық-құқықтық қорғау тетіктерін қосады.

Қылмыстық құқықтың ынталандыру функциясы қоғамға пайдалы әрекеттерді ынталандыратын бірқатар ережелерден тұрады. Олар: қылмыс құрамының жеңіл түрі болған жағдайда қылмыстық жауаптылықтан босату немесе оны жеңілдету т.б.

Қызықты дерекі

Адам өлтіру, ұрлық, сатқындық және т.б. әрекеттер адамзат пайда болғаннан бері бірге келе жатқанына ежелгі жазба деректер куә. Алғашында оларға «қанға – қан, жанға – жан» қағидаты арқылы қарсы тұрды. Бара-бара адамдар жасаған қателіктері үшін әр адамға жеке және бүкіл қоғамға қолдануға келмейтін жазадан басқа, жалпы міндетті ережелер енгізу керектігін түсіне бастады. Біз білетін алғашқы нормативтік актілерде сол кезде-ақ қылмыстық-құқықтық сипаттағы ережелер болды. Мысалы, Вавилон патшасы Хаммурапидің (б.з.б. 2-мыңжылдық) заңдар жинағы ұрлық пен адам өлтіру жауаптылығын қарастырған. Манудың (шамамен б.з.б. 1200 жыл) ежелгі үнді заңдарында қазіргі заманнан айырмашылығы жоқ ұрлық туралы анықтама берілген. Ежелгі Грекия заңдарында (б.з.б. 409 ж.), Ежелгі Рим заңдарында (б.з.б. 450 ж.) жекеменшікке, жекетілуге, дінге, мемлекет ісіне қолсұғушылық болғаны үшін жауаптылыққа тарту қарастырылған. Өлім жазасын кеңінен қолдану ежелгі құқықтық актілерден жиі кездеседі.

Қазақ халқының қарапайым ережелері өзіндік қызығушылық тудырады. Мұнда «қылмыстық іс» ұғымы болмаған. Бүкіл тәртіпсіздіктер жаман деп саналған. Қылмысты сараптауда қылмыстың жасалған орны, уақыты, әдісі маңызды рөл атқарған. Өзінің туған ауылында жасалған қылмыс – ең ауыр қылмыс болып саналған. Оған басқа ауылда жасалған қылмыстан да қатаң жаза қолданылған. Қылмыс жасау уақыты да ескерілген. Түнде жасалған ұрлыққа қарағанда, күндіз жасалған ұрлық қатаң жазаланған, себебі ешкімнен қаймықпай, баса-көктеп баруымен негізделген. Қылмысты ашуда қылмыс жасау әдісіне баса назар аударылған.

Қылмыстық құқық жүйесі *Жалпы және Ерекше* бөліктерге бөлінеді (40-сызбанұсқа).

Қылмыстық құқықтың Жалпы және Ерекше бөлімдері жеке институттарға бөлінеді. Бұл – ұқсас қоғамдық қатынастарды реттейтін біртекті құқықтық нормалардың жиынтығы. Қылмыстық заң, құқық пен жазалау институттары ең ірі институттар болып табылады. Шағын институттарға жататындар: әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын жағдайлар институты; қылмысқа қатысушылық институты; көптік қылмыстар институты; жазалаудан шартты түрде мерзімінен бұрын босату және шартты түрде айыптау институты және т.б.

Қылмыстық құқық жүйесі

Жалпы бөлім қылмыстық құқықтың міндеттері мен қағидаттарын, қылмыстық жауаптылық пен одан босату негіздерін, қылмыстық заңның уақыт, кеңістік бойынша әрекет шегін; жазалау түрі мен жүйесін; оларды тағайындаудың реті мен негізін; қылмыстық жауаптылықтан және жазасын өтеуден босатудың реті мен негізін; кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктерін және медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолданудың ерекшеліктерін анықтайтын нормалардан тұрады. «Қылмыс», «айып», «ақыл-есінің дұрыстығы (дұрыс еместігі)», «қылмыс жасау сатылары», «қылмысқа қысушылық», «мерзімі өткендік», «қылмысты жоққа шығаратын әрекет» ұғымдарын анықтайды.

Қылмыстық құқықтың **Ерекше бөлімі** қандай әрекеттердің қылмыс болып табылатынын нақтылайды және олардың әрқайсысына тиісті жаза тағайындайды. Қылмыстық құқықтың **Жалпы бөлімі** мен **Ерекше бөлімі** арасында бөлінбейтін тығыз байланыс бар, өйткені Ерекше бөлім нормаларын Жалпы бөлімде берілген ережелерсіз қолдану мүмкін емес. Мазмұны бірдей болғандықтан олар бөлінбейді. Қылмыстық құқықтың **Жалпы бөліміндегі** нормалар **Ерекше бөлім** нормаларында тұжырымдалған ережелердің негізі болады.

Қылмыстық құқық қағидаттары. Қылмыстық құқық құқықтың жалпы қағидаттарына негізделеді (41-сызбанұсқа).

	Заңдылық қағидаттары Қылмыс пен жаза әрекеттері тек қылмыстық заңмен анықталады. Басқа ешбір заңдар мен нормативті актілер қылмыстық жауаптылықты құрай алмайды. Сот шешімі бойынша және заңға сәйкес болмаған жағдайда, ешкім қылмыс жасағаны үшін кінәлі саналып, жазаға тартылмайды.
	Заң алдында барша азаматтардың теңдігі қағидаттары Қылмыс жасаған адамдар ұлтына, шығу тегіне, қызметі мен әлеуметтік жағдайына және басқа да жеке ерекшеліктеріне қарамастан қылмыстық жауаптылыққа тартылады.
	Қылмыстық жауаптылықтан бұлтармау қағидаттары Қылмыс жасаған адам қылмыстық-құқықтық тәртіп бойынша жазаланады. Қылмыскер, ешбір жағдайларға қарамай, әділ жазасын алуы тиіс. Әрбір қылмыс жасаған адам әділ және қатал жазадан сытылып кете алмайтынын түсінуі тиіс.

Жеке айып жауаптылығы қағидаттары

Қылмыскер өзі жасаған қылмысы үшін ғана жауап береді. Қылмыстық жауаптылық тек жекетұлға тағайындалады.

Әділеттілік қағидаттары

Адамға қолданылған жаза әділ болуы керек. Бір ғана қылмысы үшін ешкім де екі рет жазаланбайды.

Адамгершілік қағидаттары

Жаза белгілеу адамның қадір-қасиетіне нұқсан келтірмеуі және оған физикалық жапа шектірмеуі керек.

Глоссарий

- **Қылмыстық құқық** – қылмыстық заңда бекітілген нормалар жиынтығы. Бұл нормалар «қылмыстық құқықбұзушылық», «қылмыс пен әрекеттің жазалануы», «қылмыстық жауапкершілік негізі», «жаза тағайындаудың жалпы бастауы», «қылмыстық жауапкершілік пен жазадан босату шарттары» ұғымдарына түсінік береді.

Нақты бір адамның қылмыс жасауы барысында пайда болған қапынастар *қылмыстық құқық пені* болып табылады. Қылмыстық-құқықтық қатынас субъектілері – қылмыстық құқықбұзушылық жасаған азаматтар мен өзінің өкілетті органдары түріндегі мемлекет. Мемлекеттік органдар қылмыстық құқықбұзушылық жасаған адамды қылмыстық жауаптылыққа тартып, оған жаза қолдануға құқылы және міндетті. Ал жекетұлға өзіне жүктелген жауапкершілікке шыдап, жазасын өтеуі тиіс, сонымен қатар өзінің жауапкершілігі заң ережелеріне негізделуін талап етуге құқығы бар.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық құқық деген не? Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығының міндеттерін атаңдар.
2. Қоғам өмірінде қылмыстық құқық қандай рөл атқарады?
3. Қылмыстық құқық қағидаттарын сипаттаңдар. Әділеттік қағидаты мен теңдік қағидатының өзара байланысы неден байқалады?

Жағдаяттық тапсырмалар

1. Автобус салонында М. деген азамат К. деген азаматшаның қалтасынан әмиянын ұрлап алды. Ішінде 1 мың теңге бар екен. М.-ны жасаған ұрлығы үшін жауапқа тарту мүмкін бе?
2. «Балалар әлемі» дүкенінің С. деген сатушысы жұмысы аяқталған соң жалпы құны 4 000 теңге тұратын екі қуыршақ пен қуыршақтар ыдысының жиынтығын үйіне алып кетті. Ол кішкентай қызының ауырып қалғанын, оны қуантқысы келгенін, ал таңертең ойыншықтарды дүкенге қайтадан қоюды ойластырғанын айтып, өз әрекетін түсіндірді.

С.-ның әрекетінде қылмыс белгілері бар ма? Бұл әрекет қоғамға үлкен қауіптілік тудырады деп есептеуге бола ма?

3. С. деген оныншы сынып оқушысы үйіне қайтып келе жатты. Бірен-саран жүргіншілері бар көшеде оған екі бала жақындап келіп, алдымен тіл тигізіп, содан кейін ұрып тастайды.

С. өз достарын көмекке шақыруға жүгіріп кетеді. Жарты сағаттан кейін үшеуі екі бұзақыны тауып, оларға дене жарақатын салады.

С. мен оның достарының әрекетін қылмыстық құқықбұзушылық деп есептеуге бола ма? Әлде олардың әрекеті қажетті қорғаныс па? Неліктен олай ойлайсыңдар? Құқық пен мораль нормаларына сәйкес олар қалай әрекет етуі керек еді?

§24. ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН МАЗМҰНЫ

Бүгін сабақта:

«Қылмыстық кодекс» ұғымымен және оның құрылымымен танысамыз; қылмыстық құқық нормаларының құрылымын қарастырамыз.

Қылмыстық заң – қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуды реттейтін мемлекеттік биліктің жоғарғы ұйымы – Парламент қабылдаған нормативтік құқықтық акт. Аталған заң қылмыстық істердің жасалуына қарай қылмыстық жауаптылық тағайындайды.

Қылмыстық заң Қылмыстық кодекс түрінде қабылданған. Қылмыстық заң ҚР ҚК баптарына сәйкес адамның нақты бір қылмыстық іске барғанына қарай қолданылады.

Қылмыстық кодекс қылмыстық құқықтың жалғыз қайнар көзі болып табылады. Сот үкімі де, сот шешімі де қылмыстық құқықтың қайнар көзі ретінде қарастырылмайды.

Тірек сөздер

- Қылмыстық кодекс
- қылмыстық-құқықтық норма
- диспозиция
- санкция

Тарих беттерінен. XVII ғасырдың соңында «Жеті жарғыда» қылмыстық құқық мәселелері көрініс тапқан. Мемлекетке сатқындық жасау, адам өлтіру, тонау, барымта, билікке бағынбау, өртеу, қылмыстық істерді қарастыру кезінде жалған сөйлеу қылмыстық істерге жатқызылған. Қазақстан мемлекеті мен құқығы тарихындағы алғашқы Қылмыстық кодексе 1960 жылы 7 қаңтардан бастап күшіне енді, ал екінші Қылмыстық кодексе 1997 жылы, тәуелсіздік кезеңінде қабылданды. 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап ҚР-ның жаңа ҚК күшіне енді.

Қылмыстық кодекс екі бөлімнен тұрады: Жалпы және Ерекше. Екі бөлімі де қылмыстық-құқықтық нормаларды құрайтын нақты баптардан, тараулар мен тараушалардан тұрады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімі ұғымдар, қылмыстық заң міндеттері, «қылмыс пен жаза» ұғымы, қылмыс құрамы элементтері,

ҚР Қылмыстық кодексі

жаза белгілеудің жалпы ережелері, қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазалау сияқты негізгі ережелері айқындалған жеті бөліктен тұрады.

Ерекше бөлім 18 тараудан тұрады. Мұнда қылмыстық құқықбұзушылықтың нақты құрамы және оған тағайындалатын жазаның түрі мен нақты мерзімі көрсетілген.

Құқықтық норма құрылымында үш элемент бар: гипотеза, диспозиция және санкция (42-сызбанұсқа).

Гипотеза дегеніміз – ережені қолдану шарты. Ол ҚР ҚК-нің Жалпы бөлімінде көрінеді. Мысалы, ҚР ҚК-нің 15-бабында қылмыстық жауап-

тылық белгіленетін жас шамалары көрсетілген. Диспозиция – ҚР ҚК-нің Ерекше бөлімінде нақты қылмыстық қолсұғушылық белгілерін сипаттайды. Әр бап бір немесе бірнеше диспозициядан тұрады. Санкция – жазаның түрі мен өлшемі. Әр диспозицияға тиесілі санкция бар.

42-сызбанұсқа

Глоссарий

- **Диспозиция** – нақты қылмыстық әрекеттің белгілерін сипаттайтын бап бөлігі.
- **Санкция** – жасалған қылмыс түрі мен жазалау мөлшерін анықтайтын бап бөлігі.

Диспозицияның төрт түрі бар: *қарапайым*, *сипаттау*, *бланкетті* және *сілтемелік*.

- *Қарапайым диспозиция* қылмыс белгілерін ашпай, тек қылмыстық іс-әрекеттерді атайды.

- *Сипаттау диспозициясы* қылмыстық әрекетті атап қана қоймай, оның белгілерін де ашып көрсетеді.

- *Бланкетті диспозиция* қылмыстың нақты белгілерін сипаттамайды, оны құқықтың басқа салаларына немесе нормативті актілерге бағыттайды.

• *Сілтемелік диспозиция* кылмыстың белгілерін суреттемейді, оларды анықтау үшін ҚК-нің басқа баптарына немесе басқа бөлігіне бағыттайды.

Мысалы, ҚР ҚК-нің 15-бабында ҚР ҚК-нің түрлі баптарына сілтеме жасайды. Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені туралы сілтеме берілген 106-бап ты қарастырайық: «Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру – үш жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады». *Денсаулыққа ауыр зиян келтірудің* не екенін түсіну үшін 3-бапқа жүгінеміз: «Денсаулыққа ауыр зиян дегеніміз – адамның денсаулығына, оның өміріне қауіпті зиян не көру, сөйлеу, есту қабілетінен немесе қандай да бір ағзадан айырылуға; ағзаның өз функцияларын жоғалтуына; бет-әлпетінің калпына келмейтіндей бұзылуына; жалпы еңбек қабілетінің кемінде үштен бірін айтарлықтай тұрақты түрде жоғалтумен ұласқан денсаулықтың бұзылуына; кәсіби еңбек қабілетін толық жоғалтуға; жүктілікті үзуге; психиканың бұзылуына; нашакорлықпен немесе уытқұмарлықпен ауыруға әкеп соқтыратын өзге де зияндар».

Санкциялар анықтамалық, салыстырмалы-анықтамалық немесе баламалы болуы мүмкін.

• Анықтамалық санкциялар жазаның түрі мен мерзімін нақтылайды.
 • Салыстырмалы-анықтамалық санкциялар шектеулі жаза көлемін нақтылайды. Кейде санкциялар жазаның ең жоғарғы шегінен тұрады. Негізінен, санкцияларда жазаның ең төменгі немесе жоғарғы шектері белгіленеді.

• Баламалы санкциялар нақты бір кылмыс жасаған кылмыскерге белгіленген жазаның бірнеше түрінен тұрады. Мұндай жағдайда соттарға кінәлі адамға қандай да бір жаза қолдануды тандап алу құқығы беріледі. Сонымен қатар негізгі және қосымша жазаны үйлестіру де мүмкін болады. ҚР Қылмыстық кодексінде мұндай санкциялар көптеп кездеседі. Дәл осындай санкциялар жаза белгілеу кезінде дараландыру ұстанымын іске асыруға, жасалған кылмыс пен кылмыскердің қоғамға қауіптілік деңгейін ескеруге мүмкіндік туғызады.

Осылайша Қылмыстық кодекс кылмыстық құқықтың бір ғана қайнар көзі болып табылады. Ол жасалған кылмыс үшін кылмыстық жауаптылықты белгілейді.

Бақылау сұрақтары

1. Қылмыстық кодекс деген не және оның маңызы қандай? Қылмыстық заңның құрылымы қандай?
2. Қылмыстық кодекстің Жалпы және Ерекше бөлімдерінің өзара қарым-қатынасы қандай?

1-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі 99-бап «Адам өлтіру», 188-бап «Тонау», 205-бап «Ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникациялар желісіне құқыққа сыйымсыз қол жеткізу» баптарын оқып-үйреніңдер. Әрбір қағиданың диспозициясы мен санкциясын анықтаңдар.

§ 25. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТАР

Бүгін сабақта:

«қылмыс» және «қылмыстық теріс қылық» ұғымдарын, белгілерін, қылмыстық құқық-бұзушылық құрамын және оны жіктеуді оқып-үйренеміз.

Тірек сөздер

- қылмыс
- қылмыстық құқықбұзушылық
- қылмыстық теріс қылық
- қылмыстық құқықбұзушылық құрамы

Қылмыстық құқықбұзушылық – Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі бойынша тыйым салынған, қоғамға қауіп төндіретін әрекет. Қылмыстық құқықбұзушылық қоғамға қауіптілік дәрежесіне, келтірілген шығынның көлеміне қарай **қылмыс** және **қылмыстық теріс қылық** болып бөлінеді.

Барлық қылмыстық құқықбұзушылық тізімі Қазақстан Республикасының 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қылмыстық кодексінде көрсетілген.

Қылмыстық кодексте көрсетілмеген қылмыстық құқықбұзушылықтар қылмыстық құқықбұзушылық деп саналмайды.

Қылмыс жасағаны үшін сотталған тұлға соттың айыптау үкімі заңды күшіне енген сәттен бастап сотталғандығы өтелген немесе алып тасталған кезенге дейін сотталған болып есептеледі.

Жазадан босатылған немесе қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін жазасын өтеген адам сотталғандығы жоқ деп танылады. Қайта жасалған қылмыс пен аса қауіпті қылмысқа жаза тағайындалғанда, азаматтардың бұрын сотталғаны есепке алынады.

Қылмыстық құқықбұзушылықтың белгілері

1. Қоғамдық қауіп (зиянкелтірушілік). Бұл зиян келтірілгенін немесе қоғамдық қатынастарға елеулі зиян келтірудің шынайы мүмкіндігі туғанын білдіреді. Қоғамға қауіп төну дәрежесін анықтау үшін келесі критерийлер қолданылады: а) қол сұғу объектісі болған қоғамдық қатынастардың маңыздылығы; ә) келтірілген залалдың көлемі; б) құқыққа қарсы жасалған әрекеттің орны, уақыты және әдісі; в) құқықбұзушының жекебасы.

2. Құқыққа қарсы шығушылық – іс-әрекетке қылмыстық заңмен тыйым салынуы. Қылмыстық кодексте көрсетілмеген құқықбұзушылықтар қылмыстық құқықбұзушылық болып саналмайды.

3. Айыптылық – қасақана немесе абайсызда жасалған әрекет. Қандай да бір қауіпті салдары болғанына қарамастан бірде бір әрекет, егер ол абайсызда және ойланбастан жасалған болса, қылмыс ретінде қарастырылмайды.

4. Жазалы болу. ҚР Қылмыстық кодексінде жаза қарастырылуы қажет.

5. Әрекет немесе әрекетсіздік түріндегі іс-әрекет. Әрекет – қылмыс жасаудың белсенді түрі; әрекетсіздік құқық ережелерінде тікелей бекітілген міндеттерді орындамауды білдіреді. Қоғамға қауіпті теріс қылық жасалмағандықтан адамның ойлау әрекеті жазаланбайды.

Қылмыстық теріс қылық – қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтірген не адамның жекебасына, ұйымға, қоғамға немесе

мемлекетке зиян келтіру катерін туғызған айыпты жасалған іс-әрекет. Оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу түріндегі жаза көзделген.

Қылмыс – қылмыстық құқықбұзушылықтың аса қауіпті түрі. Сондықтан қылмыстар ауырлық дәрежесі мен қоғамға жасалған қауіпті әрекетінің сипатына байланысты төрт категорияға бөлінеді: *онша ауыр емес қылмыстар, ауырлығы орташа қылмыстар, ауыр және аса ауыр қылмыстар* (9-кесте).

Глоссарий

• **Қылмыс** – айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру түрінде жазаланатын әрекет.

9-кесте

Қылмыс категориялары

Онша ауыр емес қылмыстар	Ауырлығы орташа қылмыстар	Ауыр қылмыстар	Аса ауыр қылмыстар
Қасақана жасалған әрекет үшін екі жылдан аспайтын бас бостандығынан айыру жазасы, ал абайсызда жасалған әрекет үшін ең жоғарғы шара – бес жылдан аспайтын бас бостандығынан айыру жазасы белгіленеді.	Қасақана жасалған әрекет үшін ең жоғарғы шара – бес жылдан аспайтын бас бостандығынан айыру жазасы, сондай-ақ абайсызда жасалған әрекет үшін бес жылдан аса бас бостандығынан айыру жазасы белгіленеді.	Қасақана жасалған әрекет үшін он екі жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы белгіленеді.	Қасақана жасалған әрекет үшін он екі жылдан аса немесе өлім жазасына кесу жазасы қарастырылған.

Қылмыстық жауаптылыққа тартылу үшін қылмыстық құқықбұзушылық құрамы болуы керек. Қылмыстық құқықбұзушылық құрамы – қылмыстық құқықбұзушылықты сипаттайтын объективті және субъективті белгілердің жиынтығы (43-сызбанұсқа). Ең болмағанда бір элементі жоқ болса, қылмыстық жауаптылық туындамайды.

43-сызбанұсқа

Қылмыстық құқықбұзушылық құрамының элементтері

Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі. Қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар.

Объективті жағы. Қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекет немесе әрекетсіздік.

Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі. Қылмыстық заң белгілеген жасқа жеткен ақыл-есі дұрыс жетілген.

Субъективті жағы. Жасалған қылмыстың мақсаты, кінәсі, себебі.

Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі – қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар.

Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі үш түрге бөлінеді: *жалпы, тектік, тікелей*. *Жалпы объект* – қылмыстық қолсұғушылықтан қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар жиынтығы. *Тектік объект* – біртекті қылмыстар қол сұғатын бір топтағы қоғамдық қатынастардың жиынтығы. Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімі тектік объект белгілері бойынша тарауларға бөлінген. *Тікелей объект* – қылмыстық құқықбұзушылыққа зиян келтіретін немесе зиян келу қаупін туғызатын нақтылы қоғамдық қатынастар. Қылмыстық құқықбұзушылық объектісін ажырата білу керек. Қылмыстық құқықбұзушылық объектісі – сол үшін қылмыстық әрекетке баратын мүлік. Мысалы, тонаушылық объектісі жекеменшік қатынастар болса, ал заты – нақты мүлік (ақша, киім, азық-түлік, көлік және т.б.).

Глоссарий

• **Қылмыстық теріс қылық** – қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтіретін не адамның жекебасына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызатын, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзету жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік).

Қылмыстық құқықбұзушылықтың объективті жағы – қоғамға қауіпті әрекеттер, қоғамға қауіпті салдарлар, себептік байланыс, уақыты, орны, жағдайы, әдісі, қылмыстық құқықбұзушылық құралдары мен саймандары.

Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі – жас шамасы заңмен белгіленген ақыл-есі дұрыс адам. Бұл – 14, 16, 18 жас. Субъект өз әрекеттерін (немесе әрекетсіздігін) бағалау қабілетіне ие болуы және өз әрекеттерінің құқықтық салдарын ұғынуы қажет.

Қылмыстық құқықбұзушылықтың субъективті жағы – айыбы, мотиві және мақсаты. Айып – жекетұлғаның қылмыстық құқықбұзушылыққа және оның салдарына психикалық қатынасы. Айыптың екі түрін бөліп көрсетеді – қасақана және абайсызда.

Осылайша әлеуметтік қауіптілік, зиян келтіру дәрежесіне байланысты қылмыстық құқықбұзушылықтар қылмыс пен қылмыстық теріс қылықтарға бөлінеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Қылмыс» және «қылмыстық теріс қылық» ұғымдарын салыстырыңдар. Қоғамға қауіптілік критерийлерін пайдалана отырып, қылмыс белгілерін анықтаңдар.
2. Қылмыс құрамына сипаттама беріп, оның элементтерін атап көрсетіңдер.
3. Айыптың екі түрін (қасақана және абайсызда) салыстырыңдар. Тәжірибеден мысалдар келтіріңдер. Түрлерін анықтаңдар, айыптың түрі жаза тағайындауға қалай әсер етеді?

Жағдаяттармен танысып, жауаптарды талдаңдар және өз ойларыңды білдіріңдер.

1. М. (15 жас), С. (14 жас) және Н. (13 жас) деген үш жасөспірім көрші тұрып, бала кездерінен дос болды. Бірде кешкісін олар ауладағы орындықта сөйлесіп отырып, үйіне қайтып келе жатқан масаң күйдегі бір адамды көрді. «Келіңдер көрейік, ақшасы бар ма екен? Оның ақшасын алсақ, бүгін қыдыратын едік», – деп М. ұсыныс айтты.

М. әр кезде бұлардың арасындағы қандай да бір істі бастаушы болатын. Достары оны бірден қолдады. С. мен Н. әлгі адамның ізінен үйдің кіреберісіне дейін ілесіп барды. Он шақты минуттан кейін олар риза болып шықты. М. достарын орындықта күтіп отырды. С. қолындағы ақшаны М.-ға беріп тұрып: «Бәрі дұрыс болды. Ол бүгін айлығын алғанға ұқсайды. Біз Н. екеуміз барлығын жылдам жасадық. Қолын байлап, қалталарын тексердік», – деді.

Кімді қылмыстық жауаптылыққа тартуға болады? Қылмысқа қатысушылық формасын атаңдар.

Жауап: қылмыстық жауаптылыққа тек 14 жасқа толған жасөспірімдерді, яғни М. мен С.-ны тартуға болады. ҚР ҚК-не сәйкес тонау үшін қылмыстық жауаптылық (ҚК 191-бабы) 14 жастан басталады (15-бап). Н.-ны (ол 13-те ғана) қылмыстық жауаптылыққа тартуға болмайды. Енді жасалған қылмыстың сипатына тоқталайық.

Тонау, яғни адамдар тобының бөтеннің мүлкін ашық жымқыруы. Аталған топтағы рөлдер былай бөлінген: М. – ұйымдастырушы, ол тонау объектісін көрсетті. Ол масаң адамның мүлкін тартып алу оңайға түседі деп ойлады, сондықтан сол адамды көрсетті. Ақшаны қайда жұмсайтындарын ойластырып та қойды; С. мен Н. – орындаушылар, олар өз араларында рөлдерін бөліп алған (біреуі қолын байлайды, екіншісі қалтасын ақтарады).

2. Н., Б. мен Ш. деген жастар дүкен тонауды ойластырды. Олар К. деген сатушымен келіседі. Келісім бойынша сатушы дүкен терезесін ашық қалдырады. Түнде Н. дүкенге жақын жерде тұрып, қауіп туындамады ма деп бақылап тұрады. Б. терезені ашады, Ш. терезе арқылы жылдам дүкенге кіреді. Біраз минуттардан кейін Ш. терезеден дүкендегі қымбат заттарды Б.-ға бере бастайды. Бұл кезде Н. келіп, ұрланған заттарды көлікке жеткізуге көмектеседі.

Әр қылмыскердің қылмысқа қатысу формасын анықтаңдар.

Жауап: бұл жағдайда сөз тонау туралы емес (мүлікті ашық жымқыру), ұрлық туралы болу керек. Қылмыскерлердің мүлікті жасырын алуға тырысқанын дәлелдейтін фактілер: олар дүкенге шусыз кіру үшін сатушыдан терезені ашық қалдыруын сұрайды, дүкенге ақырын жақындайды, төнген қауіпті ескерту үшін Н.-ны «күзетте» қалдырады.

Қылмысты адамдар тобы жасады. Рөлдер былай бөлінді: К. – көмекші, өйткені оның терезені ашық қалдыруға келісім бергені барлығының ұрлық жасауға батыл шешім қабылдауына себеп болды. Егер олай болмаса, дүкенге кіргенде шу болып, басқалардың назарын аударатындарын түсініп, мүмкін олар ойларынан қайтар ма еді?! Қылмыстың барлық басқа қатысушылары – «жұмысты» бөліп алған атқарушылар.

3. Оныншы сынып оқушысы Н. достарына әкесі өз көлігінің фарын сындырып алғанын айтты. Достары оған көмектеспек болды. Бір досы бөтен көліктің фарын алуды ұсынды. Бәрі бірігіп ойларын іске асырды, оны ешкім байқамады. Бұдан кейін Н. әкесінің бұл «сыйлыққа» қуана қоймайтынын түсініп, фарды лақтырып тастады да, бәрін әкесіне айтып берді. Ата-аналары ұлының жылдам полицияға барып, мойындауын талап етті. Ұлы ата-анасының талабын орындады.

Оқушылар қандай қылмыс жасады? ҚР ҚК-нің 188-бабын (ұрлық) талдаңдар.

Жауап: олардың әрекеті меншікке қарсы қылмыс – ұрлық (ҚР ҚК 188-бабы) деп танылады. Ұрлық үшін қылмыстық жауаптылыққа 14 жастан бастап тартылады. Адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен жасалған ұрлық үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не бір мың екі жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға, не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Бұл жердегі санкция қатаң.

Н.-ның полицияға өз еркімен келіп, мойындауына, қалай болғанын айтып бергеніне, ата-анасының көмегімен шығынның орнын толтырғанына байланысты, ол қылмыстық жауаптылықтан босатылды (ҚР ҚК 65-бабы).

§ 26. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚҚА ТАРТЫЛАТЫН ТҮЛҒАЛАР. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚҚА ТARTU ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бүгін сабақта:

«қылмыстық жауаптылық» ұғымын меңгереміз; қылмыстық жауаптылыққа кімдер тартылатынын және ҚР-да қылмыстық жауаптылыққа тартылудың жалпы ережелері туралы білетін боламыз; кәмелет жасына толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту ерекшеліктерін қарастырамыз; ҚР ҚК қарастырған кәмелет жасына толмағандарға арналған жаза түрлері туралы мәлімет аламыз.

Жасалған қылмыстық құқықбұзушылыққа қылмыстық жауаптылық тағайындалады. Қылмыстық жауаптылыққа қылмыс жасаған адамға қолданылатын қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шаралары жатады. Мәжбүрлеу дегеніміз – тәрбиелік жағынан әсер ететін шаралар мен медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану.

Назар аударайық!

Сотталу – жасаған қылмысы үшін жаза қолданудың құқықтық салдары; қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тарту сотталуға апармайды.

Қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлға ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Бір рет жасаған қылмысы үшін ешкім екі рет қылмысты жауаптылыққа тартылмайды. Қылмыстық жауаптылықтың белгілері:

– тұлғаның қылмыстық құқықбұзушылыққа баруы ғана қылмыстық жауаптылыққа негіз болады;

Тірек сөздер

- қылмыстық жауаптылық
- субъект
- кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы

– қылмыстық жауаптылық тек сот арқылы және заңды түрде күшіне енетін айыптаушылық үкім арқылы жүзеге асады;

– қылмыстық жауаптылық қылмыстық құқықбұзушылық жасаған нақты жекетұлғаға жүктеледі, яғни жеке өзі ғана жауап береді;

– қылмыстық жауаптылыққа тарту тәртібі қылмыстық-процессуалды құқық ережелерімен реттеледі.

Есте сақта! Қылмыстық құқықбұзушылыққа барған тұлғалар тегіне, әлеуметтік лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге қатыстылығына, сеніміне, қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына, мекенжайына және басқа да жағдайларға қарамастан, заң алдында теңдей жауап береді.

Қылмыстық жауаптылықтың жалпы шарттары ҚР ҚК-нің 15-бабында анықталған. Осы бапқа сәйкес, қылмыс жасаған кезде 16 жасқа толған ақыл-есі дұрыс жекетұлға қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Жекелеген жағдайларда, қоғамға қауіп төндіретін жағдайды ерте жастан ұғынуы қажет болғанда, ауыр қылмыс жасалған кезде қылмыстық жауаптылыққа 14 жасқа толған жекетұлғалар да тартылады. Әскери қылмыстық құқықбұзушылық субъектілері тек 18 жасқа толған тұлғалар ғана болады. Кәмелет жасына толмаған тұлға жасаған қылмыстар туралы қылмыстық істе міндетті түрде айыптының жасы, туған күні мен жылы көрсетілуі тиіс. Әдетте, жас шамасы қолында бар құжаттарда көрсетіледі.

Қылмыстық заңнама әрекеті ҚР азаматтарына, шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға таратылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңнамасы заңды тұлғаларды қылмыстық құқықбұзушылық субъектілері деп танымайды. Бұл толықтай заңды және түсінікті. Қылмыстық құқықбұзушылық заңды тұлға болып саналатын қандай да бір мекемеде, өндірісте, ұйымда болған жағдайда қылмыстық жауаптылыққа ережелер мен тыйымдарды бұзуға кінәлі болған нақты жекетұлға тартылады.

ҚР ҚК-нің 18-бабына сәйкес, спирттік ішімдік ішіп, еліткіш немесе бас айналдыратын заттар пайдаланып мас болған күйінде қылмыс жасаған адамдар қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды. Физиологиялық мас болуға алып келетін психикалық белсенді заттарға спирттік ішімдіктер, еліткіш заттар және мас қылатын басқа да бас айналдыратын заттар жатады.

Қылмыстық құқықбұзушылыққа барған кезде жасы 14-ке толған, бірақ 18-ге толмаған жеткіншектер *кәмелетке толмағандар* деп танылады. Қылмыстық құқықбұзушылыққа барған кәмелет жасына толмағандарға алдымен мәжбүрлі тәрбиелік шаралар, тек содан кейін ғана жазаның өзі қолданылады.

Кәмелет жасына толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту ерекшеліктерінің шарттары белгіленді:

- біріншіден, жасына байланысты;
- екіншіден, айналадағы болып жатқан жағдайды қабылдай білуі мен бағалауына байланысты.

Қолданыстағы қылмыстық заңнаманың кәмелет жасына толмағандарға арналған түрлерінің тізімі айтарлықтай қысқартылған.

Глоссарий

- **Қылмыстық жауаптылық** – жасаған қылмысы үшін жекетұлғаның қылмыстық заңмен бекітілген жаза немесе қылмыстық-құқықтық сипаттағы басқа да шараларды мойындауға міндеттілігі.
- **Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі** – қылмыстық заңда көрсетілген жасқа жеткен ақыл-есі дұрыс жекетұлға.

Кәмелетке толмағандарға қолданылатын жаза түрлері

- Белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру кәмелет жасына толмағандар үшін бір жылдан екі жылға дейін белгіленеді.
- Сотталған кәмелет жасына толмаған тұлға үшін өзінің жеке табысы немесе мүлкі болмаса, айыппұл алынбайды. Айыппұл айлық есептік көрсеткіштің 10-нан 250-ге дейінгі мөлшерінде тағайындалады.
- Өз алдына табыс тауып жүрген немесе басқа да кіріс көзі бар кәмелет жасына толмаған тұлға үшін 10-нан 250 айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде түзету жұмыстары тағайындалады.
- Кәмелет жасына толмағандарды қоғамдық жұмыстарға тарту 40 сағаттан 150 сағатқа дейінгі мерзімге белгіленіп, сабақ уақытынан немесе негізгі жұмысынан тыс уақытта шамасы келетін жұмыстарға жіберіледі. Жазаның аталған түрінін ұзақтығы 16 жастағылар үшін күніне екі сағат, ал 16-дан 18 жасқа дейінгі тұлғалар үшін 3 сағатқа созылады.
- Кәмелет жасына толмағандардың бас бостандығын шектеу 2 жылға дейін белгіленеді, ал бас бостандығын шектеу түріндегі жазаның өтелмеген бөлігін бас бостандығынан айырумен ауыстырған кезде, жазаның тұтастай қалған өтелмеген бөлігі белгіленеді.
- Кәмелет жасына толмағандарды бас бостандығынан айыру мерзімі 10 жылдан аспайды. Ал ауыр жағдайларда адам өлтірсе немесе қылмыстық занбұзушылық ішінде ланкестік әрекеттерге барса, заң бойынша 12 жылға бас бостандығынан айырады. Ал орта дәрежелі немесе жеңіл қылмыс жасап, өлім-жітім болмаған жағдайда, бас бостандығынан айыру қарастырылмайды.

Глоссарий

- **Ақыл-есі дұрыстығы** – тұлғаның өз іс-әрекетінің (немесе әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін түсінуі және оны басқаруы.
- **Ақыл-есі дұрыс емес-тігі** – жекетұлға созылмалы жүйке ауруы салдарынан, жүйкесінің уақытша бұзылуынан немесе ақыл-есі аздығынан, басқа да жүйке аурулары кесірінен өз әрекетінің (әрекетсіздігі) қоғамға қауіптілігін түсінбеуі және оны басқара алмауы.
- **Айып** – жасалған қылмыстық құқықбұзушылығына психикалық қатынасы. Екі түрде болады – қасақана немесе абайсызда.

Кәмелетке толмағандарға жаза белгілеген кезде, сот оның жасаған қылмысының қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі, қылмысқа баруын ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайлар, сонымен қатар ол тұлғаның өмір сүру ортасы мен тәрбиесі, психикалық дамуының деңгейі, жасы үлкендердің оған әсер ету жағдайларын есепке алуы керек.

Әсіресе кәмелет жасына толмағандарға жаза белгілеген кезде, оның даралық қағидаты сақталуы керек. Бұл жағдай соттың жеткіншектің өмірі туралы мәліметтерді ғана емес, оның қайта тәрбиеленуіне жасалатын жағдайды ескеруін міндеттейді. Жеке-дара жаза қолдану үшін ол тұлғаның айыбының дәрежесі, нақтырақ айтсақ, айыпталушының өз әрекеттеріне және қол жеткізген нәтижелеріне байланысты психикалық қатынасын сипаттайтын жағдайларды анықтау маңызды орын алады. Сот жазаны өтеу ұйымдарына сотталған, кәмелет жасына толмаған тұлғамен қарым-қатынасында оның психикалық, әлеуметтік т.б. ерекшеліктерін ескеру жөнінде нұсқау беруге құқылы.

Қылмыстық теріс қылыққа немесе дәрежесі елеусіз қылмысқа барған немесе алғаш рет орта дәрежелі қылмыс жасаған кәмелет жасына толмаған тұлға, егер оның түзелуі қылмыстық жауаптылыққа тартылмай-ақ мүмкін болатыны анықталған жағдайда, қылмыстық жауаптылықтан босатылады. Мұндай жағдайда оған мәжбүрлі түрде тәрбиелеу шаралары қолданылады (44-сызбанұсқа).

Глоссарий

• **Қылмыстық құқықбұзушылық субъектісі** – қылмыстық заңда көрсетілген жасқа жеткен ақыл-есі дұрыс жеке тұлға.

Назар аударайық!

Кәмелетке толмағандарды сотқа дейінгі тергеу үшін қамауға алу ерекше жағдайларда және қысқа уақыт аралығында қолданылуы мүмкін. Алғаш рет орта дәрежелі қылмыс жасады деп күдіктенген, 16 жасқа толмаған жасөспірімдерді сотқа дейінгі тергеу үшін қамауға алуға болмайды.

Кәмелетке толмағандарды ауыр және ерекше ауыр қылмыс жасауы мүмкін деп күдіктенген жағдайда ғана құқықтық негізін міндетті түрде көрсетіп, сотқа дейінгі тергеу үшін қамауға алуға болады.

44-сызбанұсқа

Назар аударайық!

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық ісі мен олардың құқықбұзушылық жасағандары туралы материалдарды БАҚ өкілдерінің қатысуымен қарастыруға болмайды.

Сонымен қатар кәмелетке толмаған құқықбұзушылар мен жәбірленушілерді сот отырысы өтіп жатқан залда суретке және бейнекамераға түсіруге тыйым салынады. Бұндай жағдай тек кәмелетке толмаған жасөспірімнің өзі немесе оның заңды өкілі өтініш берген жағдайда ғана іске асады.

Назар аударайық!

14-тен 16 жасқа дейінгі күдікті, айыпталушы, сотталушы жасөспірімдерден және психикалық аурумен ауыратын немесе психикалық жағынан жетілмей қалған жасы 16-дан 18-ге дейінгі жасөспірімдерден жауап алу кезінде міндетті түрде педагог немесе психолог қатысуы керек. Мұндай күдікті, айыпталушы, сотталушы жасөспірімдердің педагогтің немесе психологтің қатысуынсыз берген жауаптары есепке алынбайды.

Сонымен тәрбиелік жағынан әсер етудің мәжбүрлі түрде жүргізілетін шаралары тек кәмелет жасына толмағандарға ғана қолданылатын жауаптылықтың жеке-дара ерекше түрі болып саналады және оның жауаптылық пен жазадан босатылу түрлерінің бірі болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық жауаптылық деген не?
2. Қылмыстық жауаптылыққа тартудың қандай негіздері бар?
3. Қылмыстық жауаптылықтың басқа жауаптылықтардан айырмашылығы қандай?
4. Кәмелет жасына толмағандардың қылмыстық жауаптылыққа тартылуының ерекшеліктері неде?
5. Кәмелет жасына толмағандарға қандай жаза түрлері қолданылады?
6. Кәмелет жасына толмағандарды қылмыстық жауаптылық пен жаза қолданудан босатудың ерекшеліктері қандай?
7. Кәмелетке толмағандарға тәрбиелік ықпалы бар қандай мәжбүрлеу шаралары қолданылады?

1-тапсырма

Он бес жасар Ш. мен С. қара бетперде киіп, біреулермен әзілдесу мақсатында кешке далаға шықты. Олар қызбен келе жатқан таныстары К.-ні көріп, оларға жақын келіп, артқы жағынан К.-ні бас салды, ал С. оған газ пистолетін бағыттап: «Тыныш, шулама», – деді. К. босап шығып, Ш.-ның ішінен теуіп, С.-ны үш рет басынан ұрды. Нәтижесінде соңғысының бас сүйегіне зақым келіп, есін жинай алмай, келесі күні көз жұмды. К. және оның құрбысы оқиға болған жерден қашып кетті, алайда кейінірек олар ұсталды.

Айтылған жағдайға қылмыстық-құқықтық баға беріңдер. Айтылған тұлғалардың әрекетінде қылмыс құрамы бар ма? К. қылмыстық-құқықтық жауаптылыққа тартыла ма? (ҚР ҚК-нің 10, 15, 24,37, 112, 89, 81-баптарын қараңдар).

§27. «ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗА» ҰҒЫМЫ. ҚЫЛМЫСТЫ АУЫРЛАТАТЫН ЖӘНЕ ЖЕҢІЛДЕТЕТІН ЖАҒДАЙЛАР. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ЖҢІ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАЗАНЫҢ КЕЙБІР ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

«Қылмыстық жаза» ұғымын, оның белгілерін, мақсаты мен түрлерін оқып-үйренеміз; қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайларды қарастырамыз; Қазақстан Республикасында қолданылатын жазалардың негізгі түрлерін қарастырамыз.

Қылмыс пен жаза тығыз байланысты. Жаза – мемлекеттің жасалған қылмысқа деген реакциясы (45-сызбанұсқа).

45-сызбанұсқа

Қылмыстық жазаның белгілері

Жазалау – сот үкімі бойынша тағайындалатын, қылмыстық заң қарастыратын мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше түрі.

Жаза қатаң сипатта болады. Басқа адамға артылмайды, өз қылмысы үшін тек сол қылмыскердің өзі ғана жауап береді.

Жаза қолдану әрқашан еркіндігі мен бас бостандығын шектеумен байланысты, қылмыскерге қиындықтар туғызып, кейбір нақты игіліктерінен айырады.

Қызықты дерек!

Данияда көпшілік жерде бетперде киіп жүргені үшін тұтқындайды. Себебі билікке қарсы шығу акциясына нақты кімнің шыққанын көру үшін осындай заң қабылданған. Таиланд королінің өзін немесе суретін мазақ қылғаны үшін он бес жыл түрмеге отырғызылады. Канзаста (АҚШ) бағдаршамнан жүйткіп өтуге болмайды. Асфальтта дөңгелегінің даусын қатты шығарып шиқылдатқаны үшін 30 күнге қамауға алынады. Сингапур барлық әрекеттері үшін айыппұл төлеумен аты шыққан. Мысалы, қоғамдық көлікке иісі жаман жеміс алып кірсең, 3500 доллар айыппұл төлейсің. Егер визаның уақыты өтіп кетсе, қамшымен ұру жазасы қолданылады.

Ауғанстанда тігінші ер адам әйелдің киім өлшемін алатын болса, түрмеге жабылатын болған. Қытайда алаақтық жасау, пара алу және басқа да қызметті теріс пайдаланғаны үшін өлім жазасы қолданылуы мүмкін. Мысалы, 2007 жылы бір компанияның жетекшісі ірі қаржылық алаақтығы үшін ату жазасына бұйырылған. Ол жалған бағдарлама бойынша үлкен ақша табуға болады деп есептеп, оңай сене салатын салымшыларды тартып, 390 миллион доллар ақша тапқан.

Әрбір мемлекеттік мәжбүрлеу шарасының өзіндік мақсаты мен орны бар.

Жаза қолданудың мақсаттары:

1) әлеуметтік әділеттілік орнату;

Тірек сөздер

- жаза қолдану
- қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайлар
- бас бостандығын шектеу
- бас бостандығынан айыру

2) құқықбұзушыны түзету;

3) жаңа қылмыстардың алдын алу.

Қылмыстық жаза қолдану айыпталушы адамға физикалық жапа шектіру немесе оның ар-намысын таптау мақсатын көздемейді.

Қылмыстық заңда жазаның көптеген түрлері бар. Олар өзара сипаттық белгілері, тағайындалған тәртібі бойынша ажыратылады. Сот сотталушыға тікелей қылмыстық заңда көрсетілген жазаны ғана белгілей алады. Сондықтан қандай да бір қатал, қажетті болса да, қылмыстық заңда көрсетілмеген ешбір шара қылмыстық жазаға жатқызылмайды.

Қылмыстық заңда қарастырылған барлық жазалар оны белгілеу реті бойынша жүйеленеді: негізгі, қосымша және аралас (10-кесте).

10-кесте

Жаза түрлері

Негізгі жазалар – тек қана жеке-дара тағайындалады	Қосымша жазалар – негізгі жазаға қосымша ретінде сот тағайындайды, жеке-дара тағайындалмайды	Аралас жазалар – негізгі де, қосымша да жаза түрінде қолданылуы мүмкін жазалар
қоғамдық жұмысқа тарту, түзету жұмыстары, бас бостандығын шектеу, қамаққа алу, әскери-тәртіптік бөлімде ұстау, бас бостандығынан айыру т.б.	арнайы, әскери немесе құрметті атақтарынан, таптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік санатынан, мемлекеттік марапаттарынан айыру, мүлкін тәркілеу	белгілі бір қызмет атқару немесе нақты іспен айналысу құқығынан айыру және айыппұл

Назар аударайық!

Бүгінгі таңда көптеген елдер өлім жазасына кесуден бас тартып, оны өмір бойы тұтқында ұстаумен ауыстырды. ҚР-да өлім жазасы төтенше шара ретінде саны онша көп емес аса ауыр қылмыстарға ғана қолданылады. Қазіргі кезде біздің елімізде өлім жазасын қолдануға тоқтау салынды. Біздің қоғамда өлім жазасын қолданбау туралы пікірталастар жүргізіліп жатыр. Сонымен қатар көпшілік өлім жазасын қолданбау әлі ертерек деген пікірде.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңында қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлату және жеңілдету жағдайлары қарастырылған.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 53-бабында қарастырылған. Мысалы, оларға мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы сал-

дарынан алғаш рет қылмыстық теріс қылық не алғаш рет онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасау, сонымен қатар жүктілік, кінәлі адамның жас балаларының болуы, шын ниетпен өкіну, айыбын мойындап келу және т.б. жатады.

Қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар – кінәлі адамға неғұрлым ауыр жаза тағайындауды талап ететін құқықтық фактілер мен мән-жайлар, олар оны жағымсыз жағынан сипаттайды, болмаса іс-әрекетінің қоғамға қауіптілік деңгейін өсіреді. Олар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 54-бабында қарастырылған. Мысалы, қылмыстық құқықбұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы, ауыр зардаптар келтіру, қылмыстық құқықбұзушылықты адамдар тобының жасауы және т.б.

Қазақстан Республикасының сот тәжірибесінде аса жиі кездесетін жазалардың кейбір түрлерін қарастырайық (46-сызбанұсқа).

46-сызбанұсқа

Жаза түрлері

Айыппұл – сот арқылы алынатын ақшалай жаза. Айыппұл тағайындалған кезде тұлға ақшалай төлемдерге байланысты нақты материалдық шығынға ұшырайды.

Айыппұл жазаның жеңіл түрі болып есептеледі және 20000-нан 25000-ға дейінгі айлық есептік көрсеткіш шегінде немесе айлық жа-

Глоссарий

- **Жаза** – соттың шешімімен тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Қылмыстық құқықбұзушылық жаза деп айыпталған тұлғаға қолданылады. Қылмыстық заңда қарастырылғандай, аталған тұлғаны құқығы мен бостандығынан айыру немесе шектеу түрінде көрініс табады.
- **Қылмыстық құқықтағы жеңілдету жағдайлары** – жекетұлғаны жағымды жағынан сипаттайтын немесе оның әрекетінің қоғамға қауіптілік дәрежесін төмендетуін ескере отырып, айыпталушыға неғұрлым жеңілдетілген жаза қолдануға мүмкіндік беретін заңды фактілер мен жағдайлар.

лақы не жауапкердің екі аптадан бір жылға дейінгі басқа табысы көлемінде тағайындалады.

Айыппұл тағайындалған кезде сот жасалған қылмыстың ауырлығын және тұлғаның мүлдіктік жағдайын есепке алуы керек.

Қоғамдық жұмыстарға тарту. Қоғамдық жұмыстар – жаза кесілген адамның жұмыстан немесе оқудан бос кезінде тегін қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындауы. Аталған жұмыс түрлерін жергілікті атқарушы органдар немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары анықтайды. Қоғамдық жұмыстар 60 сағаттан 240 сағатқа дейінгі мерзімге белгіленеді және күніне 3 сағаттан артық орындалмайды.

Түзеу жұмыстары – айлық жалақысының белгілі бір бөлігін мемлекет пайдасына деп ұстап, жаза кесілген адамды жұмысқа тарту. Жаза кесілген адамның жалақысынан мемлекет пайдасына деп сот тағайындаған мөлшерде, 5–20 пайыз шегінде ұсталады. Түзеу жұмыстары екі айдан екі жылға дейінгі мерзімге тағайындалуы мүмкін. Жұмыс істеуге қабілетсіз деп танылған, тұрақты жұмысы жоқ немесе оқу орнында өндірістен кол үзіп оқып жүрген тұлғаларға түзеу жұмыстары

тағайындалмайды. Егер сот шешімі шыққан кезде 16-ға толған болса, түзеу жұмыстары кәмелетке толмағандарға бір жылға дейінгі мерзімге тағайындалады.

Қамаққа алу – айыпталушыларды қатаң түрде қоғамнан аластатып, түзету мекемелерінде ұстау түріндегі жаза. Қамаққа алу бір айдан алты айға дейінгі мерзімге белгіленеді. Қамаққа алу жазасы бас бостандығынан айыру жазасынан уақыты және оны өтеу жағдайлары бойынша ерекшеленеді. Қамаққа алу кезінде оқшау ұстау, тұтқындаудан кейін оны бұдан да қатаң және ұзаққа созылатын жаза – бас бостандығынан айыру тағайындалуы мүмкін екенін есте ұстау керек. Қамаққа алу жазасы үкім шыққан кезде 16-ға толмағандарға, жүкті әйелдерге және кәмелетке толмаған балалары бар әйелдерге тағайындалмайды.

Бас бостандығынан айыру – сотталушыны қоғамнан мәжбүрлі түрде бөлектеу, яғни оны жалпы, қатал, ерекше режимдегі түзету колониясына немесе түрмеге жіберу. Бостандығынан айыру кезінде айыпталушының құқықтық жағдайына нұқсан келеді; жекетұлға қозғалу, жұмыс

Бас бостандығынан айыру – қылмыстың салдары

таңдау еркіндігінен айырылады, өз уақытын басқарудан шектеледі. Бостандығынан айыру жазасы 6 айдан 15 жылға дейінгі мерзімге, ал аса ауыр қылмыс жасағаны үшін 20 жылға дейін немесе өмір бойына белгіленеді. Абайсызда жасалған қылмыс үшін бостандығынан айыру 10 жылдан аспауы керек.

Бостандығынан айырылған айыпталушы жазасын сот үкімімен анықталған әртүрлі түзету мекемелерінде өтейді. Бас бостандығынан айыруға үкім шығарылған кезде, 18 жасқа толмаған тұлғалар орташа немесе күшейтілген режимдегі түзету колонияларына орналастырылады.

Негізгі жазалармен бірге қолданылатын қосымша жазалар да бар (47-сызбанұсқа).

47-сызбанұсқа

Осылайша субъектінің қылмыстық құқықбұзушылық жасауы ғана жаза белгілеуге негіз бола алады. Жаза мемлекет атынан сот үкімі арқылы ғана тағайындалады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Жаза қолдану не үшін керек және қазіргі қоғамда олар қандай рөл атқарады?
2. Нақты мысалдар келтіре отырып, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдету және ауырлату жағдайларын айтып беріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. Шағын топтарда ҚР Қылмыстық кодексінің «Қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін жағдайлар» туралы 53-бабын талқылаңдар. Не себепті заң шығарушы жаза белгілегенде жеңілдету жағдайлары ретінде бапта қарастырылмаған басқа да жағдайлар ескеріледі деп есептейді? Нақты мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. ҚР Қылмыстық кодексінің 54-бабын («Қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын жағдайлар») оқып шығыңдар. Не себепті заң шығарушы сот жаза белгіленгенде аталған баптың бірінші бөлімінде көрсетілмеген ауырлататын жағдайларды қарастыра алмайды деп есептейді?

§ 28. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ ШАРТТАРЫ

Бүгін сабақта:

қылмыстық жауаптылықтан босату шарттарын оқып-білеміз.

Тірек сөздер

- қылмыстық жауапкершіліктен босату
- айыбын мойындау
- процесік келісім
- ізгілік

Қылмыстық құқық қылмыстық іс-әрекет жасауға және оған жаза белгілеуге байланысты қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын ережелер жиынтығынан тұрады. Басқаша айтқанда, қылмыстық құқық – қылмыс пен қылмыстық іс-әрекеттің жазалануын анықтайтын заң ережелерінің жүйесі.

Қылмыстық құқықта қорғау және реттеу ережелерімен қатар, ынталандыру ережелері де бар. Олар қалаған әрекеттерін қолдауға бағытталған. Бұл ережелерді қолдану немесе қолданбау қылмыс жасаған тұлғаның қылмыс жасаудан кейінгі мінез-құлқына байланысты. Мұндай әрекеттерге келтірілген зиянның орнын өз еркімен толтыру, айыбын мойындап келу немесе тәртібінде белгілі бір жағымды өзгерістердің болғанын куәландыратын әрекет жасау және т.б. жатады.

Қылмыстық жауаптылықтан босату ізгілік қағидаттарын жүзеге асыру, қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеудің аясын, аз да болса, тарылту және жұмсарту үдерісін бейнелейді. Босатудың барлық түрлері жекетілғанын жақсы қасиеттерін мұқият сараптап, ол адамның қылмыстық жаза қолданбай-ақ түзелетініне көз жеткізгенде ғана қатаң түрде жеке жүргізілуі қажет. Мазмұнына қарай қылмыстық жауаптылықтан босату жазаны орындаудан босату ғана емес, сонымен қатар жазалау шараларын белгілеуден де босату дегенді білдіреді.

Әрекетінде қылмыстық құқықбұзушылық құрамының белгілері бар болғандықтан ғана тұлға қылмыстық жауаптылықтан босатылуы

мүмкін. Яғни, адам қауіпті, заңға қайшы әрекет жасады, бірақ көрсетілген жағдайлар негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатылады.

ҚР Қылмыстық кодексінің бесінші бөлімінде қылмыстық жауаптылықтан босатудың түрлері қарастырылады (65–78-бб.). Олардың кейбіреуін атап өтейік:

- шынайы өкінуіне байланысты (ҚК 65-б.);
- қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде (ҚК 66-б.);
- процестік келісімнің талаптары орындалған кезде (ҚК 67-б.);
- татуласуға байланысты (ҚК 68-б.).

Қылмыстық кодекстің 65-бабын қарастырайық. Мұнда қылмыстық жауаптылықтан босатудың *іс-әрекетіне өкіну* түрі қарастырылған.

Босатудың аталған түрін қолданудың негіздері:

- 1) алғаш рет қылмыс жасаған;
- 2) қылмыс кішігірім немесе ауырлығы орта дәрежелі;
- 3) айыбын мойындап келуі;
- 4) қылмыстық құқықбұзушылықты ашуға көмектескені;
- 5) келтірген зиянды қалпына келтіруі.

Босату туралы шешім қабылдағанда алғашқы екі белгі міндетті түрде болуы керек, бірақ олар жеткілікті болып есептелмейді. Босату туралы шешім қылмыс жасаған тұлға өзі келіп кінәсін мойындады ма немесе қылмысты тексеріп, ашу барысында көмек көрсету сияқты жағдайлар болды ма деген мәселелерге байланысты.

Заңның маңызды шарттарының бірі – *өз кінәсін мойындау*. Кінәсін мойындау дегеніміз – айыпты тұлғаның жасаған қылмысы туралы өз еркімен құқық қорғау органдарына хабарлап, мойындап келуі.

Қылмысты ашуға көмектесу дегеніміз – жасалған іс-әрекеттің барлық жағдайларын жасырмай айту, қатысқандарды, қылмыс жасау құралдарын көрсету, қылмыстық жолмен табылған заттарды беру және т.б.

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың ең қажетті шарттарының бірі *келтірілген шығынның орнын толтыру* болып табылады. Бұл үрдіс кінәлі адамның өзінен бастау алып, ерікті түрде бүлінген мүлікті қалпына келтіру, оны жөндеу, шығынды ақшалай өтеу түрінде көрінуі керек. Шығынды өтеу материалдық жағынан да, моральдық жағынан да болуы керек. *Мысалы*, жала жабу немесе намысына тию жағдайларында жәбірленушіден көпшілік алдында кешірім сұрау.

Сондай-ақ жекетұлға ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қауымдастық жасаған қылмысты тоқтатуға, ашуға, тексеру барысына қылмысқа қатысқан басқа да адамдарды әшкерелеуге белсенді көмек көрсетуі керек. Ұйымдасқан топ немесе қылмыстық қауымдастық жасаған қылмыстың бетін ашуда өзінің ішкі түйсігі арқылы өз еркімен көмек көрсетуге ұмтылуы – белсенділікті білдіреді.

Глоссарий

- **Қылмыстық жауаптылықтан босату** – қылмыстық тексеруді жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың қылмыс бойынша қозғалған істі әрі қарай жүргізуден бас тартуы. Мұнда аталған тұлғаның қылмыс жасау фактісі дәлелденуі керек. Аталған жағдайда тұлғаға қандай да бір қылмыстық-құқықтық шаралар қолдану тоқтатылады;
- **Іс-әрекетіне өкіну** – қылмыс жасаған тұлғаның өзі келтірген зиянды жоюға, ауырлығын азайтуға немесе қылмысты тексеріп, ашуға көмек көрсетуі сияқты жағымды мінез-құлқы.

Қажетті қорғануды шектен тыс асырып жіберу жағдайында қылмыстық жауаптылықтан босату жағдайын қарастырайық. Әркім қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғануға құқылы. Қажетті қорғану жағдайында зиян келтіру қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Бірақ қорғаныс қоғамға қауіпті қолсұғушылық сипатына сәйкес келмесе, соның нәтижесінде қол сұғушы тұлғаға мөлшерден тыс зиян келтірсе, мұндай әрекеттер қажетті қорғанудың шегінен асып кеткен деп танылады.

Алайда кез келген қолсұғушылық қорғанушы үшін аяқастынан, күтпеген жерден болады. Мұндай жағдайда, адам толқу үстінде өзін ұстай алмай қалады. Ондай кезде қорғанушы жағдайды дұрыс бағалап, ойланып әрекет істей алмайды. Аталған жағдайды ескеріп, Қылмыстық кодекстің 66-бабында «Қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан туындаған үрейлену, қорқу немесе сасқалақтау салдарынан қажетті қорғаныс шегінен шыққан адам қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін» деп көрсетілген.

Қажетті қорғану шегінен асып кетіп, зиян келтіруге жеңілдік қарастырылғанымен, ол – қылмыс және жазалануға тиісті.

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың мұндай түрін енгізуге қорғану жағдайында жасалған әрекеттердің қоғамға пайдалы жағдай ретінде қарастырылатыны дәлел бола алады. Заң өзінің ажырамас құқықтарын белсенді қорғауға ұмтылған адамдар жағында болуы керек.

Процестік келісімдер сотқа дейінгі зерттеулер барысында екі түрде – *кінәні мойындау және ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу* түрінде жүргізіледі. Кінәсін мойындау туралы ымыраға келу жеңіл, орта және ауыр дәрежелі қылмыс жасады деп айыпталған тұлғалармен жүргізіледі. Процестік келісім ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу арқылы қылмыстық теріс қылық, сондай-ақ әртүрлі дәрежедегі қылмыс жасаған адамдармен жасалады.

Кінәсін мойындап, ымыраға келу кезінде күдіктінің, айыпталушының күдікпен, айыптаумен келісімі қажетті шарт болып табылады. Ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу арқылы ымыраға келуде бұл талап етілмейді. Алайда ынтымақтастық келісіммен жұмыс істеу барысында күдіктінің, айыпталушының қылмыстық топ жасаған аса ауыр қылмыстарды, басқа да адамдар жасаған қылмыстарды, сонымен бірге экстремистік және лаңкестік қылмыстарды ашуға, тексеруге тигізген көмегі көрінуі керек. Оңды нәтижелерді атап өтейік. Сонымен кінәсін мойындау арқылы процессуалды келісімге келу қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі өндірісті

жылдамдатуға, сот ісін қарауды жеңілдетуге жағдай туғызады, қылмыс жасалуы мен шешім қабылдау арасындағы, сондай-ақ соттық актіні орындау мерзімін қысқартады. Қылмыс жасаған адамның кінәсін мойындауы қылмыстық істі тексеру органдарының кінәні дәлелдеуін жеңілдетеді. Себебі, кінәсін мойындағаннан кейін айыпты жасаған қылмысшының мақсаты мен жағдайларын ашады, өз еркімен заттық дәлелдерді және қылмыс жасау құралдарын береді.

Қылмыстық теріс қылық немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес ауырлығы орташа қылмыс жасаған адам, егер ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса, оның ішінде медиация тәртібімен татуласса және келтірілген зиянды қалпына келтірсе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатады.

Мұнда келесі шарттар бар:

- іс-әрекет қылмыстық теріс қылық категориясына жатқызылуы керек;
- қылмыс жасаған тұлға жәбірленушімен, арыз берушімен медиаторлық жолмен келісімге келсе;
- қылмыс жасаған тұлға келтірілген зиянының орнын толтырған жағдайда.

Осылайша қазіргі кездегі қылмыстық құқық гуманизмге ұмтылуымен ерекшеленеді. Бұл қылмыстық жауаптылықтан босату шарттарын реттеп отыратын ережелерден көрінеді. Олардың арасында кінәні мойындау институты және процессуалды келісімге келу институты жаңалық болып отыр.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық жауаптылықтан босату шарттарын қалай түсінесіңдер?
2. Қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлға қылмыстық жауапкершіліктен қандай мақсатпен босатылады? Бұл жағдайда қандай оң нәтижелерге қол жеткізіледі?

1-деңгейлі тапсырма. Топтарда қылмыстық жауапкершіліктен босатудың түрлерін жан-жақты қарастырыңдар. Неге заң шығарушы іс-әрекетіне өкіну түріне ерекше назар аударады?

2-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты қарастырыңдар және талдаңдар. К. деген азамат күзетілмейтін гардеробта шатасып, бөтен біреудің норка баскиімін киіп кетті. Көшеде оны баскиімнің иесі С. қуып жетіп, ешнәрсе айтпастан, баскиіміне жармасты. Оны тонаушы деп қабылдаған К. қорғануға кіріседі. С.-ны ұрып, жағын сындырады.

Азамат К. тонау үшін қылмыстық жауапқа тартыла ма?

Бұл ретте қажетті қорғаныс шегінен шығуға жол берілді ме?

Жауап: бұл ретте азамат К. гардеробтан біреудің баскиімін шатасып алып кетті, яғни бөтеннің мүлкін ұрлау деген ойы болған жоқ. Мұнда қылмыстың құрамы – ұрлық болған жоқ. Дегенмен азамат К. дене жарақатын салды, С.-ның жағын сындырып, денсаулығына зиян келтірді. Тиісінше қорғаныс шегінен шығу туралы мәселе қозғалады.

Егер К. қылмыс жасаған адамды тұтқындауға қажетті шектен аспаған болса, қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Шектен асыру фактісі көптеген субъективті фактор арқылы бағаланады: С.-ның әрекеті, оның әрекетінің физикалық сапасы, соққысының күші және тапсырмада көрсетілмеген т.б. шарттар.

9-тарау. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС ЖҮЙЕСІ

§ 29. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ БАҒЫТТАЛҒАН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ АКТІЛЕР. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 2015–2025 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ СТРАТЕГИЯСЫ

Бүгін сабақта:

сыбайлас жемқорлықтың не екенін, бұл жағымсыз көрініске қарсы әрекет жасауға қандай негізгі құжаттар бағытталғаны туралы білетін боламыз.

Тірек сөздер

- сыбайлас жемқорлық
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама
- сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және қарсы әрекет

Сыбайлас жемқорлық мәселесі бүгінгі таңда көпшілік сипатқа ие болып, қоғамдық өмірдің барлық саласын шарпыды. Сыбайлас жемқорлық бүкіл мемлекеттік жүйеге теріс әсер етіп, билікке зиян келтіреді, қоғамның билікке деген сенімсіздігін туғызады. Қоғамның қолдауынсыз мемлекет дамымайды. Сондықтан демократиялық мемлекеттер жемқорлықпен күрес және қарсы әрекеттер жасау жолында барлық шараны қолданады.

Қалай болғанда да сыбайлас жемқорлық бас пайдасы үшін мемлекеттік билікті асыра пайдалану деп түсіндіріледі. Сонымен қатар нақтылауды қажет ететін басқа да анықтамалар бар. Мысалы, сыбайлас жемқорлық дегенді лауазымды қызметкерлерді сатып алу, олардың сатқындығы, билік пен өкілеттігін асыра пайдалану деп түсіндіреді.

Қызықты дерек!

Әлемде «сыбайлас жемқорлық» ұғымының сан түрлі анықтамасы бар. Алайда құқықтық дәлдік пен нақтылық жоқ. Қазақстандық және батыс құқықтанушыларының бұл мәселеге байланысты көзқарастарында айырмашылықтар бар. Біздің құқықтанушылар жемқорлықты қоғамға зиянды, айыпталатын, құқық ережелеріне қайшы келетін әрекет, құқықбұзушылық деп түсінеді. Өз кезегінде батыс құқықтанушылары жемқорлықтың шеңберін кеңейте отырып, саяси элитаның ауытқушылық мінез-құлқы, яғни әрі кеткенде моральдық және әдеп нормаларын бұзу деп есептейді.

Сыбайлас жемқорлық субъектілері:

- жауапты мемлекеттік қызмет орнындағы тұлғалар;
- мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті тұлғалар;
- мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті тұлғаларға теңестірілгендер.

Сондай-ақ жемқорлық субъектісі кәмелет жасына толған, лауазымды қызметкерді сатып алуды іске асыратын дара адам болуы мүмкін.

Сыбайлас жемқорлықтың үш түрін бөліп көрсетуге болады – *тұрмыстық, іскерлік, саяси* (48-сызбанұсқа).

48-сызбанұсқа

Қазақстанда «Сандық (цифрлы) Қазақстан» атты жаңа бағдарлама жүзеге асып жатыр. Бұл мемлекеттік сатып алу саласындағы сыбайлас жемқорлықтың деңгейін төмендетеді.

Іскерлік сыбайлас жемқорлық елдің экономикалық дамуы мен экономикалық өсуін баяулатады.

Назар аударайық!

Сыбайлас жемқорлық тәжірибесі бизнестегі бәсекеге қабілеттілікті бұрмалайды. Пара беру жүйесі арқасында өндіруші мен жеткізуші компаниялар бәсекелестік басымдығына ие болады.

Іскерлік ортада сыбайлас жемқорлық тәжірибесін пайдалану нарықтық баға қалыптастыруды бұрмалауға алып келеді. Тауардың бағасы, жұмысы, қызмет көрсетуі берілген пара мөлшерінің кесірінен жоғары көтерілген болса, онда бұл нарыққа жалған дабыл береді, сондай-ақ бағаның өсуіне алып келеді.

Сыбайлас жемқорлық тәжірибесін пайдалану салық төлеуден жалтару мен экономиканың көлеңкелі секторына ықпал етеді.

Іскерлік сыбайлас жемқорлық инвестициялық үдеріске жағымсыз әсер етіп, инвестициялық ахуал нашарлайды.

Саяси сыбайлас жемқорлық билік пирамидасын аяқтайды деп айтуға болады. Саяси сыбайлас жемқорлық – мемлекеттік саясатты заң және басқа нормативтік-құқықтық актілер деңгейінде қалыптастыратын және оны жүзеге асырудың бағыттары мен әдістерін анықтайтын ықпалды саяси және мемлекеттік субъектілерге тән сипат.

Глоссарий

- **Сыбайлас жемқорлық** – лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты осы адамдарды параға сатып алу.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекетке бағытталған саяси және құқықтық актілер қабылданған. 2008 жылы Қазақстан БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялады. ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет шаралары мемлекет жағынан ғана емес, қоғам жағынан да жүзеге асырылып отыр. Азаматтық қоғамның барлық институттары, саяси партиялар, үкіметтік емес ұйымдар жемқорлықтың алдын алу және онымен күресу мақсатында бірігіп әрекет жасап отыр. Қазақстанда құқықтық жүйе, жұмысқа қабылдау жүйесі, әскери қызметті

өтеу, қызмет бабымен көтерілу және мемлекеттік қызметкерлердің отставкаға кетуі үнемі жетілдіріліп отырады.

2015 жылы «Қазақстан Республикасының 2015–2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы» қабылданды. Мұнда азаматтардың өмір сүру деңгейін көтеру, ұлттық экономиканың өсуі, бизнес жүргізу жағдайларын жақсарту, тұрғындардың әлеуметтік белсенділігін, құқықтық сауатын арттыру, электронды үкіметті енгізу мәселелеріне баса назар аударылды.

2015 жылы 18 қарашада ҚР «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң қабылданды.

Қазіргі кезде біздің елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы жана модель жүзеге асуда. «Қазақстан-2050» Стратегиясында сыбайлас жемқорлықтың ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіретіні көрсетілген. ҚР Тұңғыш Президентінің үндеуінде, Қазақстан Республикасының 2015–2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясында, Бес институттық реформада және «100 нақты қадам» атты ұлт жоспарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы және қоғамда оның кез келген түрінің пайда болуына төзбеушілікті қалыптастыруға байланысты жүйелі шаралар орын алған.

Тек соңғы үш жылдың көлемінде сыбайлас жемқорлықты азайтуға бағытталған 60-тан артық заң қабылданды. Қолданылған шаралардың нәтижесінде әкімшілік кедергілер мен жемқорлық тәуекелдер азайды, мемлекеттік қызмет көрсету сапасы жоғарылады, тиімді және заманауи заңдар қабылданды, тұрғындардың құқықтық сауаты, құқықтық және жемқорлыққа қарсы мәдениеті жоғарылады.

Білім саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы құралға жататындар: Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері (ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2015 жылғы бұйрығымен бекітілген); көптеген колледждер мен мектептерде (90%-дан аса) құрылған «Адал ұрпақ» ерікті клубтары, олардың мақсаты – мектеп ортасында жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыру; барлық жоғары, арнайы орта (кәсіптік) оқу

орындары қол қойған Жемқорлыққа қарсы хартиялар; «Адал бол», «Сыбайлас жемқорлықтан тыс университеттер», «Таза сессия» және т.б. акциялар, студенттік флешмобтар.

Осылайша сыбайлас жемқорлық бүкіл қоғамға зиян келтіреді деген қорытындыға келуге болады. Ең алдымен, орасан зор көлемдегі қаржы мемлекет бюджетінен тыс кетіп, қоғам қажеттіліктеріне пайдаланылмайды, осының есебінен экономикаға үлкен залал тигізеді. Сонымен қатар қоғамның моральдық ұстанымдарын құртып, жемқорлықты күнделікті тұрмыстың бір көрінісіне айналдырады. Ұзақ уақыт әрекет еткен сыбайлас жемқорлық қоғамның әрі қарай дамуын тежейді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Сыбайлас жемқорлыққа анықтама беріңдер. Мемлекеттің дамуына жемқорлық қалай әсер етеді?
2. Сендер сыбайлас жемқорлық көріністерінің қандай мысалдарын көрдіңдер? БАҚ материалдарын пайдаланыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талдаңдар. Жүргізуші Е. таңертең жұмысқа кешігіп бара жатты. Жолда болған кептелістің әсерінен ол жолдың қарсы бетіне шығып кетпекші болды. Алайда оны Жол полициясы тоқтатты. Жүргізуші Е. сержант М.-ға хаттама толтырмауы үшін 5000 теңге ұсынды. Аталған жағдайда қандай құқықбұзушылықтар жасалды?

2-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. Әкімнің орынбасары Б. өзінің туысы К-дан мәселені дұрыс шешіп бергені үшін сыйлыққа алған үш бөлмелі пәтерін атына тіркеуді өтінді. К. келісті. Біраз уақыттан кейін К. пәтерді сатып, ақшасын баласының тойына жұмсады. Б. оған наразылық білдіріп, сатылған пәтердің ақшасын талап етті. К. оны беруден бас тартты. Ол өзінің бас тартуын «Б. – жемқор» деген уәжбен түсіндірді. Аталған жағдайда қандай құқықбұзушылық жасалды? К. қалай істеуі керек еді?

3-деңгейлі тапсырма. «Сандық Қазақстан 2017–2020» мемлекеттік бағдарламасының мазмұнын зертте. Аталған бағдарлама сандық экожүйенің ілгерілеуі арқылы Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін және тұрғындар өмірінің сапасын көтеруге, келесі салалардың дамуына бағытталған: 1) сандық Жібек жолы; 2) креативті қоғам; 3) экономика салаларындағы сандық қайта құрулар; 4) проактивті мемлекет.

2017–2020 жылдарға арналған «Сандық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мазмұны туралы баяндама дайындаңдар.

§ 30. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ШАРАЛАР ЖҮЙЕСІ. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТ

Бүгін сабақта:

жемқорлыққа қарсы әрекет шараларының жүйесі және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет туралы білетін боламыз.

2015 жылы 18 қарашада «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы қабылданды. Аталған заңның басты мақсаты – сыбайлас жемқорлық деңгейін неғұрлым төмендетіп, сыбайлас жемқор-

Тірек сөздер

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет
- сыбайлас жемқорлық мінез-құлқы

лыққа қарсы мәдениет қалыптастыруға жағдай жасау. Аталған заң сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған. Бұл үшін бүкіл қоғамды сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекетке тарту қарастырылған. Мұнда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін сараптау, жемқорлыққа қарсы тәрбие, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет сияқты жана институттарды жатқызуға болады (49-сызбанұсқа).

Берілген сызбанұсқадан байқағанымыздай, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет жүйесі жан-жақты.

49-сызбанұсқа

Әрбір шараны қарастырайық.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг – жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігі, жемқорлыққа қарсы әрекет саласындағы құқық қорғау органдарының жұмыстары, сонымен қатар жемқорлық деңгейін қоғамның қабылдауы мен бағалауы сияқты ақпараттарды жинау, зерделеу, қорытындылау, сараптау және бағалау қызметі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер – жауапты мемлекеттік қызметтегі және мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті адамдардың міндеттері:

- мемлекеттік функцияларды орындаумен сәйкес келмейтін әрекет жасамау;

- жақын туыстардың, ерлі-зайыптылардың, құда-жекжаттардың бірге жұмыс істеуіне жол бермеу;

- қызметтік ақпаратты игіліктер мен артықшылықтарға ие болу мақсатында пайдаланбау;

- қызметтік өкілдігін атқаруға байланысты сыйлықтар алмау.

Мүдделер шиеленісін болдырмау және шешімін табу. Өкілетті тұлғалар жазбаша түрде тікелей басшыға немесе өздері жұмыс істеп отырған мекеме басшысына туындап отырған мүдделер шиеленісі немесе оның туындау мүмкіндігі туралы хабарлауы керек.

Кәсіпкерлік саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар. Кәсіпкерлер өз жұмысын жүзеге асыру барысында жемқорлықтың алдын алу шараларын жүзеге асырады. Атап айтқанда, бәсекелестіктің адал қағидағтарын сақтау жолымен жемқорлық құқықбұзушылыққа апаратын жағдайлардың себептері мен шарттарын азайту; іскерлік этика ережелерін қабылдау мен сақтау; мемлекеттік органдармен және басқа ұйымдармен жемқорлықтың алдын алу мәселелері бойынша өзара әрекеттестікте болу.

Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықты әшкерелеу, тоқтату, ашу, тексеру, алдын алу және оны жасаған тұлғаларды жауапқа тарту прокуратура, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, мемлекеттік кіріс, әскери полиция органдары, Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитетінің шегаралық қызметі арқылы өзінің құзыреті шеңберінде жүзеге асады.

Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық туралы хабарлау. Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық туралы мәліметі бар адам, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет жөніндегі өкілетті органға хабарлауға міндетті. Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық фактісі туралы хабарлаған немесе басқаша жолмен жемқорлыққа қарсы әрекет етуге көмегін тігізген адам мемлекет қорғауында болып, Қазақстан Республикасы Үкіметі белгілеген тәртіп бойынша марапатталады.

Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылық салдарын жою – заңсыз алынған мүлікті немесе заңсыз көрсетілген қызмет құнын қайтару; жемқорлық құқықбұзушылық нәтижесінде жасалған келісімдердің, ымыралардың, актілердің және әрекеттердің жарамсыздығы.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – құқықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі. Бұл – қоғамның игілігі мен қауіпсіздігіне сыбайлас

Глоссарий

- **Сыбайлас жемқорлық тәуекелін сараптау (ішкі және сыртқы)** – жемқорлық құқықбұзушылыққа баруға итермелеген себептер мен жағдайларды анықтап, зерттеу.
- **Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру** – арнайы органдардың қоғамда жемқорлыққа төзбеушілікті бейнелейтін құндылықтар жүйесін сақтау мен нығайтудағы қызметі.
- **Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттар** – жемқорлықтың алдын алуға бағытталған ұсыныстар жүйесі.
- **Қаржылық бақылау шаралары** – арнайы шараларға сәйкес, нақты тұлғалардың активтері мен міндеттері, табыстары мен дүние-мүлкі туралы декларация тапсыруы.

жемқорлықтың қандай зиян тигізетіні туралы жекетілганың білім деңгейін көрсетеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті бар адам жемқорлықты жоюға және оны түп-тамырымен құртуға белсенді түрде ұмтылады.

Есте сақта! Жекетілганың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті – жекетілганы жемқорлықты қабылдамауға және оған қарсы әрекет жасауға бағыттайтын қабілеті мен қасиеттерінің білімінің жүйесі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет адамдардың бәріне тән. Алайда оның деңгейі әртүрлі болуы мүмкін: төмен, орта, жоғары. Сондықтан жемқорлыққа қарсы мәдениетті әртүрлі көзқарас тұрғысынан қарастыруға болады:

- жекетілганың құқықтық қоры – оның заңға бағынышты мінез-құлық әдеті;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық белсенділігі, яғни құқық құралдарын жемқорлыққа қарсы әрекетке пайдалану;
- жекетілганың өзінің мінез-құлқын құқықтық ережелерге сай құруға ұмтылуы және жемқорлықпен байланысты қандай да бір құқық-бұзушылықты тоқтатуға дайын болуға ұмтылуы.

Демек, жекетілге жазадан қорыққанынан, ең алдымен, өзі мұндай әрекеттерді лайықсыз және өмірлік ұстанымдарына қайшы келеді деп есептегендіктен жемқорлық әрекеттерге бармайды. Атап айтқанда, жекетілганың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетте көрініс табатын, нормативті-құндылық саласындағы тұлғалық мінезі көрінеді.

Осылайша сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет деңгейі жекетілганың өз міндеттерін атқаруы мен өз құқықтарын меңгеру дәрежесін білдіреді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттегі белсенділік жекетілганың жемқорлыққа қарсы мәдениетінің жоғарғы деңгейі болып табылады. Ол жекетілганың құқықтық реттеу саласында, құқықты жүзеге асыруда белсенді, саналы әрекеттерге дайын екендігінен, сонымен қатар мінез-құлқының заңдылығынан көрінеді.

Сыбайлас жемқорлық және оның салдары

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет туралы айтқанда, әрбір адам білуге міндетті:

- заңның қандай да болсын ережелерін дұрыс түсіне біліп, оның әрекет ету саласын анықтау керек;

- өмірде сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық білімді қолдана білу керек;

- шиеленіскен құқықтық жағдайдан жол табуға, заңды өз құқықтары мен мүдделерін қорғауға пайдалана білу керек.

Демек, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет заңға сәйкес мінез-құлыққа қажет құзыреттің болуын да ойластырады. Мұндай құзыретке:

- сыбайлас жемқорлықты әлеуметтік көрініс деп тани білу;

- сыбайлас жемқорлық көріністеріне байланысты материалдарды сыни көзбен және шынайы бағалай білу;

- сыбайлас жемқорлықпен күрестің не екенін айқын білу және өмірдің барлық саласында жемқорлықты төмендетуге бар мүмкіншілікті пайдалану;

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықтың табанды уәжінің болуы жатады. Бұл қоғамның құқықтық-адамгершілік ережелеріне сәйкес келуі тиіс.

Тәжірибеден көргеніміздей, азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті құқықтық үдерістерді реттеп отыруға ықпал етеді; қоғамда құқықтық тәртіпті нығайту ісінде әртүрлі әлеуметтік топтардың шоғырлануына әсер етеді; азаматтар заңды сыйлауы үшін жағдай жасау, бұл іс жүзінде құқықтық жүйенің тиімді қызмет істеуіне ықпал ету дегенді білдіреді.

Осылайша сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет жасауға, жекетілганың құқыққа, заңға, басқа субъектілердің құқықтарына, құқықтың қажеттілігін мойындауға, құқықтық ережелерді саналы түрде сақтауға ықпал етеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қазақстан Республикасындағы жемқорлыққа қарсы әрекет шараларын ашып көрсетіндер.
2. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер» деген 12-баптың мазмұнын ашыңдар. Жақын туыстардың, ерлі-зайыптылардың, құда-жекжаттардың бірге жұмыс істеуіне жол бермеуге назар аударыңдар. Мұндай тыйым салу қандай мақсатпен енгізілген? Жемқорлық құқықбұзушылық туралы хабарлау және ондай хабар үшін марапаттау туралы өз пікірлеріңді айтыңдар.
3. «Мәдениет», «рухани мәдениет», «құқықтық мәдениет», «жемқорлыққа қарсы мәдениет» ұғымдарын салыстырыңдар. Бұл терминдерді қандай жалпы ұғым біріктіріп отыр? Сендер тұрған жерде рухани мәдениетті, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті дамытуға арналған қандай шаралар жүргізіледі?
4. Өз тұрған жерлеріңде халық үшін заңды сақтау қажеттігі, құқықтық қатынастарда белсенді болу қажеттігі жөнінде есте сақтау кітапшасын дайындаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаяттарды қарастырып, сұрақтарға жауап беріңдер. Әңгіме жемқорлықтың қандай түрі туралы болып отыр және аталған теріс қылықтардың салдары қандай?

1-жағдаят. Мас күйінде көлік жүргізіп, жол ережесін бұзғаны үшін жүргізуші А. Жол полициясы қызметкеріне хаттама толтырмай, өзін жібере салуы үшін ақша берді (жауап беру кезінде *пара, Жол полициясы қызметкерінің беделінің түсуі, билікке сенімсіздік, жазасыз кетуі* және т.б. терминдерді қолданыңдар).

2-жағдаят. Емделушілерге ақысыз дәрі-дәрмек бөлуге жауап беретін Д. деген мемлекеттік қызметкер дәрі-дәрмектің бір бөлігін қымбат бағаға сату үшін жекеменшік дәріханаларға жіберіп отырды.

3-жағдаят. Емделуші А.-ның туысқандарына Бас дәрігер оған жедел түрде ота жасау қажеттігін, бірақ жалпы кезекте оған ұзақ күтуге тура келетінін айтты. Ақысын төлесе, өзінің көмектесе алатынын тұспалдап жеткізді.

4-жағдаят. Ауданның жаңа әкімі өз отбасы мүшелерін, туыстарын, достарын әртүрлі қызметке қойды.

1-деңгейлі тапсырма. Келесі терминдерге глоссарий құрастыр – *мәдениет, материалдық мәдениет, рухани мәдениет, сана, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық мінез-құлық, құқық құндылықтары, адам құқықтары, құқықшығармашылық*. Аталған терминдерді пайдалана отырып, «Сыбайлас жемқорлық себептері және оның алдын алу әдістері туралы менің ой-пікірім» тақырыбына эссе жазыңдар.

III бөлім

ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ

III бөлім. ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ

10-тарау. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ ИНСТИТУТТАРЫ

§31. «АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ» ТҮСІНГІ, ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық құқықтың анықтамасымен танысамыз, оның нені зерттейтінін, қандай бөліктерден тұратынын анықтаймыз; азаматтық қоғамның дереккөздерін қарастырамыз; азаматтық құқықта қолданылатын құқықтың реттеу әдістері мен қағидаттарын қарастырамыз.

Тірек сөздер

- азаматтық құқық
- мүлік
- құқықтың қайнар көзі
- құқықтық реттеу әдістері
- азаматтық құқықтың қайнар көздері

Азаматтық құқық термині ежелгі Рим заңынан бастау алады. Ежелгі Рим азаматтарының құқығы «civil» латын сөзінен аударғанда «азаматтық» деген мағына береді. Кейін азаматтық құқық деп аталып, жеке құқықтың барлық саласын қамтыды. Қазір азаматтық заң кейде өркенпет деп, ал осы саладағы мамандар цивилист (бейбіт адамдар) деп аталады.

Азаматтық құқықтық ережелермен реттелетін құқықтық қатынастар олардың қатысушыларының қалауы бойынша пайда болады. Соңғылар осы қарым-қатынастардың табиғатын және өзара байланысын анықтайды. Осы немесе өзге азаматтық қатынастарға кіре ме, жоқ па, оны адамдардың өздері шешеді. Өз міндеттемелерін өз еріктерімен орындайды немесе бұзады. Адамдар өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғай алады немесе қорғаудан бас тартады.

Есте сақта! Жеке қызығушылық азаматтық құқық субъектілері арасындағы қатынастардың мазмұнын анықтайды. Сондықтан, азаматтық құқық саласындағы құқықтық реттеу жекетұлғалардың пайдасына бағытталған. Мемлекет өз кезегінде жеке және заңды тұлғаларға осы қатынастарды өздігінен реттеуге мүмкіндік береді. Алайда мемлекет барлық қатысушыларды арсыз адамдардың теріс қылықтарынан қорғау үшін қажетті шараларды қабылдауға міндетті. Сондай-ақ мемлекет нақты жағдайларда әлсіз жақтың мүдделерін қорғап және кейбір қатысушыларды заңды сақтауға мәжбүрлеуге және басқалардың жеке мүдделерін қорғауға тиісті.

Азаматтық құқық адам өмірінің барлық салаларын қамтиды. Бұл мынадай тараптар арасындағы теңдік қағидаты негізінде қалыптасады:

1) азамат = азамат;

2) азамат = мемлекет;

3) заңды тұлғалар = заңды тұлғалар; 4) заңды тұлғалар = азаматтар.

Азаматтық құқықтық қатынас субъектілері

Азаматтық құқық **мүліктік** және жеке **мүліктік емес** қатынастарды реттейді.

Мүліктік қатынастар экономикалық тұрғыдан бағалы, өйткені олар адам еңбегінің нәтижесі болып табылады.

Жеке мүліктік емес қарым-қатынастар белгілі бір экономикалық құндылыққа ие емес, өйткені олар акшамен өлшенбейді. Олар адамның жеке қасиеттерін білдіреді және адамнан ажырамайды. Мысалы, адамның ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау.

Мысалы, көлік құралдарымен адамның денсаулығына зиян келтірілді. Денсаулыққа келген зиянды қаражат көлемімен анық есептеу мүмкін емес. Дегенмен азаматтық-құқықтық нормалар денсаулыққа келген зиянды түрлі жағдайларға (зақым келтірушінің айыбы, зақым келтіруші мен зардап шегушінің материалдық жағдайы және т.б.) байланысты реттейді.

Азаматтық құқық жүйесі **Жалпы** және **Ерекше** бөлімдерден тұрады. **Жалпы бөлім** азаматтық құқықтың негізгі қағидалары, азаматтық құқықтық қатынастар туралы жалпы ережелерді қамтиды. Онда

Глоссарий

- **Цивилистика** – азаматтық құқық туралы ғылым.
- **Мүлік** – тұлғаның (жекетұлға, заңды тұлға), мемлекеттің меншігінде болатын заттар мен материалдық құндылықтардың жиынтығы.
- **Азаматтық құқықтың қағидаттары** – азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеу барысында басшылыққа алынатын негізгі идеялар.

азаматтық құқық субъектілері – жекетұлғалар, заңды тұлғалар және мемлекет мәртебесі туралы ақпарат бар. Сонымен бірге, азаматтық құқық объектілері, әртүрлі мүліктің түрлері көрсетіледі. Мәміле туралы, өкілдіктер, шектеу мерзімдері, меншік құқықтары туралы міндеттеме нұсқаулары бойынша жалпы ережелер енгізіледі.

Ерекше бөлім құрамына міндеттемелердің жекелеген түрлеріне қатысты шарттар (сату-сатып алу, айырбастау, сыйлық жасау, рента, жалдау, қарыздар және т.б.) жатады. Сақтандыру және комиссия бойынша нормалар, келтірілген шығын нәтижесінде туындайтын міндеттемелер кіреді. Мұра және зияткерлік меншігі, авторлық құқық нұсқауларынан тұрады. Сонында шетелдіктердің құқықтық қабілеті мен басқа мемлекеттердің заңдарын қолдану туралы нұсқаулар енгізілген.

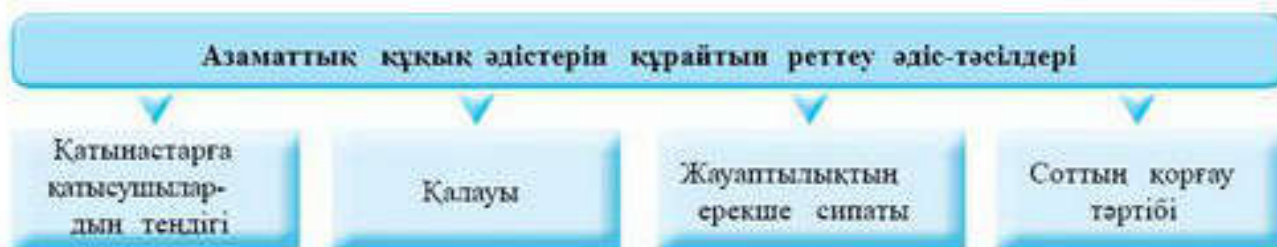
Азаматтық құқықтың қайнар көздері – азаматтық-құқықтық нормалардың белгілі бір ресми формада бекітілуі (50-сызбанұсқа).

50-сызбанұсқа

Азаматтық құқық әдісі «заңмен тыйым салынбаған нәрсенің барлығына рұқсат етіледі» қағидатына негізделген (51-сызбанұсқа).

51-сызбанұсқа

Қызықты дерек!

Құқықтық еркіндік дегеніміз не? Бұл бізге қандай мүмкіндіктер береді?

Біріншіден, өз қалауы бойынша субъективті азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді алу мүмкіндігі (сондай-ақ оларды сатып алудан бас тарту).

Екіншіден, субъективті азаматтық құқық құрылымын өз еркімен анықтау. Мысалы, сыйлық – біржақты мәміле. Ал сатып алу-сату мәмілесі – тараптардың бірлескен еркі.

Үшіншіден, бұзылған құқықты қорғау нысандары мен әдістерінен бас тарту немесе таңдау.

Қағидаттар – азаматтық құқық негізінде жатқан идеялар. Идеялар адам мен қоғам өміріндегі өзгерістердің әсерінен қалыптасады. Мысалы, аздаған уақыттан бері жекеменшік институты қалыптасып, нарықтық экономика дамып келеді. Бұл азаматтық құқық қағидаларында көрініс табады (52-сызбанұсқа).

52 -сызбанұсқа

Сонымен азаматтық құқық дегеніміз – тауар-ақшаны және өзге де мүліктік қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы, сондай-ақ мүліктік және олармен байланысты емес жеке қатынастар, қатысушы тараптардың бір-бірінен тәуелсіз болуы.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық құқық дегеніміз не? Азаматтық құқық пәнін анықтаңдар. Азаматтық құқық жүйесі қандай бөлімдерден тұрады?
2. Мүлік және жеке мүліктік емес қарым-қатынастарды реттеу әдістері мен тәсілдерін білесіңдер ме?
3. Азаматтық құқық қағидаттарын анықтаңдар.
4. Қандай азаматтық құқық қағидатын білесіңдер? Олардың әрқайсысының мағынасын ашыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Үш топқа бөлініп, бір-бірлеріңе мүліктік қатынасты түсіндіріңдер. Жеке мүліктік емес қатынастар дегеніміз не? Өмірден мысал келтіріңдер немесе жағдаяттар ойластырыңдар.

2-деңгейлі тапсырма. Азамат Л. дүкенге барды. Өзіне ұнаған көйлекті өлшеп көргісі келді. Сатушы көйлектің қымбат екенін, егер алмайтын болса, киіп көруге болмайтынын айтты. Сатушының айтқаны дұрыс па? Азаматтық құқықтың қандай қағидаты бұзылды?

§32. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ. ЖЕКЕТҰЛҒАЛАР

Бүгін сабақта:

азаматтық құқықтық қатынастардың анықтамасымен танысамыз; азаматтық құқық субъектілері ретінде кімдер шығатынын қарастырамыз; жекетұлғалар азаматтық құқықтың негізгі субъектілері екенін білеміз.

Тірек сөздер

- субъект
- жекетұлға
- әрекетқабілеттілік
- деликтқабілеттілік
- құқыққабілеттілік

Құқықтық қатынастар жеке адамдар арасындағы өзара құқықтық байланысты, адамдар арасындағы өзара құқықтар мен міндеттерді туындатады. Құқықтық қатынас үш элементтен тұрады: субъектілер, формалар және мазмұн (53-сызбанұсқа).

Заң тілінде құқықтар мен міндеттердің нелері **құқық субъектілері** деп аталады. Басқаша айтқанда, **субъектілер** – құқықтық қатынастарға қатысатын адамдар. Азаматтық құқықтық қатынастар субъектілерінің мынадай түрлері бар:

- жекетұлға;
- заңды тұлға;
- мемлекеттік, әкімшілік-аумақтық бірліктер.

53-сызбанұсқа

Жекетұлғалар – Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер, яғни басқа мемлекеттердің азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар (апатридтер). Азаматтық құқықтық қатынас субъектілері болу үшін азаматтардың азаматтық құқыққабілеттілігі және әрекетқабілеттілігі болу керек.

Жекетұлға –
ҚР азаматшасы

Заңды тұлға –
«Қазақстан» қонақүйі

Мемлекеттік орган. Әкім-
шілік. Нұр-Сұлтан қаласы

Жеке тұлғаның құқыққабилеттілігін ешкім шектей алмайды, ешкімді одан айыра алмайды. Азаматтық құқыққабилеттілікке адам дүниеге келе салысымен не болады.

Қызықты дерекі

Заңнамада әлі туылмаған азаматтарға құқық берілу жағдайлары бекітілген. Мәселен, мұра қалдырушы бар кезде ойластырылған және ол қайтыс болғаннан кейін туған бала заң бойынша мұрагер болып саналады және мұраға қатысты үлес құқығы бар деп есептеледі. Бұл жағдайда құқықтық қабілет туғанға дейін болады деп айтуға болмайды. Бұл жағдайда құқық субъектісі жоқ болса, құқыққабилеттілігі де болмайды. Мұнда тек кейбір құқықтар туралы айтылған.

Азаматтың әрекетқабилеттілігі – адамның өз іс-әрекеттерімен азаматтық құқықтар мен міндеттерді немдене алу, іске асыру, орындау және өз әрекеттері үшін азаматтық құқықтық жауаптылықта болу қабілеттілігі. Басқаша айтқанда, азаматтың әрекетқабилеттілігі дегеніміз – әрекеттерді жүзеге асырған адам өз әрекеттерінің салдарын түйсінеді және өз әрекеті арқылы белгілі бір зиян келтірсе, оны өтеуге міндетті. Адамның әрекетқабилеттілігі оның жасына және психикалық жағдайына байланысты, ал құқыққабилеттілігі көрсетілген жағдайларға байланысты емес.

Толық азаматтық әрекетқабилеттілігі кәмелетке толған, яғни 18 жасқа толған сәттен бастап келеді. 14 жасқа дейінгі жасөспірімдер мен жүйкесі ауру адамдар азаматтық әрекетқабилеттілігі жоқ болып саналады. Олардың орнына заңды өкілдері, яғни ата-аналар, қамқоршылар, асырап алушылар жауапты.

Құқықтық әрекеттің бір бөлігі деликтілік болып табылады.

Деликтқабилеттілік – тұлғаның азаматтық құқықбұзушылыққа (деликт) жауапты болу қабілеті. Деликт қабілеті белгілі бір жастан, мысалы, азаматтық-құқықтық жауаптылық 16 жастан басталады.

Глоссарий

- **Азаматтық құқық-қабілеттілік** – адамның азаматтық құқықтар мен міндеттерге ие болу мүмкіндігі немесе қабілеті. Бұл қабілет барлық азаматтар үшін танылады; ол ұлтына, дініне, тіліне, тұрғылықты жеріне, мүлкіне және т.б. байланысты емес, туған кезінен туындайды және қайтыс болғанда тоқтайды.

Әрекет қабілеттілігін деликтқабілеттілігінен ажырата алу керек. Құқықтық қабілеттілік және әрекетқабілеттілігі бірге құқық субъектілігі (немесе құқықтық әрекетқабілеттілік) дегенді білдіреді.

Құқық субъектілігі – адамның құқық субъектісі болу мүмкіндігі немесе қабілеттілігі.

Кәмелетке толмағандар – азаматтық құқық субъектілері

14–18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар қажетті азаматтық мәмілелерді тек ата-анасының, асырап алушыларының немесе қамқоршыларының *жазбаша келісімімен* ғана жасай алады.

Алайда олар өздігінен кішігірім үй шаруашылықтарын жүргізуге, өз табыстарын, шәкірт-

ақыларын және басқа да кірістерін пайдалана алуына, авторлық және өнертапқыштық құқықтарын жүзеге асыруға, банктерде салымдар жасауға құқылы. Бұл әрекет *ішінара* деп аталады.

Кәмелетке толмаған баланың ата-анасы оның мүлкін өз қалауы бойынша қолдануға құқылы емес. Кәмелетке толмаған тұлғаның мүлкін азайтуға (сату, сыйға тарту, кепілге беру, жалға беру) әкеліп соғатын мәмілелер жасасу үшін 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған баланың ата-анасы алдын ала қамқоршылық және қорғаншылық органдарының келісімін алуға тиіс.

14 жастағы кәмелетке толмағандар деликтқабілетті емес, яғни олар өздерінің міндеттемелері бойынша мүлктік жауапкершілікті алып жүре алмайды. Кәмелетке толмағандардың әрекеттеріне ата-аналары жауапты. 14–18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар деликтқабілетті, олар барлық мүлкі мен міндеттемелері үшін өздері жауапты.

Кәмелетке толмаған жасөспірім

Алайда, егер кәмелетке толмаған жасөспірім ауыр зиян келтірсе және бұл шығынды өтеуге оның мүлкі жеткіліксіз болса, онда жасөспірімнің ата-анасы қосымша жауап береді.

Тұлғаны жоғалған және қайтыс болған деп тану. Кейде өмірде адамдар ұзақ уақыт жоғалып кетеді. Мұндай жағдайларда сот азаматты жоғалған деп таниды немесе қайтыс болған адам деп жариялайды.

Егер өзінің тұрғылықты жерінде ол туралы бір жыл бойы мәліметтер болмаса, мүдделі тұлғалардың өтініші арқылы сот

тәртібімен азамат жоғалған адам деп жариялануы мүмкін. Бұл адамның жұбайы тіркеу органында некені бұзуы мүмкін. Жоғалған деп танылған тұлғаның тұрған жері анықталған немесе табылған жағдайда, сот оны жоғалған деп тану туралы шешімнің күшін жояды.

Азаматтың қайтыс болғаны туралы мәлімдеме жасау, егер тұрғылықты жерінде үш жыл бойы ол туралы ақпарат болмаса, мүдделі тұлғалардың өтініші бойынша сот тәртібімен мүмкін болады.

Сонымен азаматтық құқық субъектісі ретінде жекетұлға туралы түсінік алдыңдар. Бұдан былай азаматтық құқыққабилеттілігі қандай бөліктерден тұратынын білесіңдер. Жекетұлғаларда құқыққабилеттілігі дүниеге келген күннен бастап, ал әрекетқабилеттілігі заңда белгіленген жас аралығында пайда болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Жеке және заңды тұлғалар ұғымдарының мазмұнын ашыңдар.
2. Жеке және заңды тұлғалардың құқыққабилеттілігі мен әрекетқабилеттілігінің айырмашылығы неде? Қандай жағдайда жекетұлғаның әрекетқабилеттілігі шектелуі мүмкін? Әрекетқабилеттілігін қандай орган шектей алады?

1-деңгейлі тапсырма. Қандай жағдайда сот азаматты жоғалған немесе қайтыс болған деп тануы мүмкін? Өмірден мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Құқыққабилеттілік, әрекетқабилеттілік, деликтқабилеттілік терминдерін пайдаланып, ҚР Конституциясындағы 12-13-баптардың мазмұнын ашыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. 14 жасар жасөспірім А. ата-анасының ақшасын рұқсатсыз алып, өзінің көптен күткен велосипедін сатып алды. А.-ның әкесі қатты ашуланып, велосипедті сатушыға алып барып, ақшаны қайтаруды сұрайды. Сатушы ақшаны қайтарудан бас тартып, тауарды алмайды, өйткені А. 16 жасқа толған балаға ұқсайды дегенді алға тартады.

Сатушының ісі дұрыс па? А.-ның әкесі не істеу керек? Бұл жағдайда азаматтық құқықтың қандай қағидатын қолдануға болады?

§33. ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАР – АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ. МЕМЛЕКЕТ – АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІСІ

Бүгін сабақта:

заңды тұлғалардың белгілерін қарастырамыз; азаматтық құқық субъектісі ретінде мемлекеттің ерекшелігі неде екенін түсінеміз.

Заңды тұлғалар – азаматтық құқық субъектілері

Азаматтық құқықтық қатынастардың негізгі қатысушыларының бірі заңды тұлғалар болып табылады. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 33-бабы бойынша, заңды тұлға деп танылатын ұйым – меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығында окшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері арқылы жауап беретін, өз атынан мүлдікті

Тірек сөздер

- субъект
- азаматтық құқық
- заңды тұлға
- мемлекет

және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге не болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талап қоюшы мен жауапкер бола алатын ұйым. Заңды тұлғаның дербес балансы немесе сметасы болуға тиіс.

Есте сақта! Заңды тұлға – өз меншігі бар және өзінің меншігіне өз міндеттемелері арқылы жауап беретін, өз атынан мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыра алатын, сотқа талап қоюшы және жауапкер бола алатын ұйым.

Демек, заңды тұлғаның мынадай белгілері бар: мүліктік ерекшелік және өз міндеті бойынша дербес мүліктік жауаптылық.

Заңды тұлғаның мүліктік дербестігі дегеніміз – өзі не болуға, пайдалануға және басқаруға құқылы, өзіне бекітілген мүлкінің болуы. Оның бекітілу түрлері әртүрлі. Заңды тұлғаның жекеменшігі болып табылатын түрі жиі кездеседі. Заңды тұлға бұл мүлікке қатысты жекеменшік несіне тән барлық міндеттер мен құқыққа ие. Басқа жағдайларда заңды тұлға шаруашылықты жүргізуге ғана құқылы мүлік несі болып табылады. Мұндайлар тек мемлекеттік кәсіпорындар ғана болады. Меншік құқығы жекеменшік несіне ғана берілгендіктен, заңды тұлғаның бұл мүлікті басқару құқығы шектеулі болады. Не болу және пайдалану құқығы заңды тұлғаға толықтай беріледі.

Заңды тұлғаның жеке қаражаты, өз атауы, мөрі болуы қажет. Ол заңды тұлғаның азаматтық айналымдағы даралану құралы ретінде қызмет етеді. Өз әрекетін жарғы немесе құрылтайшылық келісім негізінде жүзеге асырады.

Заңды тұлғаның нақты құжатты бергені мөрмен расталады.

Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі мен әрекетабілеттілігі жеке тұлғаның құқықабілеттілігі мен әрекетабілеттілігінен ерекшеленеді. Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі және әрекетабілеттілігі мемлекеттік тіркеу сәтінен бастап пайда болады. Лицензия алатын заңды тұлғалар болады.

Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі мен әрекетабілеттілігі лицензияны алған сәттен бастап туындайды және лицензияның қолданылу мерзімінің аяқталуымен немесе лицензияны жарамсыз деп танумен аяқталады.

Заңды тұлғалардың екі түрі бар: *коммерциялық және коммерциялық емес* (54-сызбанұсқа).

Заңды тұлғалардың қызметі барысында заңды тұлғалардың қайта ұйымдастырылуы немесе таратылуы мүмкін.

Заңды тұлғаларды қайта ұйымдастыру – бір заңды тұлғаның құқықтары мен міндеттерін басқа заңды тұлғаларға беру. Ол бірігу, қосылу, бөліп тастау, бөлу, қайта құру түрінде жүзеге асырылады.

Заңды тұлғаны тарату оның қызметін тоқтату болып табылады.

Заңда тұлға түрлері

Коммерциялық - Басты мақсаты – пайда табу. Бұған жататындар: мемлекеттік мекемелер, шаруашылық серіктестіктер, акционерлік қоғамдар, өндіріс кооперативтері.

Коммерциялық емес - Пайда табуды негізгі мақсат етіп қоймайды. Бұған жататындар: мекемелер, қоғамдық бірлестіктер, қоғамдық қорлар, діни бірлестіктер және т.б.

Мемлекет – азаматтық құқық субъектісі

Қазіргі қоғамның маңызды ерекшеліктерінің бірі – мемлекетті азаматтық құқық субъектісі ретінде тануы. Қазақстан Республикасы азаматтық заңнамамен реттелетін қатынастарда осы қатынастардың басқа қатысушыларымен тең дәрежеде әрекет етеді. Мемлекет меншігіндегі мүліктік және мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді алу және жүзеге асыру, сотта мемлекет атынан сөйлеу – мемлекет органдары ғана жүзеге асыра алатын әрекет. Олар Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген құзырет шегінде әрекет ете алады. Азаматтық құқықтық қатынастардағы әкімшілік-аумақтық бірліктер (облыстар, аудандар, қалалар және т.б.) осы қатынастардың басқа қатысушыларымен теңестіріледі.

Мемлекеттік және әкімшілік-аумақтық бірліктер заңды тұлғалар болып табылмайды, бірақ заңды тұлғалардың азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысуын реттейтін ережелерді (оларға заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда) қолдана алады. Мемлекет ұстанымының ерекшелігі, бір жағынан, мемлекет басқа тұлғалармен теңдік негізінде азаматтық қарым-қатынасқа түседі, ал екінші жағынан, мемлекет азаматтық айналымды реттеуге өзінің билігін пайдаланады. Осылайша мемлекет заңмен реттелген тәртіпте азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысу ережелерін міндетті түрде белгілейді. Мысалы, заң шығарушы Азаматтық кодексте жалпы шектеу кезеңін немесе мәмілелердің жарамсыздығы негізін белгілейді. Бірақ азаматтық құқық субъектісі бола тұрып және азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысуға мүмкіндігі болып,

Глоссарий

- **Лицензия** – заңға сәйкес қызметті жүзеге асыру үшін арнайы мемлекеттік орган берген рұқсат. Мысалы, жеке жоғары оқу орнының жұмыс істеуі, егер ол лицензия алған болса ғана мүмкін болады, яғни мемлекеттің арнайы рұқсаты.
- **Азаматтық айналым** – азаматтық құқық субъектілері жасаған және міндеттемелер негізінде осы негізде туындайтын мәмілелердің жиынтығы.
- **Иесіз қалған мүлік** – мұрагері жоқ немесе мұрагерлері бас тартқан мүлік.

мемлекет азаматтық заңнаманың негізгі қағидаттарын, атап айтқанда, азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысушылардың теңдік қағидатын сақтауға міндетті.

Мемлекет бірқатар міндеттемелік-құқықтық қатынастарға қатысады (55-сызбанұсқа).

55-сызбанұсқа

Мемлекет тергеу, алдын-ала тексеру, прокуратура мен сот органдары келтірген шығындар үшін жауаптылық субъектісі болып табылады. Қазақстан Республикасы сыртқы айналымға қатысып, шетелдік контрагенттермен кез келген азаматтық-құқықтық келісімшарт жасаса алады.

Сонымен азаматтық-құқықтық қатынастардың екі түрі бар – жеке және заңды тұлғалар. Азаматтық құқықтық қатынас қатысушыларының құқықабілеттілігі және әрекетабілеттілігі болу керек. Бұл түсініктер өзара байланысты. Заңды тұлғаның құқықабілеттілігі және әрекетабілеттілігі оның заң органдарына тіркелген сәтінен бастап пайда болады. Мемлекет азаматтық құқықтың субъектісі ретінде әрекет ете алады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Заңды тұлғаның қандай белгілері бар?
2. Мемлекеттің азаматтық-құқықтық қатынастарға кіруіне қандай ерекшеліктері бар?

1-деңгейлі тапсырма. Неліктен мемлекет азаматтық құқықтың ерекше субъектісі болады? Мемлекет азаматтардың міндеттеріне жауап бере ме? Ал азаматтар мемлекеттің міндеттемелерін орындай ма?

§ 34. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІ. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

азаматтық құқық объектілерімен танысамыз; мүлктік игілік пен мүлктік емес игіліктер мен құқықтардың айырмашылығы неде екенін түсінеміз.

Азаматтық құқықтың объектілері – мүлктік және жеке мүлктік емес игіліктер мен құқықтар. Басқаша айтқанда, объект дегеніміз –

азаматтық құқық субъектілерінің азаматтық құқықтық қатынастарға кіруіне себеп болатын барлық мүмкіндіктер (56-сызбанұсқа).

56-сызбанұсқа

Азаматтық құқықтың барлық объектілерінің арасында жетекші орынды мүліктік игіліктер, солардың ішінде заттар алады. *Зат* термині тірі жануарларға (жануарларға, құстарға) да, жансыз заттарға (автомобильге, үйге) да қолданылады (57-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- игілік
- мүлік
- заттар

57-сызбанұсқа

Мүліктік игіліктер дегеніміз – азаматтық құқықтық қатынас субъектілерінің материалдық және басқа да қажеттіліктерін өтейтін материалдық құндылықтар.

Мысалы, энергия, жұмыс және көрсетілетін қызметтер.

Қызықты дерек!

Күн мен күн сәулелерінің адамзат игілігіне жататыны талассыз болғанмен, азаматтық құқық объектісі ретінде мүліктік игілік тізіміне кірмейді. Тек табиғат ресурсы және адам әрекетінің объектісі болып табылатын табиғат объектілері ғана жекеменшік объектілер деп заңмен танылады. Сондықтан да оларды мүлік игілігіне жатқызады. Бұлар: жер және жер қойнауы, су, өсімдік және жануарлар әлемі, басқа да табиғат ресурстары. Олар мемлекет меншігінде болғандықтан, тиісінше, мүліктік игіліктерге жатады.

Белгілі бір игілік немесе мүлік субъектісінің құқығын мүліктік құқық деп түсіну керек. Мысалы, бассейнді абонемент арқылы пайдалану құқығы – меншік құқығы. Университетте оқу үшін банкте депозит ашқан адам банкпен келісімшартқа отырады. Бұл да мүліктік құқық.

Мүліктік игіліктер мен мүліктік құқықтар «мүлік» деген жалпы түсінікпен бірігеді. Сондықтан да жеке мүліктік игіліктермен және мүліктік құқықтармен қатар, олардың жиынтығын да кейде мүлік деп түсінуге болады. Негізі, ҚР АҚ-де кей жағдайларда мүліктік талаптарды да, қарыздарды да мүлік деп береді.

Назар аударайық!

Тек заттарды ғана емес, сондай-ақ меншік құқығын да мүлік деп түсіну керек. Бұған заттар, еңбектер, қызметтер және интеллектуалдық шығармашылық еңбек нәтижелері де жатады.

Азаматтық құқық объектілерінің түрлерін қарастырайық. Олар үшке бөлінеді (58-сызбанұсқа).

58-сызбанұсқа

Азаматтық құқықтағы зат түрлері

еркін айналымдағы заттар

шектеулі айналымдағы заттар

айналымнан алынған заттар

Айналымқабілетті зат түрлері

Еркін айналымдағы заттарға неліктен шығарылатын, әмбебап мұра тәртібімен (қалам, велосипед, мұрагерлік, заңды тұлғаны қайта ұйымдастыру) бір адамнан екіншісіне ауысатын барлық заттар жатады. Егер заңнамада тікелей бекітілмеген болса, заттар айналымға қабілетті деп танылады. Осы санаттағы заттарға қатысты тыйым салулар немесе шектеулер болмауы керек. Алайда егер оларға заңмен шектеу қойылса,

оның еркін айналымына кедергі келтірсе, аталып өткен кез келген заттар айналым қабілеттілігі шектелген санатқа өтуі мүмкін.

Шектеулі айналымдағы заттарға айналымның белгілі бір қатысушыларына ғана қатысты заттар жатады. Тиісінше бұл заттардың айналыста болуы үшін арнайы рұқсат беріледі.

Тауарлар айналымы бойынша шектеулер заңмен белгіленеді.

Мысалы, азамат қару, газ тапаншасын алу үшін тұрғылықты жеріндегі Ішкі істер органынан рұқсат алуы қажет. Себебі қарудың бұл түрі шектеулі айналымдағы затқа жатады.

Глоссарий

- **Зат** – табиғи жағдайда кездесетін немесе адам еңбегімен жасалған сыртқы (материалдық) әлемдегі нәрсе.
- **Игілік** – адамдардың күнделікті өмірдегі қажеттіліктерін өтеуге қабілетті, адамдарға пайда әкелетін барлық нәрсе.

Айналымнан алынып тасталған заттар – айналымға жіберілмейтін заттар. Негізінен, бұл заттар тек мемлекеттің меншігі болып саналады және басқа субъектілер оны иеліктен шығара алмайды. Мұндай заттарды сатып алуға, сатуға, сыйға беруге, сақтауға, жалға беруге және т.б. болмайды. Айналым қабілеттілігі жоқ заттар заң актілерінде тікелей көрсетілуі тиіс.

Мысалы, айналымнан тәркіленген азаматтық қару-жарак, атыс қаруы, сондай-ақ оларға ұқсас пішіндегі басқа заттар айналымнан алынып тасталған заттарға жатады. Мұндай объектілер жекетұлғалардан табылғанда, олар тәркіленеді.

Жылжымайтын және жылжымалы заттар

Жылжымайтын заттар – жер; ғимараттар; құрылыстар; көпжылдық екепелер және жермен тығыз байланысты өзге де заттар, яғни оларға орасан зор зиян келтірмей ауыстыру мүмкін емес объектілер; кәсіпорындар. Осының бәрі жермен тығыз байланысты, яғни оларды шығынсыз ауыстыру мүмкін емес заттар.

Жылжымалы заттар жылжымайтын мүлікке жатпайды, оның ішінде ақша және бағалы қағаздар жылжымалы мүлік деп танылады. Жылжымалы мүлікке құқықпен тіркеу талап етілмейді.

Жылжымайтын және жылжымалы мүліктің құқықтық режимі әртүрлі. Жылжымайтын мүлік құқығы үшін олардың туындауына, болуына, берілуіне және тоқтатылуына қатысты қатаң ережелер белгіленген. Бұл жылжымайтын мүліктің үлкен қоғамдық мәні мен бағасы бар екендігімен түсіндіріледі. Мәселен, жылжымайтын мүлік бойынша мәмілелер жазбаша, кейде нотариалды түрде жасалады. Жылжымайтын мүлік құқығы, олардың пайда болуы, берілуі және тоқтатылуы мемлекеттік тіркеуге жатады.

Жылжымайтын мүлікке кейбір құқықтар мемлекеттік тіркеуге алынуы тиіс. Олар:

– меншік құқығы, шаруашылық жүргізу құқығы;

Жылжымайтын заттар

Жылжымалы заттар

Тұтынылатын заттар

Тұтынылмайтын заттар

Бөлінбейтін заттар

– жедел басқару құқығы,
– жер пайдалану құқығы және бір жылдан астам мерзімге пайдаланудың басқа да құқықтары:

- жылжымайтын мүлік кепілі;
- жылжымайтын мүлікті жалдау;
- сенімгерлікпен басқару құқығы.

Осы құқықтардың барлығы мемлекеттік тіркеуге алынған сәттен бастап туындайды.

Тұтынылатын және тұтынылмайтын заттар

Тұтынылатын заттар – пайдалану кезінде пайдалы қасиеттерін толықтай немесе ішінара жоғалтатын немесе басқа заттарға (тамақ, құрылыс материалдары және т.б.) айналатын заттар.

Тұтынылмайтын заттар деп қолданған кезде ұзақ уақыт бойы (ғимараттар, жабдықтар және т.б.) бірте-бірте амортизацияланатын заттарды атайды.

Бөлінетін және бөлінбейтін заттар

Бөлінбейтін зат – функцияларын өзгертпесе бөлуге болмайтын немесе заң шығару актісінің ұйғарым күші бойынша бөлінуге жатпайтын зат. Бұл – қолданылу мақсатын өзгертуге болмайтын (мысалы, сурет, кітап және т.б.) заттар. Оларды ақшалай немесе басқа өтемақы төлеген меншік иелерінің біріне ауыстыруға болады. Сондай-ақ сатудан алынған соманы меншік иелерінің арасында бөлуге болады.

Бөлінетін затты қолданылу мақсатын өзгерпестен бөлуге болады (мысалы, астық, көмір, ақша және т.б.).

Мысалы, себеттегі жемістер бөлінетін нәрсе, ал мотоцикл немесе автокөлік бөлінбейтін заттар болып табылады. Қаптағы картопты бөлу өзінің шаруашылық мүддесін өзгертпейді, бірақ мотоцикл немесе автокөлікті физикалық түрде бөліктерге да, мұндай бөлшектеу олардың мақсатына шығарады.

Бөлінетін заттар

бөлшектеу мүмкін болса сәйкес қолдануды жоққа

Қызықты дерек!

Бөлінетін және бөлінбейтін мүлік ұғымдары – салыстырмалы ұғымдар. Мысалы, жер телімі бөлінбейтін және бөлінетін мүлік болуы мүмкін. Қолданылу мақсатын өзгертпей, өрт, санитарлық, экологиялық және басқа да ережелерді бұзбай, оны бөліктерге бөлуге болады. Олардың әрқайсысы бөлінгеннен кейін тәуелсіз жер телімін қалыптастырады. Бөлінетін белгілері жоқ басқа жер телімдері бөлінбейтін деп танылады.

Ең басты және оған тиесілі зат

Олардың біреуі (тиесілі) екіншісіне (ең бастысы) қызмет ету үшін бірыңғай шаруашылық мақсатта байланысуы мүмкін.

Осылайша тиесілі зат – басқа, негізгі затқа қызмет көрсетуге арналған, онымен ортақ мақсат арқылы байланысқан (мысалы, пештер мен қайықтар, станоктар, теледидар және басқару пульті) заттар.

Әдетте, тиесілі зат басты затпен бірге қолданылады.

Компьютердің монитормен пернетақтасы

Компьютердің тышқаны

Ең басты және оған тиесілі зат

Қарапайым және күрделі заттар

Қарапайым зат – бір элементтен тұратын зат. Мысалы, орындықтар, жиһаз т.б.

Күрделі зат бірнеше тәуелсіз заттардан құралады.

Жанды және жансыз заттар

Жанды заттар – жануарлар мен құстар т.б. тіршілік иелері.

Жансыз заттар – басқа заттардың барлығы.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде көзделген азаматтық құқық объектілеріне жататындар: *жемістер, өнімдер мен табыс*.

Мүлікті (жемістерді, өнімдерді, табысты) пайдалану нәтижесінде алынған табыс осы мүлікті заңды түрде пайдаланатын адамға тиесілі.

Мысалы, егістіктен алынған астық өнімі осы жер телімінің иесіне тиесілі.

Басқа да талаптар заңда немесе шарттың талаптарында көзделуі мүмкін.

Мысалы, егер жер телімі сол жер телімінің иесінен жалға алынса, алынған астық жалға алушыға тиесілі болады.

Зияткерлік меншік

Заңға сәйкес, азамат немесе заңды тұлға зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелеріне құқылы. Сондай-ақ оларға заңды тұлғаның даралану құралы тиесілі (брэнд, тауар белгісі және т.б.).

Глоссарий

- **Мемлекеттік тіркеу** – жылжымайтын мүлікке және оған теңестірілген мүлікке ауыртпалық пен құқықты есепке алу рәсімі, оны тіркеу органы жүргізеді.

Интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижелерін және даралану құралдарын пайдалануды үшінші тарап құқық иесінің келісімімен ғана жүзеге асыра алады.

Қызмет көрсету және коммерциялық құпия

Заң ресми немесе коммерциялық құпия туралы ақпаратты қорғайды. Үшінші тұлғаға белгісіз, нақты немесе әлеуетті коммерциялық құндылығы бар ақпаратқа еркін қол жеткізу мүмкін емес. Ақпараттың иесі оның құпиялылығын қорғау жөніндегі шараларды қолдануға құқылы.

Еңбек немесе азаматтық-құқықтық шартқа қайшы келетініне қарамастан, қызметтік немесе коммерциялық құпияны жариялап қойса, тұлға келтірген зияны үшін жауап береді.

Ақша

Қазақстан Республикасындағы ақша бірлігі – теңге.

Теңге – Қазақстан Республикасының барлық аумағында жалпы құны бойынша қабылдауға міндетті болып табылатын заңды төлем құралы.

Қазақстан Республикасының аумағында төлемдер ақшалай және қолма-қол ақшасыз төлемдер түрінде жүзеге асырылады.

Зият эмблемасы

Зияткерлік меншік белгілері

Банкнот пен тиын түріндегі ақша белгілерін, яғни айналымдағы қолма-қол ақшаны шығаруды Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі жүзеге асырады.

Сонымен азаматтық құқық объектілерін мүліктік және жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарға бөлуге болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық құқық объектісі түсінігін ашыңдар.
2. Мүліктік игілік, мүліктік құқықтар мен мүлік деген не?
3. Айналым қабілеттілігі бойынша заттардың қандай түрін білесіңдер?
4. Жылжымалы және жылжымайтын, тұтынылатын және тұтынылмайтын заттар дегеніміз не?
5. Басты зат пен тиесілі зат арасында байланыс бар ма? Қарапайым зат пен күрделі заттың қандай айырмашылығы бар?

1-деңгейлі тапсырма. Төменде берілген нысандардың арасынан мүліктік емес игіліктер мен құқықтарды көрсет:

1) көлік; 2) монография; 3) ар-намыс; 4) акциялар; 5) іскерлік бедел; 6) сапалы көрсетілген медициналық қызмет; 7) пәтер; 8) мекеме.

Әрбір нысанның ерекшеліктеріне тоқтал.

§35. ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.

«ЖЕКЕ МҮЛІКТІК ЕМЕС ҚҰҚЫҚТАР» ТҮСІНІГІ МЕН ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОРҒАУ ТӘСІЛДЕРІ

Бүгін сабақта:

жеке мүліктік емес құқық туралы, қарастырылатын құқықтың ерекшеліктері туралы білеміз; жеке мүліктік емес құқықтардың түрлерін қарастырамыз; нақты мысалдар келтіріп, осы құқықтарды қорғау тәсілдерімен танысамыз.

Азаматтық құқықты жеке мүліктік емес құқық объектісі ретінде қарастыруға болады (59-сызбанұсқа).

59-сызбанұсқа

Жеке мүліктік емес құқықтар:

– жеке, өйткені олар жекетұлғаға (адамға) тиесілі;

- ерекше, яғни дүниеге келгеннен бастап жеке тұлғаға тиесілі;
- ажырағысыз, яғни заңда белгіленген жағдайларды қоспағанда, оларды басқа тұлғаға беруге болмайды.

Назар аударайық!

Заңды тұлғаларға тән игіліктер ғана заң бойынша басқа заңды тұлғаға берілуі мүмкін. Мысалы, компания атауы, тауар белгісі.

Тірек сөздер

- авторлық
- абырой
- денсаулық
- есім
- туынды
- жеке құқығы
- ар-намыс

Жеке мүліктік емес құқықтар адамның еркіндігі, теңдігі, қол сұғылмауы сияқты ұғымдармен сипатталады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында әр адамның өмірге, жекебасының еркіндігіне құқығы, адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмауы және т.б. бекітілді.

Жеке мүліктік емес құқықтар *абсолюттік сипатта* және адамға мынадай құқық береді:

– барлық адамдарға қатысты құқықтарды бұзудан бас тартуды талап ету (тұлғалардың белгісіз саны);

– егер оны біреу бұзған болса, өз құқығын заң бойынша қорғау.

Конституциялық құрылым мен халықтың мүдделерін қорғау қажет болған жағдайда ғана адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары заңмен шектелуі мүмкін. Мысалы, егер адам қылмыс жасаған болса, құқық қорғау органдары оны тұтқындап, жүріп-тұру еркіндігін шектейді (60, 61-сызбанұсқалар).

60-сызбанұсқа

Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік беделді қорғау

Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік бедел – әрбір азаматқа, әрбір ұйымға тиесілі маңызды рухани, материалдық емес игіліктер. Ар-

Мүліктік емес құқық түрлері

Мүлік құқығымен байланысты. Мұндай түр мүлік құқығы туындауының негізі ретінде әрекет етуі мүмкін. Мысалы, музыкалық туынды авторының авторлық сыйақы алуға құқығы бар.

Мүліктік құқықтармен байланысты емес. Мысалы, азаматтардың ажырамайтын құқықтары мен бостандықтары, сондай-ақ басқа да материалдық емес игіліктері (өмір сүру, есімінің болуы, жеке келбеті, ар-намысы мен қадір-қасиеті құқығы және т.б.).

намыс пен қадір-қасиет құқығы, қолданыстағы заңнамада осы құқықты қорғау конституциялық қағидат мәртебесіне көтерілді. Конституцияда әрбір адам өзінің «ар-намысы мен қадір-қасиетін» қорғауға құқылы екені белгіленген.

Адамның қадір-қасиеті мемлекет тарапынан қорғалады. Ештеңе де кемсітушілікке негіз бола алмайды. Азамат өзінің ар-намысын, қадір-қасиетін немесе іскерлік беделін түсіретін ақпаратты сот тәртібімен жоққа шығаруды талап етуге құқылы. Егер азаматтың немесе заңды тұлғаның ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін ақпарат бұқаралық ақпарат құралдарында таралса, оны дәл сол бұқаралық ақпарат құралдарынан тегін түрде жоққа шығаруға болады.

Жеке өмірдегі құпияны сақтау құқығы. Азаматтардың жеке өмір ортасы – тек өзіне қатысты жеке қарым-қатынас аумағы, яғни жеке азаматқа немесе оның отбасы мүшелеріне қатысты болады. Бұл – қатынастардың нәзік және жауапты саласы. Әрбір адам мен отбасында өздеріне қатысты сәттер, мән-жайлар болады. Ақпараттың кез келген ағымы ешкімге олардың қадір-қасиетін қорлауға негіз бермейді, оның таралуына рұқсат жоқ.

Азамат өзінің жеке өмірінің құпияларын күзетуге, қорғауға құқылы. Мысалы, хат алысу, телефонмен сөйлесу, жазбалар жазу, бала асырап алу, туылу, сонымен қатар дәрігерлік, адвокаттық құпияларды және банкке салым салу құпиялары.

Жеке өмір құпияларын жариялау тек заңда белгіленген жағдайларда ғана мүмкін болады.

Күнделіктерді, жазбаларды, ескертулерді және басқа да құжаттарды олардың авторының рұқсатымен, ал хаттарды жазған адам мен

Глоссарий

- **Жеке мүліктік емес құқықтар** – мүліктік құқықтарымен қатар жүретін азаматтық құқықтардың бір түрі. Олар мүліктік емес деп аталады, себебі олар материалдық емес игіліктерден пайда болады, онда экономикалық мазмұн болмайды (олардың бағасы жоқ). Азаматтық құқық нормаларымен реттеледі.

алған адамның келісімімен ғана басып шығаруға жол беріледі. Олардың біреуі қайтыс болған жағдайда, бұл құжаттар жұбайы мен баласының келісімімен жариялануы мүмкін.

Өз бейнесіне құқық. Кез келген адамның суреттік бейнесін оның келісімінсіз және қайтыс болған жағдайда мұрагерлерінің келісімінсіз пайдалануға ешкімнің құқығы жоқ. Басқа адам бейнеленген көрнекі туындыларды (суретті, фотографияны, фильмді және басқаларды) жариялау, көбейту және тарату тек бейнеленген адамның келісімімен ғана және қайтыс болғаннан кейін оның балалары мен аман қалған жұбайының келісімімен рұқсат етіледі. Егер заңнамалық актілермен бекітілсе немесе бейнеленген адамға ақша төлесе, келісім талап етілмейді.

Үйге қолсұғылмаушылық құқығы. Бұл материалдық емес игілік Қазақстан Республикасы Конституциясының баптарымен реттеледі, ол онда тұратын адамдардың еркіне қарсы үйге кіруге тыйым салуды білдіреді. Ерекше жағдайларда – сот шешімі негізінде ену мүмкін болады. Үйге қолсұғылмаушылық құқығы жалға алу келісімімен, меншік құқығының әрекет ету күшіне ие болғанда және т.б. байланысты туындайды. Үйге қолсұғылмаушылық құқығының субъектілері жалға алушы, үйдің (пәтердің) иесі және онымен бірге тұратын отбасы мүшелері болады. Басқа біреудің үйінің қолсұғылмаушылық құқығын құрметтеу міндеті барлық азаматтарға жүктелген.

Жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау әдістері (62-сызбанұсқа).

62-сызбанұсқа

Осы құқықтарды қорғаудың кез келген әдісінің мақсаты ажырамайтын құқықтар мен бостандықтарды, сондай-ақ жеке адамның материалдық емес құқықтарын қорғау болып табылады. Материалдық емес игіліктер қолданыстағы заңнамамен қорғалған.

Адам туралы шындыққа жанаспайтын теріс ақпаратты жокқа шығару сол жалған ақпарат таратылған БАҚ құралына жариялану керек.

Моральдық шығын үшін төленетін өтемақының көлемін іске қатысты жағдайдың туындауына байланысты сот анықтайды. Сонымен қатар заңбұзушының кінәсінің деңгейі де, жәбір көруші тұлғаға келтірілген адамгершілік және дене азабының деңгейі де есепке алынады.

Сонымен жеке мүліктік емес құқықтарды қорғауды сот жүзеге асырады. Жеке мүліктік емес құқықтар заң бұзған адамның кінәсіне қарамастан, қорғауға жатады. Қорғауға сұраныс берген адам өзінің жеке мүліктік емес құқықтарын бұзу фактісін дәлелдеуі тиіс.

Мүліктік емес құқығы бұзылған тұлға өз қалауы бойынша бүлдірушіден бүлінген затын жөндеп беруін талап ете алады немесе жөндеу жұмыстарын бүлдірушінің есебінен өздігінен жүргізеді, болмаса бұл жұмысты үшінші біреуге табыстай алады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Жеке мүліктік емес құқық деген не? Нақты мысалдармен түсіндіріңдер.
2. Жеке мүліктік емес құқықтардың қандай ерекшеліктерін білесіңдер?
3. Жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау тәсілдерін атап шығыңдар. Жекетұлғаның моральдық шығынды өтетуге құқығы бар ма?
4. Жеке мүліктік емес құқықты кім қорғайды? Қорғау туралы талап қойған тұлға өзінің жеке мүліктік емес құқығының бұзылу фактісін дәлелдеуі қажет пе? Мүліктік емес құқығы бұзылған тұлға заңбұзушылық салдарын жоюды өздігінен талап ете ала ма? Неліктен?

1-деңгейлі тапсырма. «Адамның ар-намысы мен қадір-қасиеті, оның жеке өміріне қолсұғылмаушылық» тақырыбында пікірталас жүргізіңдер. Адамның жеке өмірге деген құқығын шектеуге бола ма?

2-деңгейлі тапсырма. «Іскерлік абырой-беделді, ар-намысты қорғау» тақырыбына таныстырылым дайында. ҚР ҚК-сін және қосымша материалдарды пайдалан.

3-деңгейлі тапсырма. «Жеке өмір құпиясын сақтау қалай қорғалады?» тақырыбына зерттеу жүргіз. «Жеке өмір дегеніміз не?» деген сұраққа жауап ізде. Құпия деген не?

§ 36. МӘМІЛЕ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК, МӘМІЛЕНІҢ НЫСАНЫ МЕН ШАРТТАРЫ

Бүгін сабақта:

мәміле дегеннің не екенін білеміз; мәміле мен келісімшарт ұғымдарының аражігін ажыратамыз; мәміленің белгілерін анықтай аламыз; мәміленің нысанын анықтап үйренеміз; қандай жағдайларда жарамды екендігін қарастырамыз..

Заңды фактілердің негізгі түрлері мәмілелер болып табылады. Сонымен қатар азаматтық айналым саласында үздіксіз қарым-қатынас жасауды және оларды үздіксіз дамыуды өз кезегінде мәміле қамтамасыз етеді.

Мәмілелерді азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға

Тірек сөздер

- мәміле
- келісімшарт
- мәміле нысаны
- мәміле түрлері

осындай құқықтар мен міндеттер өзгерісі (мысалы, тараптар жалға алған мүлікті қайтаруды кейінге қалдыруға келісті) немесе олардың тоқтатылуы (несие беруші борышқорды берешекті өтеуден босатады).

Мәміле – заңды, рұқсат етілген, көп реттерде заң қолдап отыратын іс-әрекет. Күнделікті өмірде «мәміле» термині қоғамның кейде теріс бағалайтын әрекеті деп те аталады. Бұл қолданыс оның заңды мәнімен сәйкес келмейді (63-сызбанұсқа).

Глоссарий

- **Мәміле** – азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері.

бағытталған әрекеттері деп таниды. Демек, мәміле субъектілердің мақсатқа бағытталған әрекеттері болып танылады. Олардың тікелей мақсаты – азаматтық құқықтарын немесе міндеттерін қалыптастыру (мысалы, мүлікті сыйға тарту сыйлаушының затқа меншік құқығы алушыға өтуіне тікелей бағытталған).

Мәміле заңдылық белгілері бойынша мақсатты бағытталған құқыққа жат әрекеттерден, яғни басқа адамдарға зиян келтіретін әрекеттерден ерекшеленеді. Сондай-ақ мұндай іс-әрекеттер келтірілген шығынды өтеу қажеттілігіне байланысты азаматтық құқықтар мен міндеттемелерді тудырады, бірақ олар мәміледен емес, зиян келтіру фактісінен туындайды.

63-сызбанұсқа

Мәміле белгілері

Еріктілік актісі – мақсатты бағытталған әрекет

Заңға қарсы келмейтін құқықтық әрекет

Азаматтық құқықтық қатынастардың туындауына, өзгеруіне, тоқтатылуына бағытталған

Құқықтық факт, яғни мәміле жасауға ықпал ететін нақты өмірлік жағдай

Мәміле заңды және жүзеге асырылатын болуы керек.

Мәміле нысаны мәміленің жасалуына бағытталған ерік білдіруді тіркеу әдісі болып табылады (64-сызбанұсқа).

Мәміленің жазбаша нысаны – кәсіпкерлік қызмет барысында жүзеге асырылатын мәміле. Мұндай мәміле оның мазмұнын білдіретін және мәміле жасайтын тұлғалар қол қоятын құжатты ресімдеу арқылы жасалуы тиіс. Әдетте, сомасы 100 АЕК-тен (ең төменгі есептік көрсеткіш) артқан мәмілелер үшін оның жазбаша болуы міндетті.

Мәміле нысандары

Ауызша	
Жазбаша (қарапайым және нотариалды)	
Басқаша	

Мысалы, екі фирма арасындағы компьютерлік жабдықты жеткізу туралы шарт.

Жазбаша нысаны мәміленің бар екенін және оның мазмұнын неғұрлым анық дәлелдейді. Бұл мәміле қатысушыларының мүдделерін неғұрлым сенімді қорғауды қамтамасыз ете алады.

Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында жасалған мәмілелер оны екі тараптың да немесе олардың біреуінің ғана жүзеге асыратынына қарамастан, жазбаша нысанда талап етіледі.

Қарапайым жазбаша мәміле – нотариалды куәландырусыз жүзеге асырылатын мәміле. Мысалы, компьютер сатып алу және сату туралы мәміле.

Нотариалды жазбаша мәміле – нотариалды куәландыру арқылы жасалған мәміле. Мысалы, ақша неспесіне арналған мәміле.

Кейбір жағдайларда, заң жасалатын мәмілелерді тіркеуді талап етеді. Тісті құқықтар мен мәмілелерді тіркеу туралы ереже бойынша, заңнамада тіркелуді талап ететін мәміле тісті органда тіркегеннен кейін ғана толық заңды болып табылады.

Тіркеу біркатар мәселелерді шешеді:

- мәміле толығымен заңды болып табылады;
- тіркеу құжаты мәміле бойынша сатып алынған субъектінің құқықтарын сенімді түрде растайды;
- бірыңғай тіркеу жүйесі мәмілелердің толық есебін реттеуге мүмкіндік береді.

– егер заңмен тыйым салынбаса, тіркеу мүдделі тұлғаларға белгілі бір мәміле мен оған байланысты құқықтармен танысуға мүмкіндік береді. Бұл объектілердің құқықтары мен олардың ауыртпалықтары туралы ақпарат алу арқылы тіркеу объектілерінің иелерімен мәмілелер жасауға ниет білдірген адамдардың заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. Мұнда жылжымайтын мүлікпен мәмілелерді тіркеу өте маңызды.

Мәмілелерді нотариалды куәландыру және оларды мемлекеттік тіркеу ұқсас рәсімдер болғанымен, бір-бірінен едәуір ерекшеленеді. Нотариаттық рәсімдеуге жататын барлық мәмілелер мемлекеттік тіркеуді қажет етпейді, мемлекеттік тіркеуге жататын мәмілелердің бәріне нотариалды куәландыру талап етілмейді. Мәмілелер мен тиісті құқықтарды тіркеу заң бойынша тіркеуді қажет ететін мәміле тиісті тіркеу органдарына тіркелгеннен кейін ғана толық заңды күшіне енеді.

Мәміленің ауызша нысаны – заң немесе тараптардың келісімі бойынша жазбаша не өзге де арнайы нысанды қажет етпейтін келісім. Мәмілелер ауызша болуы мүмкін. Тараптардың келісімі бойынша, жазбаша түрде жасалған шартты орындау үшін жасалған мәмілелер ауызша түрде жүзеге асырылуы мүмкін.

Мысалы, азық-түлік дүкенінде сатушы мен сатып алушы арасындағы сатып алу мен сату, метродағы белгі беру т.б.

Ауызша нысанда жасалған мәміленің сомасы заңмен белгіленбейді. Жазбаша келісім жасамай, миллиондаған тенгеге зат сатып алуға болады. Бірақ бұл жағдайда тараптар келісімге келіп, бір-біріне сол жерде затты беріп, сатып алу сомасын береді. Алайда сол нәрсе несие немесе алдын ала төлем арқылы сатылса, сатып алу-сату мәмілесі жазбаша түрде жасалуы тиіс.

Мәміленің жазбаша нысаны мәміленің шын мәнінде жасалғаны жөнінде және оның шарттары туралы дау туындаған кезде қатысушылардың жағдайын жеңілдетеді. Бұл міндеттемелер кез келген құқықтық құралдармен, соның ішінде куәлік берумен де дәлелденеді.

Біржалық мәмілелер – біржада айналымға жіберілген мүлік туралы біржадағы сатылым қатысушылары жасаған мәмілелер. Бұл мәмілелер Қазақстан Республикасының біржалар (тауар, қор және басқа) және біржалық сауда ережелеріне сәйкес жасалуы керек.

Мәмілелердің басқа нысандары деп конклюденттік әрекеттер және үндемей қалу жолын айтады.

Конклюденттік әрекет адамның нақты әрекеті кез келген адаммен заңды қарым-қатынас орнатудағы оның еркін білдіреді. Мысалы, метрода турникеттерге билетті қолдану арқылы сіз тасымалдау келісімшартын жасастыңыз.

Үндемей қалу заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген ретте мәміле жасауға ерік білдіру деп танылады. Мысалы, үндемей қалу бойынша келісімшарт мерзімінің ұзартылуы (егер келісімшартта уақытты автоматты түрде созу көзделген болса).

Мәмілелердің жарамдылық шарттары. Мәміленің жарамдылық шарттары төрт топқа бөлінеді (65-сызбанұсқа).

Мәміленің жарамдылық шарттарының бірінші тобын мәміле мазмұнына қатысты шарттар **заңдылық** құрайды. Мәміле *заңға, заңға тәуелді актілерге* және кез келген басқа құқықтық нормаларға сәйкес болып, оларға қайшы келмеуі керек. ҚР Конституциясының 4-бабында Конституцияның ең жоғары заңды күші бар екендігі және Республиканың бүкіл аумағында тікелей әрекет ететіндігі айтылған.

Екінші топ мәміле қатысушыларының **әрекетқабілеттілігіне** байланысты шарттардан тұрады. Мәміле жарамды болу үшін оны құқыққабілетті тұлға жасауы керек. Мәмілеге қатысатын кез келген азамат әрекетке қабілетті болуы тиіс. Алайда мәміле қатысушылары әрекетқабілетсіз адамдар да болуы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл мәмілені олардың заңды өкілдері жүргізуі тиіс. Ішінара шектеулі және шектеулі әрекетқабілетті адамдар мәміле жасауда ата-аналарының немесе қамқоршыларының келісімін алуы тиіс.

Үшінші топ мәміленің субъективті жағына қатысты **ерік пен еркін білдірудің сәйкестігі** шарттарынан тұрады. Соңғылар мәміленің мәні болып табылады. «Мен нені қалаймын?» деген сұраққа ерік жауап береді және «Ол үшін не істей аламын?», яғни еркін білдіру белгілі бір құқықтар мен міндеттерді білдіреді. Осылайша мәміле қатысушысы құқықтық нәтижеге қол жеткізуге үлкен ниет білдіреді.

Мәмілені жасаған адамдардың еркін білдіруі олардың шынайы еркіне сәйкес келуі керек. Ерікте кемістік болмауы керек.

Шарттың төртінші тобы **мәміленің нысанын сақтауға** қатысты. Келісім күшіне енеді және ол жасалған сәттен бастап тараптар үшін міндетті болып табылады. Яғни, заң бойынша мәміле жазбаша немесе ауызша түрде жасалуы мүмкін. Мәміленің жазбаша нысаны нотариалды бекітуді немесе мемлекеттік тіркеуді талап етеді.

Мысалы, мұраға қалдыру, сатып алу-сату, сыйға тарту мәмілелері нотариуста міндетті түрде бекітуге жатады. Пәтерді сатып алған және сатқан жағдайда, үй арнайы органдарда мемлекеттік тіркеуге жатады.

Глоссарий

- **Биржа** – сатып алушылар мен сатушылар арасында жасалған мәмілелер. Іс жүзінде биржада тікелей сатушылар мен сатып алушылар жоқ, олардың қызметін бірінші және екінші делдал өкілдері жүзеге асырады.

Сонымен мәміле нысандарының жазбаша, ауызша және басқа да түрлері болады. Мәміле жарамды деп танылатын жағдайлар: мәміле жасасудың заңды негіздері; тараптардың әрекетқабілеттілігі мен қалауын білдіру еркіндігі; мәміле нысандарын қатаң сақтау.

Бақылау сұрақтары

1. Мәміле деген не? Мәміленің белгілерін атап шығындар. Олардың мазмұнын ашындар.
2. Мәміленің қандай нысандарын білесіңдер?
3. Мәміле жарамды деп танылуы үшін қандай жағдайлар қажет?

1-деңгейлі тапсырма. «Мәміленің ерекшелігі – оның қатысушылары келісім жасауға ерікті». Аталған сөйлемді қалай түсінесіңдер? Мағынасын ашындар. Мәміле жасау барысында «ерік» ұғымының қандай маңызы бар?

2-деңгейлі тапсырма. «Мәмілелердің түсініктемесі мен нысандары» тақырыбында көрсетілім жасаңдар. Оны талқылаңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Азамат Х. компьютер сату туралы хабарландыру жасады. Сатып алушы Д. хабарландыру бойынша келгенде, азамат Х. сатып алушыға әзілдегендігін айтты. Сатып алушы Д. Х.-дан компьютерді тасымалдау үшін көлікті жалға алған шығындарын төлеуді талап етуге құқылы ма?

§37. МӘМІЛЕНІҢ ЖАРАМСЫЗДЫҒЫ. МӘМІЛЕ ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

мәміленің жарамсыздық жағдайларын қарастырамыз; мәмілелердің заңдық тұрғыдан ешбір мәні жоқ, даулы немесе даулы емес екендігін ажырата аламыз; нақты құқықтық жағдайлардан мысалдар келтіру арқылы мәміле түрлерін қарастырамыз; өмірімізде мәміленің қандай орын алатынын білеміз.

ҚР Азаматтық кодексіндегі мәмілелердің жарамсыздығына қатысты ережелер императивтік сипатқа ие. Бұл дегеніміз, оларды ешкім, ешқандай жолмен өзгерте алмайды деген сөз (66-сызбанұсқа).

66-сызбанұсқа

Мәміленің жарамсыз деп танылу негіздері	қажетті рұқсат алмай жасалғанда
	сот жарамсыз деп танығанда
	14 жасқа толмаған жасөспірімнің жасағаны
Даулы мәміле	14 жасқа толған, бірақ кәмелеттік жасқа жетпеген жасөспірімнің оның заңды өкілдерінің келісімінсіз жасаған мәмілесі
	ақыл-ойы төмен немесе жан ауруының салдарынан әрекетке қабілетсіз деп танылған тұлғалардың жасаған мәмілесі
	елеулі мәнге ие болатын жаңылыстың нәтижесінде жасалған мәмілені сот жарамсыз деп таныған жағдайда
	алааяқтық, зорлық-зомбылық, қатердің әсерімен жасалғанда

Жарамсыз мәмілелер екі топқа бөлінеді:

1-топ – ешбір мәні жоқ мәмілелер;

2-топ – даулы мәмілелер.

Тірек сөздер

- мәміле
- жарамсыздық
- шарт
- мәні жоқ
- талап қою мерзімі

Мысалы, пәтер иесі өз пәтерін жалға береді. Жалға беруші (пәтер иесі) жеке кәсібін тіркемеді және пәтерді жалға беруге рұқсат қағаз ала алмады немесе пәтер жалдаудан түскен табыстан салық төлеу үшін Мемлекеттік кіріс департаментінде тіркелмеді. Осы ережелерді елемей, жалға беруші жалға алушымен келісімшартқа отырды. Бұл мәміле бастапқыда заңды түрде жарамсыз болатын.

Мәміленің мәнсіздігі туралы дау туындаған жағдайда, оның жарамсыздығын сот белгілейді.

Даулы мәміле дегеніміз:

- өзінің құқықтық қабілеті шегарасынан шығып кеткен ұйым жасаған;
- ауытқушылықтың әсерінен жасалған;
- сот шешімімен әрекетқабілеттілігі шектелген адамдар жасаған;
- зорлық, қауіп, алдау тәрізді ауыр ықпалдардың әсерімен, бір тарап агентінің басқа тараппен ойластырылған келісімі арқылы жасалған;
- өз іс-әрекеттерінің маңыздылығын түсінбейтін немесе оларды басқара алмайтын адамдар жасаған;
- өз өкілеттіктері шегарасынан тыс адам жасаған;
- 14 жастан 18 жасқа дейінгі балалар жасаған мәміле.

Мысалы, Р. деген 15 жастағы көмелетке толмаған жасөспірім ірі мәміле жасады. Ата-анасы бұл келісімге рұқсатын бермеді. Заң бойынша заңбұзушылық бар, ал ата-аналар жасасқан келісімді жарамсыз деп тану туралы сотқа талап қоюға құқылы. Дегенмен олар мәміле жасасуды мақұлдай отырып, шағым жасамауға да құқылы. Мұндай сипаттағы мәміле даулы мәміле делініп, салыстырмалы түрде жарамсыз дегенді білдіреді.

Сондай-ақ жалған және қулықпен жасалған мәмілелер де бар.

Жалған мәміле – тиісті құқықтық салдар тудыру ниетінсіз, тек қана көз қылу үшін жасаған мәміле. Мүдделі тұлғаның шағымы бойынша, тиісті мемлекеттік органның немесе прокурордың талабы бойынша мұндай мәмілелер жарамсыз деп танылады.

Мысалы, азамат М. өз пәтерін Ш. деген туысына сату жолымен мүлкін жасырып қалуды көздейді. Ол үшін ақша алмай, мүлкті (пәтерді) қолдануды жалғастыра берді. Бұл жағдайда пәтерді сату мәмілесі жалған болады, өйткені азамат М. өз пәтерін сатуға шын мәнінде ниеттенген жоқ. Бұл жағдайда несие берушілер, сот орындаушылары мәмілені жарамсыз деп тану туралы сотқа талап қоюға құқылы. Сот көп жағдайда олардың жағына шығады.

Қулықпен жасалған мәміле – басқа мәмілені бүркемелеу үшін жасалған мәміле.

Тараптар шынымен жасауға ниеттенген мәмілеге қатысты ережелер қолданылады.

Мысалы, сатып алу-сату шартын жасамас бұрын, көлік жүргізуге сенімхат беру. Бұл мәміле автокөлікті сатуды жеңілдету үшін және арнайы орталықта автомобильді қайта тіркеуде мемлекеттік баж салығын үнемдеп төлеу үшін жасалады.

Мазмұны заң талаптарына сәйкес келмейтін мәміле, сондай-ақ жасалу мақсаты құқықтық тәртіп негіздеріне қайшы келетін мәміле даулы болып табылады және оны сот жарамсыз деп тануы мүмкін.

Заңсыздығы сот үкімімен (қаулысымен) анықталған, қылмыстық мақсатқа қол жеткізуге бағытталған мәміле мәнсіз болып табылады.

ҚР Заңын, заңды тұлғаның немесе оның құзыретті органдарының талаптарын бұзатын мәмілені әдейі жасаған адам, егер мұндай талап өзімшілдік немесе жауаптылықтан бас тарту ниетін білдірсе, мәмілені жарамсыз деп тануды талап ете алмайды.

Егер мәміле қатысушыларының біреуі оны міндеттеме орындаудан немесе үшінші тараптың не мемлекеттің алдындағы жауаптылықтан бас тарту ниетінде жасаса, ал екіншісі ол туралы білсе немесе білуі керек болса, мүдделі тұлға (мемлекет) мәмілені жарамсыз деп тануды талап етуге құқылы.

Мәмілені оның жарамсыз бөлігін қоспай-ақ аяқтауға болады деп болжау мүмкін болса, мәміленің бір бөлігінің жарамсыздығы оның басқа бөліктерінің жарамсыздығына әкеп соқтырмайды.

Мысалы, мұраның бар екенін толығымен мойындай отырып, сот мұрагерлердің арасында мұрагер болуға құқығы жоқ адамның (мысалы, мұрагерге қастандық жасаушы) болуы мүмкін деген шартты жарамсыз деп тануы мүмкін.

Мәміле нысанын сақтамаудың салдары

Мәміленің қарапайым жазбаша нысанын сақтамау оның орындалуын, мазмұнын, аяқталуын бекіту туралы дау болғанда тараптарды құқықтан айырады.

Мысалы, азамат Н. жазбаша нысанын сақтамай, азамат Д.-ға қарызға ақша берді. Егер азамат Д. мәміле жасасқаннан бас тартпаса, онда ол жарамды болады. Егер азамат Д. мәміле фактісін жоққа шығарса, азамат Н. бұл мәмілені жарамды деп тану мүмкіндігінен айырылады.

Мәміленің нотариаттық нысанын сақтамау оның жарамсыздығына әкеп соғады. Алайда нотариаттық куәландыруды талап ететін мәмілені тараптар немесе тараптардың біреуі орындауы мүмкін. Өзінің мазмұны бойынша ол заңға қайшы келмейді және үшінші тұлғаның құқықтарын бұзбайды. Бұл жағдайда, сот мүдделі тараптың арызы бойынша мәмілені жарамды деп тануға құқылы. Бұл ретте мәмілені кейіннен нотариаттың куәландыруы талап етілмейді.

Талап қою мерзімінің өтуі себепті мәміленің жарамсыздығына байланысты даулар

Талап қою мерзімінің өтуі 1 жылды құрайды. Бұл уақыт жасалған мәміленің әсерінен болған зорлық-зомбылық немесе қауіп-қатер

тоқтаған уақыттан бастап есептеледі. Бұл ереженің мынадай мәмілелерге қатысы бар:

- алдау, зорлық-зомбылық, қорқыту әсерінен жасалған;
- тұлға ауыр жағдайда болып, өзі үшін өте тиімсіз шарттармен, мәжбүрлі түрде жасаса және оны екінші тарап пайдаланып кетсе;
- бір тарап өкілінің екінші тараппен арам ниетті келісімінің салдарынан жасалған.

Талап қою мерзімінің өтуі мәмілені жарамсыз деп тануға негіз болатын мән-жайлар туралы талап қоюшы білген немесе білуге тиіс күннен басталады. Сонымен заң мәміленің жарамсыздық жағдайларын нақты жазады. Бұл заңдық тұрғыдан мәні жоқ немесе даулы мәмілеге әкеледі. Мәні жоқ мәмілелер жасалған сәттен бастап жарамсыз, ал даулы мәміле тек сот жарамсыз деп танығаннан бастап жарамсыз болып табылады.

Мәмілелер әртүрлі болады (67-сызбанұсқа).

Глоссарий

- Мәміленің мәнсіздігі заңнамалық актілерде қарастырылмаса, ол **даулы мәміле** деп есептеледі.
- **Ешбір мәні жоқ мәміле** – сот жарамсыз деп тапқан сәттен бастап қана жарамсыз мәміле.

67-сызбанұсқа

Тараптардың саны бойынша

Біржақты

Екіжақты

Көпжақты

Есте сақта!

Біржақты мәмілені жасау үшін бір жақтың еркі жеткілікті.

Мысалы, өсиетнама құрастыру, мүрадан бас тарту, жалға берушінің жалға беру шартынан бас тартуы және т.б.

Екіжақты мәміле. Бұл мәмілені жасау үшін екі жақ та өз еркін білдіруі қажет.

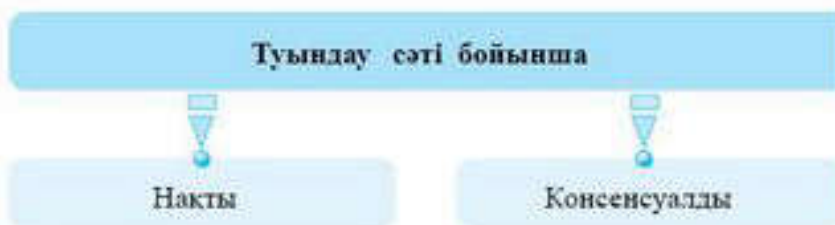
Мысалы, сатып алу-сату шарты.

Көпжақты мәміле. Бұл мәмілені жасау үшін екіден астам тарап өз еркін білдіруі қажет.

Мысалы, бір құрылыс объектісін салу туралы үш коммерциялық фирманың келісімшарты.

Жасалу мерзіміне сәйкес мәмілелер *нақты* және *консенсуалды* болып бөлінеді (68-сызбанұсқа).

68-сызбанұсқа

Нақты мәміле жасалған кезінен бастап пайда болады. Бұл жерде біржақты келісім жеткіліксіз, затты беру немесе ішінара орындау сәтінен бастап мәміле жасалған болып есептеледі.

Консенсуалды мәміле тараптардың барлық маңызды шарттар бойынша келісімге қол жеткізген сәтінен бастап жасалған болып саналады.

Мысалы, жеткізу шарты – консенсуалды мәміле, құқықтар мен міндеттердің пайда болу сәті тараптардың келісімімен анықталады. Шарт бұзылған жағдайда мүдделі тараптың талап қою құқығы болу үшін бір келісім жеткілікті. Ондай талаптар, мысалы, келісілген жұмысты тиісті мерзімде, тиісті деңгейде орындау, залалдар мен шығындарды, айыппұлдар мен өсімпұлдарды өндіріп алу және сол сияқтылар. Қарыз шарты нақты мәміле болып табылады, құқықтар мен міндеттер қаражатты немесе мүлікті борышқорға берген сәттен бастап пайда болады.

Құқықтары мен міндеттемелерінің туындау, тоқтатылу мерзімі бойынша мәмілелер *шартты*, *шұғыл*, *мерзімі шектелмеген* болып бөлінеді (69-сызбанұсқа).

69-сызбанұсқа

Шартты мәмілелер – шарт бойынша жасалған мәмілелер. Шарттың екі түрі – *кейінге қалдырылатын* және *болдырмау шарттары* бар.

Кейінге қалдыратын шарт қандайда бір оқиға болған жағдайда қолданылады.

Мысалы, жалгерлік ақысы толығымен төленгенде жалға алу шарты тоқтатылады. Сондай-ақ затты бөліп төлеу шартымен сатып алсақ, сомасын толығымен төлегенде келісімшарт аяқталады.

Болдырмау шарты нақты бір жағдай туындаған кезде мәміленің жасалмайтыны немесе жұмысын тоқтататыны туралы көрсетілген болса қолданылады.

Мысалы, сыйға тарту келісімшартында сыйға тартушы сый алушыдан жапа шеккен жағдайда сыйға беруді тоқтату құқығы анық жазылса, бас тартуға болады.

Егер келісімшарттың басталуына бір тарап кедергі жасаса, оған шарттың басталуы тиімсіз болса, онда шарт жасалған деп танылады.

Егер келісімшарттың басталуына бір тарап көмектессе, оған шарттың басталуы тиімді болса, онда шарт жасалмаған деп танылады.

Шұғыл мәмілелер – мерзімі көрсетілген мәмілелер.

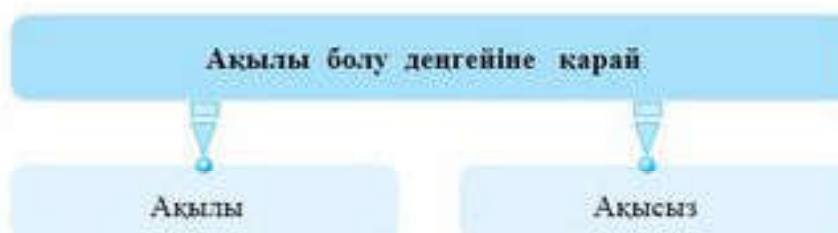
Мысалы, жерді 3 жылға жалға беру. Мерзімі көрсетілген.

Мерзімі шектелмеген мәмілелер – карапайым мәмілелер, онда мерзімі көрсетілмейді.

Мысалы, ақшаны қарыз алу келісімшарты. Мерзімі көрсетілмеуі мүмкін, бірақ ақша түбіртек бойынша алынады.

Төлем дәрежесіне қарай мәмілелер *ақылы* және *ақысыз* болып бөлінеді (70-сызбанұсқа)

70-сызбанұсқа

Ақылы мәміле. Тараптар өз міндеттерін орындағаны үшін оның ақысын немесе басқа да сыйақы алады.

Мысалы, жалға беру (мүлікті пайдалану құқығы сыйақы арқылы беріледі). Жалға беруші пәтерін пайдаланғаны үшін жалға алушыдан ақша алады.

Ақысыз мәміле. Бірінші тарап бір нәрсені екінші тарапқа ақысыз немесе басқалай сыйақысыз беруге міндеттенеді.

Мысалы, сыйға тарту шарты.

Сыйға беру шарты, сыйға беруші сый алушыға затты тегін береді немесе беруге міндеттенеді.

Глоссарий

- **Қарыз шарты** – қарыз беруші ақшаны немесе заттарды қарыз алушының меншігіне береді. Қарыз алушы оларды осы көлемде және сапада уақытында қайтаруды міндетіне алады.
- **Жалға беру шарты** – жалға беруші жалға алушының алдында мүлікті белгілі бір ақы үшін уақытша иелігіне беруді немесе пайдалануға беруді міндетіне алады.

Мәмілелердің әлеуметтік-экономикалық маңызы олардың мәнімен, арнайы құқықтық қасиеттерімен алдын ала анықталған. Мәмілелер – заңды тұлғалардың арасындағы құқықтық қатынастардың мазмұнын анықтаудың негізгі құқықтық құралы. Мәміле арқылы тең және тәуелсіз субъектілер арасындағы азаматтық-құқықтық қарым-қатынастар олардың өзара құқықтары мен міндеттерін белгілеу жолымен орнатылады.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінде екіжақты (көпжақты) мәмілелер ерекше рөл атқарады. Келісімшарттар – экономикалық агенттердің ерік-жігерін үйлестіру құралы. Сондықтан да келісімшарттар экономикалық жүйенің өзін-өзі реттеу құралы ретінде бағаланады. Келісімшарттар қоғам мүшелерінің нақты қажеттіліктері мен мүдделерін ескеруге мүмкіндік береді.

Қоғам өмірінде мәмілелердің маңызды рөлі бар. Сондықтан да азаматтық құқықта заң тыйым салмаған кез келген мәміленің жарамдылық қағидаты, яғни мәміле жасау еркіндігі қағидаты іске асады.

Бақылау сұрақтары

1. Мәміленің жарамсыздық негіздерін қалай түсінесіңдер? Мәміленің жарамсыздығын хабарлаудың салдары қандай?
2. Жарамсыз мәмілелердің қандай түрлерін білесіңдер?
3. Тараптардың саны, құқықтар мен міндеттердің туындау және тоқтату сәтіне қатысты мәмілелердің қандай түрлерін білесіңдер? Әрқайсысына анықтама беріңдер.
4. Ақылы және ақысыз, нақты және консенсуалды мәміле дегеніміз не? Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Азамат А. азамат И.-дан қолхатсыз, бірақ екі куәгердің көзінше қарызға ақша алды және оны қайтармады. Сотта А. ақша алмағанын айтты. Сот куәгерлік айғақтардың көмегімен А.-ның И.-дан ақша алғанын дәлелдей ала ма? Қандай мәміле нысаны сақталмаған?

3-деңгейлі тапсырма. 2016 жылы азамат С. өзінің бауыры Д.-ға бір пәтерін сатты, екіншісін әйелінің ата-анасына сыйлыққа берді. Бір жылдан кейін олар пәтерді үшінші тұлғаға сатты. Осы жылы С. азамат М.-ға ірі көлемде ақша қарыз болып қалады. Азамат С. қарызын қайтармағандықтан, М. сотқа беріп, істі жеңіп шығады. Сот шешіміне қарамастан М. өз ақшасын қайтара алмайды. Бұдан кейін М. сотқа жүгініп, ағайынды С.-лардың арасындағы сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жарамсыз деп тануды талап етеді. Оның ойынша, пәтер – қарыз қайтарудың жалғыз ғана көзі. Сотта ол С. қарызын қайтармау үшін жылжымайтын мүлкінен әдейі құтылды деген ойын дәлелдегісі келді. Судья оның дәлелімен келісіп, ағайындылардың арасындағы сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жарамсыз деп таниды. Сөйтіп пәтерлер С.-ға қайтарылады. Бұл жағдайда адал сатып алушылар жапа шекті. Соттың шешімі негізді және заңды ма? Сот сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жарамсыз деп тану туралы шешім шығарғанда қандай жағдайларды есепке алды? Ағайындылардың арасындағы сатып алу-сату туралы мәмілені және сыйға беру келісімшартын жалған мәміле санатына қосуға бола ма? Жапа шеккен сатып алушылар өз құқықтарын қалай қорғай алады? ҚР Азаматтық кодексінің «Жалған немесе қулықпен жасалған мәмілелер» деген 160-бабын пайдаланыңдар. «Оған тиісті құқықтық салдарлар жасау ниетінсіз, тек алдау үшін жасалған мәмілені (жалған мәмілені) сот мүдделі тұлғаның, тиісті мемлекеттік органның немесе прокурордың талап-арызы бойынша жарамсыз деп таниды». Естеріңде болсын, соттың мәмілені жарамсыз деп тануы азаматтық құқықты қорғаудың бір тәсілі болып табылады.

§ 38. ӨКІЛЕТТІК ЖӘНЕ СЕНІМХАТ

Бүгін сабақта:

«өкілеттік» түсінігімен танысатын боламыз; кім, қандай жағдайда өкіл, ал қайсысы сенім білдіруші болатынын түсінеміз; сенімхаттың не екенін, оның түрлерін қарастырамыз.

Өкілеттік – бір адамның (өкілдің) басқа тұлғаның (сенім білдірушінің) атынан сенімхатқа, заңға немесе әкімшілік құжатқа негізделген, өкілетті күшімен жасалған мәміле.

Өкілеттік өкілдің әрекет жасаған жағдайынан да көрінуі мүмкін (жеке саудагер, сатушы, кәсіпкер және т.б.).

Өкілеттікке қатысты анықтамадан көріп отырғанымыздай, өкілеттік қарым-қатынастарға екі адам – **өкіл** және **сенім білдіруші** қатысады.

Өкіл жеке немесе заңды тұлға болуы мүмкін. Өкілдің жасаған іс-әрекеттері заңды сипатта болғандықтан, азамат толық әрекетқабилетті болған жағдайда ғана өзіне өкілдің функцияларын қабылдай алады. Заң сот өкілдері бола алмайтын тұлғаларды белгілейді. Олар:

- судьялар;
- тергеушілер;
- прокурорлар;
- лауазымды адаммен туыстық қатынастағы адамдар;
- істі қарауға қатысатындар.

Азаматтық құқықтың кез келген субъектісі *сенім білдіруші* бола алады. Сенім білдіруші тұлғаның әрекет қабилетті болуы ерікті өкілеттік үшін ғана қажет.

Өкілдің жасаған мәмілесі бойынша сенім білдірушіде құқықтар мен міндеттемелер туындайды.

Өкіл сенім білдіруші тұлғаның атынан өзіне қатысты да, бір мезгілде оның да өкілі болып табылатын басқа тұлғаға қатысты да мәміле жасай алмайды.

Сипаты бойынша тек қана жеке жасалатын, сондай-ақ заңнамалық актілерде қарастырылған жағдайларда жасалатын өзге де мәмілелерді өкіл арқылы жүзеге асыруға жол берілмейді.

Әрекетке қабилетсіз азаматтардың атынан мәмілені олардың заңды өкілдері жүзеге асырады.

Мәміле жасауға уәкілдік берілмеген адамның басқа адам атынан немесе өкілеттігін асыра пайдаланып жасаған мәмілесі сенім білдіруші осы мәмілені кейіннен мақұлдаған жағдайда ғана ол үшін азаматтық құқықтар мен міндеттерді туғызады, өзгертеді және тоқтатады. Кейіннен мақұлданған мәміле оны жасаған сәттен бастап әрекет етеді.

Тірек сөздер

- өкілеттік
- сенімхат

Өкіл өз өкілеттігі негізінде әрекет етеді. Өкілдіктер өкілеттік түрлеріне байланысты түрлі әдістермен белгіленеді.

Ерікті өкілеттікте өкілдіктер тараптардың келісімімен айқындалады және жүргізілетін іс-шаралардың тізімі, сипаты, шарттары келісімшарттың мәтінінде немесе өкілге берілген сенімхатта көрсетіледі. Өкілеттіктің негізі болып табылатын келісімшарттар азаматтық және еңбек заңнамасында көрсетілген. Оларға, атап айтқанда, тапсыру келісімшарты, мердігерлік келісімшарт, еңбек шарты (жеке жалдау) кіреді.

Мысалы, келісімшартта тапсырма сенім білдіруші мен сенім білдірілгендер арасындағы келісіммен анықталады, қандай да бір заңды іс-қимылдарды сенім білдіргендер өкіл ретінде атқарады. Жұмыс берушінің қызметкерге өкілдік міндетін жүктеуі еңбек шартында қарастырылуы мүмкін.

Өкілеттік келісімшартсыз болуы мүмкін. Ол мұндай жағдайда *міндетті* немесе *заңды өкілеттік* деп аталады.

Заңды өкілеттік сот шешіміне немесе әкімшілік актісіне негізделеді. Баланың туу туралы куәлігінде кәмелетке толмаған балалардың ата-аналары көрсетіледі. Бұл құжатты тууды және әке болуды тіркеу кезінде азаматтық хал актілерін жазатын орган береді. Егер әке болуды анықтау сотпен жүзеге асырылса, тууды тіркеу мен туу туралы куәлікті беру заңды күшіне енген сот шешімінің негізінде жүзеге асады. Тек осы құжаттардың негізінде ата-аналар өз балаларының өкілдері деп танылады.

Глоссарий

- **Өкілеттік** – өкіл жүзеге асыра алатын әрекет шегін анықтау (бұған мәміле де кіреді), өкілдің құқықтық қатынастағы мүмкіндіктерінің аясын белгілеу.
- **Сенім білдіруші** – өкіл оның атынан және оның мүддесіне сай мәміле жасайтын тұлға.
- **Өкіл** – басқа тұлғаның атынан оның өкілеттігі бойынша мәміле немесе өзге де заңдық әрекеттер жасайтын тұлға.

Бала асырап алу жағдайында да тіркеу жасалады. Бала асырап алушыны ата-ана ретінде тіркеу және асырап алынған баланың туу туралы жаңа куәлігін беру заңды күшіне енген сот шешімі негізінде жүзеге асады. Кәмелетке толмаған азаматтарға қорғаншылық және қамқоршылық белгіленеді.

Заңда психикалық ауруларға шалдыққан немесе ақыл-есі кемдігі салдарынан соттың шешімімен әрекетке қабілетсіз деп танылған адамдарды қамқорлыққа алу да көзделген. Сондай-ақ заңда зиянды заттарды пайдалану салдарынан әрекетқабілеттілігі сотпен шектелген адамдарды қамқорлыққа алу туралы айтылған. Егер денсаулық жағдайына байланысты өз құқықтарын қорғай алмаса және өз міндеттерін атқара алмаса, өз сұрауы бойынша кәмелетке толған әрекетқабілетті тұлғаның да қамқорлыққа алынуы мүмкін. Қорғаншылық пен қамқоршылықты тағайын-

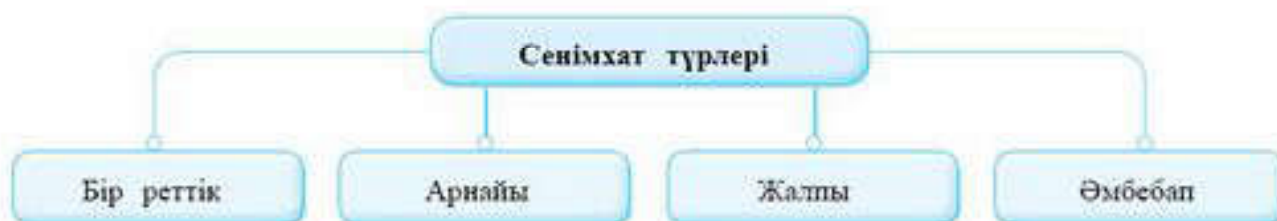
дау жергілікті атқарушы органның шешімі бойынша жүргізіледі және қорғаншы немесе қамқоршы ретінде тағайындалған адамдарға куәлік беріледі.

Осыған байланысты ата-аналар, асырап алушылар, қорғаншылар мен қамқоршылар өз балаларының, тиісінше, қамқорлығындағы балалардың өкілі ретінде әкімшілік актілер негізінде жұмыс істейді. Бұл актілер балалармен туыстығын немесе қамқоршы не қорғаншы ретінде тағайындалғандығын растайды. Бұл өкілдердің өкілеттігі заңмен анықталады, сондықтан олар заңды өкілдер деп аталады.

Сенімхат

Сенімхат беру біржақты мәміле болып табылады. Онда жекетұлғаның еркі білінеді, ол құжатта көрсетілген тұлғаға басқа адамның атынан үшінші тұлғамен құқықтық қатынастарға түсу құқығын беруге бағытталған. Сенімхат беру үшін ешкімнің келісімі талап етілмейді, ал сенімхатты қабылдау өкілдің құқығы болып табылады. Сенімхат жасауға сенім білдіруші (сенімхат беруші) мен өкіл (сенім білдірілген) қатысады. Айта кету керек, сенімхатты адамдар тобы да беруі мүмкін (71-сызбанұсқа).

71-сызбанұсқа

Бір реттік сенімхат бір мәмілені немесе басқа бір жеке әрекетті жасау үшін (мысалы, бір айға жалақы алу) беріледі.

Арнайы сенімхат біртекті мәмілелерді жасау үшін (мысалы, шікізат сатып алу) немесе ұзақ уақыт бойы белгілі бір іс-әрекеттерді аяқтау үшін (мысалы, заңды тұлғаның атынан келісімшарт жасасу) беріледі.

Жалпы сенімхат белгілі бір аумақтағы барлық заңдық әрекеттерді орындауға немесе заңды тұлғаның өкілдігінде немесе филиалында орналасқан мүлікті басқару үшін беріледі.

Әмбебап сенімхат барлық құқықтарды іске асыру (мысалы, кәсіпорынды сенімді басқару) үшін беріледі.

Сенімхатты нотариалды куәландыру екі жағдайда қажет:

- мүлікті басқаруда;
- нотариалды растауды талап ететін мәмілелерді жасауда.

Сенімхаттың мерзімі үш жылдан аспауы керек. Егер сенімхатта неғұрлым ұзақ мерзім көрсетілсе, онда ол үш жыл бойы жарамды, ал егер ол көрсетілмесе, берілген күннен бастап бір жылға жарайды.

Сенімхат мынадай себептерге байланысты тоқтатылады:

- 1) сенімхаттың қолданылу мерзімі аяқталғанда;
- 2) сенімхатта көзделген әрекеттер жүзеге асырылғанда;
- 3) сенімхат берген тұлға оның күшін жойғанда;
- 4) сенімхат берілген тұлға одан бас тартқанда;
- 5) сенімхат берген заңды тұлға тоқтатылғанда;
- 6) сенімхат берген заңды тұлға таратылғанда;
- 7) сенімхат берген тұлғаның қайтыс болуы, оның әрекетқабілеттігі жоқ, әрекетқабілеттігі шектеулі немесе жоғалған деп танылғанда;
- 8) сенімхат берілген тұлғаның қайтыс болуы, оның әрекетқабілеттігі жоқ, әрекетқабілеттігі шектеулі немесе жоғалған деп танылғанда тоқталады.

Сенімхат берген тұлға кез келген уақытта сенімхатты жоя алады, ал сенімхат берілген адам одан бас тарта алады. Бұл құқықтан бас тарту туралы шарт жарамсыз болып табылады.

Өкілеттік дегеніміз – өкілдің сенім білдірушінің атынан сенімхатқа немесе құқықтық актіге негізделген, өкілетті күшімен жасалған мәміле. Сенімхат дегеніміз – бір тұлғаның (сенім білдірушінің) өз атынан өкілдік ету үшін екінші тұлғаға (сенім білдірілгенге) берген жазбаша уәкілдігі.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Өкілеттік дегеніміз не?
2. Өкілеттікке қатысушыларды анықтаңдар.
3. Өкілдер ненің негізінде әрекет етеді?
4. Сенімхат дегеніміз не? Сенімхаттың қандай түрлері бар?

1-деңгейлі тапсырма. «Заңды өкілдер және балалардың еркіндігі мен құқығын қорғаудағы олардың рөлі» тақырыбына зерттеу жүргізіңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Сенімхаттың мәні мен түрлері» тақырыбына шағын таныстырылым дайында.

§39. «МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ» ТҮСІНІГІ. МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ИЕМДЕНУ НЕГІЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

меншік құқығының не екенін білеміз; меншік құқығы қандай мүмкіндіктерден тұратынын қарастырамыз; меншік құқығы бойынша негіздерді, меншік құқығын иелену тәсілдерін қарастырамыз; меншік құқығы қандай жағдайда тоқтатылатыны туралы білеміз.

Адамзат дамуының кез келген дәуірінде меншік мәселесі бірінші кезекте тұрған. *Меншік* – материалдық және рухани құндылықтарға не адамның өмір сүруінің қажетті шарты. Сондықтан қазіргі мемлекеттің міндеттерінің бірі меншік құқығын реттеу және қорғау болып табылады (72-сызбанұсқа).

Меншік құқығы

	Иелену құқығы – заң бойынша мүлікті толық иелену мүмкіндігі.
	Пайдалану құқығы – заң бойынша заттың пайдалы табиғи қасиеттерін алу, сондай-ақ одан пайда табу мүмкіндігі. Мысалы, өзінің пәтерінде тұру, өз жерінде астық егіп, егінін жинау.
	Билік ету құқығы – заң бойынша мүліктің құқықтық тағдырын анықтау мүмкіндігі. Мысалы, сату, айырбастау, сыйға тарту, жинау және т.б.

Меншік құқығын үш құқықтылық арқылы анықтау толық болмайды. Мұндай құқықтың толық болуы үшін меншік иесінің *меншіктік лауазымын* бекіту қажет. Бұл аталған тұлғаның мүліктің иесі екендігін білдіреді. Ол заңмен бекітілген және айналадағы барлық адамдар үшін міндетті болып табылады.

Меншіктік лауазым түрлі нысанда көрініс береді:

1) жекеменшік құқығы негізінде нақты бір тұлғаға тиесілі мүлікті мемлекеттік тіркеу арқылы;

Мысалы, жылжымайтын мүлік, көліктің көптеген түрлері, жер және т.б.;

2) соттың меншік құқығын тануы арқылы;

3) мемлекеттік тіркеуді немесе сот шешімін қажет етпейтін белгілі бір мүліктің иесі деп тану құжатпен расталады. Ол құжат заңды жасалған мәміленің күшімен меншіктік лауазым кімге тиесілі болса, сол тұлғаға берудің құқықтық фактісін куәландырады. Құжат тиісті нысанда – жазбаша, нотариалды куәландырылған, мөрі бар белгілі бір бланкіде және т.б. жасалуы керек;

4) меншіктік лауазым мүліктің аталған тұлғадан табылу фактісімен расталуы мүмкін.

Тірек сөздер

- меншік
- меншік құқығы
- меншіктік лауазым
- мемлекеттік меншік
- жекеменшік

Есте сақта! Меншік құқығының уақыты шектеусіз. Кез келген күннің немесе оқиғаның басталуымен оны тоқтатуға болмайды. Меншік құқығының тоқтатылуы меншік иесінің қалауы бойынша, оның ішінде меншік иесі жасаған мәміле бойынша немесе меншік иесінің қалауына қарамастан, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген негіздер бойынша жүзеге асырылады.

Елімізде меншік құқығының мынадай түрлері белгілі:

1) жеке; 2) мемлекеттік.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес бірдей танылады және қорғалады.

Глоссарий

- **Меншік құқығы** – субъектінің өзіне тиісті мүлікті өз қалауы бойынша иелену, пайдалану және билік ету құқығы. Ол заңмен қорғалады. Меншік иесінің дәрежесін мойындау осындай құқықтың толық болуы үшін керек.

Мемлекеттік меншік – азаматтық құқықтың ерекше субъектісі ретінде мемлекетке тиесілі барлық меншіктер. Мемлекеттік меншіктің екі түрі болуы мүмкін – *республикалық меншік* және *коммуналдық меншік*.

Жекеменшік – жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың меншігі. Жекеменшік объектісі кез келген меншік болуы мүмкін. Қазіргі уақытта жекеменшіктегі мүліктің саны мен сапасына шектеулер жоқ.

Мысалы, азамат бірнеше тұрғын үйге ие бола алады және оларды заңмен белгіленген шектерде өз қалауы бойынша пайдаланады.

Жекеменшіктегі мүліктің саны мен құны шектелмейді.

Кейбір жағдайларда меншік (нәрсе) бір адамның ғана емес, бірнеше адамның мүлкі болуы мүмкін. Бұл жағдайда мұндай меншік *ортақ меншік* болады. Ортақ меншік құқығы деген – екі немесе одан да көп адамның заңнамалық актілерде танылған және қорғалған, өздеріне тиесілі мүлікке өз қалауы бойынша иелік ету, пайдалану және билік ету құқығы. *Ортақ меншік құқығының түрлері*: 1) жалпы үлестік меншік (үлесін анықтап); 2) ортақ бірлескен меншік (үлесін анықтамай).

Меншік құқығын иемдену негіздері

1. Жаңа нәрсеге иелік ету құқығы оны шығарған немесе жасаған адамға тиесілі.

Мысалы, суретшінің салған суреті, жиназ жасау, үй салу, астық, аң аулау, балық аулау, жабайы жемістерді немесе жидектерді жинау және т.б.

2. Меншік иесінің мүлікке меншік құқығын басқа адам сатып ала алады. Оған негіз болатындар – сатып алу-сату, айырбастау, сыйлыққа беру келісімшарттары немесе бұл мүлікті иеліктен шығару туралы өзге де мәмілелер.

Азамат қайтыс болған жағдайда, оған тиесілі мүлік құқығы өсиетнамаға немесе заңға сәйкес басқа адамдарға өтеді.

Заңды тұлғаны қайта ұйымдастырған жағдайда, оған тиесілі мүлік құқығы заңды тұлғаларға – қайта ұйымдастырылған заңды тұлғаның құқықтық мұрагерлеріне беріледі.

ҚР Әкімшілік кодексінде көзделген жағдайларды қоспағанда, мүлікті меншіктен шығарып, оны басқа тұлғаға беру меншік иесінің еркінен тыс жүзеге асырылмайды.

3. Мүліктің меншік иесі жоқ немесе белгісіз болғанда, меншік иесі бас тартқан немесе басқа да жағдайларға байланысты меншік құқығын жоғалтқан болса, адам ол мүліктің меншік құқығына ие бола алады.

Мысалы, банктің сатуға қойған ипотекалық тұрғын үйін сатып алу. Бұған дейін пәтер меншік иесіне тиесілі болды, банкке кепілдік бойынша қарызы үшін пәтерден айырылды.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес меншік құқығын алу әдісі **бастапқы және туынды** болып табылады.

Бастапқы әдісте мүлікке меншік құқығы алғаш рет немесе бұрынғы иесінің еркінен тыс туындайды.

Мысалы, жаңа автокөлікті сатып алу, аукционға қойылған мүлікті сатып алу.

Туынды әдісте меншік құқығы бұрынғы иесінің қалауымен және жаңа иесінің келісімімен туындайды.

Мысалы, пәтерді келісімшартпен сатып алу-сату.

Меншік құқығының тоқтатылуы: 1) меншік иесінің қалауы бойынша (жер учаскесін басқа тұлғаға сату, мүліктен ерікті түрде бас тарту); 2) меншік иесінің еркінен тыс (меншік иесінің қайтыс болуы, оны мүліктен айыру, мүліктің бүлінуі немесе жойылуы).

Мүлік иесінен мүлікті мәжбүрлі түрде алуға мынадай жағдайларда ғана жол беріледі:

- 1) меншік иесінің міндеттемелері бойынша мүлікті өндіріп алу;
- 2) заң бойынша бұл адамға тиесілі емес мүлікті мәжбүрлі түрде алу;
- 3) мүлікті мемлекеттің өз меншігіне алуы (реквизиция);
- 4) тәркілеу;
- 5) жер учаскесін алып қоюға байланысты жылжымайтын мүлікті иеліктен мәжбүрлі түрде шығару;
- 6) ұқыпсыз сақталған тарих және мәдениет ескерткіштерін, мәдени құндылықтарды мәжбүрлі түрде алу;
- 7) ұлттандыру.

Азамат немесе заңды тұлға өзіне тиесілі мүліктің меншік құқығынан ауызша немесе жазбаша түрде хабарлау арқылы бас тарта алады. Сондай-ақ тұлға өзінің мүлікті иелену, пайдалану және иеліктен шығарылуын нақты айғайтайтын басқа да әрекеттерді (әрекетсіздікті) орындау арқылы өзінің ниетін жариялай алады.

Меншік құқығынан бас тарту заң жүзінде, ерікті болу керек және мүлік иесінің меншік құқығынан, оны пайдаланудан, билік етуден бас тартатынын көрсетуі тиіс.

Меншік құқығынан бас тарту – меншік иесінің еркін білдіру деген сөз. Мемлекет және оның органдары меншік құқығынан бас тартуға құқылы емес.

Меншік құқығынан бас тарту басқа тұлға аталған мүлікке меншік құқығын алғанға дейін

Глоссарий

- **Тәркілеу** – құқықбұзушылық жасағаны үшін меншік иесінен мүлікті сот тәртібімен ақысыз алу.
- **Ұлттандыру** – жеке меншіктегі мүлікті мемлекет меншігіне өткізу.
- **Затқа құқық** – заттарды басқа тұлғаның пайдалануына беру арқылы зат иесінің өз мүддесін қанағаттандыру құқығы.

меншік иесінің тиісті мүлікке қатысты құқықтары мен міндеттемелерін тоқтатуға әкеп соқтырмайды.

Меншік міндеттеріне байланысты мүлікті өндіріп алу сот тәртібімен жүзеге асырылады.

Мүлкі өндіріп алынатын мүлік иесінің меншік құқығы заңда белгіленген тәртіппен сол құқыққа ие болып жатқан тұлғаның меншік құқығы туындаған сәттен бастап тоқтатылады.

Сонымен заң бойынша Қазақстанда меншіктің екі түрі бар: жекеменшік, мемлекеттік меншік.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Меншік дегеніміз не? Ол қандай құқықтылықтардан тұрады?
2. Меншіктің лауазым дегеніміз не және ол қалай көрініс табады?
3. Қазақстанда меншік нысанының қандай түрлері бар? Оларға анықтама беріңдер.
4. Жалпы меншік құқығы дегеніміз не? Олардың түрлерін атаңдар.
5. Меншік құқығын иелену негіздерін атаңдар.
6. Қандай жағдайда меншік иесін мәжбүрлі түрде иеліктен шығаруға болады?

1-деңгейлі тапсырма. «Жекеменшік құқығы және оның нарық дамуындағы мәні» тақырыбына таныстырылым әзірле.

2-деңгейлі тапсырма. Ерлі-зайыптылар 20 жылдан кейін ажырасу туралы шешім қабылдады. Олардың арасында картиналар, антикварлық жиһаз (жатын гарнитурасы) бен ыдыс-аяқтан тұратын меншік үшін дау туды. Әйелі картиналар жинағы мен ыдыстарды ұзақ жинағандығын, күйеуінің бұл нәрселерге мүлдем қызықпайтынын, түсінбейтінін айтып, картиналар мен ыдыстарды өзіне беруін талап етті. Күйеуі бұл шешімге қарсы шығып, мүліктің тең бөлінуін талап етті.

Ерлі-зайыптылардың жалпы ортақ меншігі қалай бөлінуі керек?

Осы дауды шешуде заңдардың қандай жіктелімі ескерілуі керек?

§ 40. МЕНШІК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

Бүгін сабақта:

меншік құқығын қорғау туралы білеміз; нақты құқықтық жағдайды талдай отырып, меншік құқығын қорғау тәсілдерін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- қорғау
- құқық
- меншік
- тәсіл

Меншік заңның барлық салаларында қорғалады. Қазақстан Республикасы Конституциясында қорғаудың жалпы қағидаттары – мемлекеттік меншік пен жекеменшікті тану және тең қорғау бекітілген. Әкімшілік және қылмыстық құқық басқаның меншігіне қолсұғушылық үшін жауапкершілік белгілейді. Отбасылық құқық

ерлі-зайыптылар мен балалардың мүліктік қатынастарын реттейді және оны қорғауды қамтамасыз етеді. Еңбек туралы заңда жұмыс берушінің мүлкіне зиян келтіргені үшін қызметкерлердің материалдық жауапкершілігі туралы ережелер бар.

Азаматтық заңнамада мүлік иесі өзінің меншік құқығын тануды талап етуге құқылы деп тікелей көрсетілген.

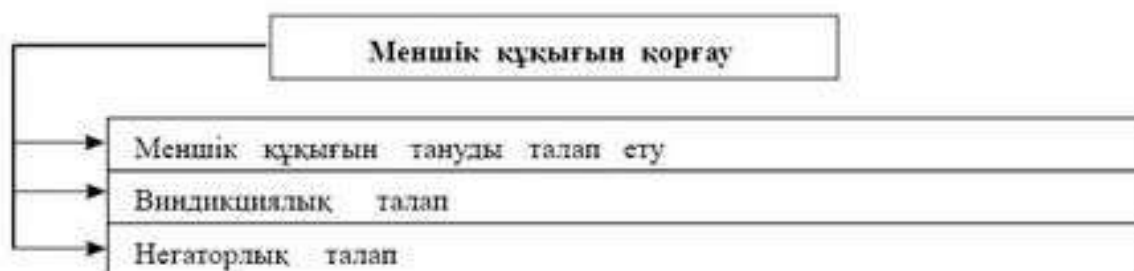
Сондай-ақ мүлік иесі өз мүлкін басқа біреудің заңсыз иеленуінен қайтарып алуды талап етуге құқылы. Егер мүлік оны иеліктен айыруға құқығы жоқ адамнан ақылы түрде алынған болса, ал алушы оны білмесе, онда меншік иесінің бұл мүлікті қайтаруға құқығы бар.

Мүлікті талап ете отырып, мүлік иесі жауапсыз иеленушіден иелік еткен уақыт аралығында тапқан немесе табуға тиіс болған барлық табысты қайтаруды немесе өтеуді талап етуге құқылы. Адал иеленушіден иелігіндегі меншіктің заңсыздығы туралы білген кезден бастап тапқан барлық табысын талап ете алады. Адал иеленушінің, өз кезегінде, затқа туындаған қажетті шығындарды өтеуді меншік иесінен талап етуге құқығы бар. Сот талабын орынды деп танығанда, арам ниетті иеленуші мұндай өтемді толықтай немесе ішінара алуға құқылы.

Егер оны бөлген кезде зат бүлінбейтін болса, заңсыз иеленуші өзінің жасаған жақсартуларын сақтап қалуға құқылы.

Мүліктік құқықтардың бұзылу сипатына қарай, оны қорғаудың жолдары бар (73-сызбанұсқа).

73 -сызбанұсқа

Меншік құқығын тануды талап ету туралы талап-арыз

Азаматтық кодекске сәйкес мүлік иесі меншік құқығын тануды талап етуге құқылы.

Меншік құқығын тану туралы талаптың мәні сот шешімін шығару болып табылады. Сот өтініш берушінің затқа меншік құқығы бар екенін растауы тиіс.

Мысалы, таратылған «Сат» компаниясы жалпы жиналыста өз қызметкерлері Н. мен К.-ға «Ниссан» және «Тойота» маркалы екі автокөлікті беру туралы шешім қабылдады. Дегенмен арнайы ХККО (ЦОН) көліктерді қайта тіркеуден бас тартты. Осыған байланысты азамат Н. мен К. автокөліктерге меншік құқығын тану үшін сотқа арыз берді. Сот өз шешімінде Азаматтық кодекске сәйкес меншік иесі бар мүлік құқығын сатып алу-сату келісімшарты негізінде басқа адам алуы мүмкін екенін көрсетті.

Компания мүшелерінің жалпы жиналысының хаттамасына сәйкес, Н. мен К.-ге автокөліктер берілді. Сот шешімімен азаматтардың өтініштері қанағаттандырылды.

Виндикациялық талап

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес меншік иесі өз мүлкін басқаның заңсыз иеленуінен қайтаруды талап етуге

құқылы. Мұндай талап (қуыным) құқығы *виндикциялық* деп аталады. Бұл латын тілінен (*vindiso*) аударғанда, «мен талап етемін» деген мағынаны білдіреді. Демек, мұндай талапты талап-арыз деп атауға болады. Шарт бойынша, виндикциялық талапты ұсынғанда барлық жиынтық сақталуы қажет.

Виндикциялық талаптың *пәні* табиғи сақталған жеке зат болуы мүмкін. Виндикциялық талаптың *мақсаты* – заңды иеленушінің затқа ие болуын қалпына келтіру (74-сызбанұсқа).

74-сызбанұсқа

Мысалы, азамат Г. бұрынғы әйелі Л.-ға қатысты сотқа виндикциялық талап-арыз берді. Талап-арыздың формасы анасы қайтыс болғаннан кейін мұраға қалған алтыннан жасалған ыдыс-аяқ жиынтығы болды. Ажырасу кезінде Л. ол жиынтықты белгісіз жерге апарып жасырады. Сотта жасырған жерін ұмытып қалғанын айтып, өз еркімен қайтарудан бас тарттады. Бұрынғы әйелі Л. осы ыдыс-аяқтың талап қоюшы Г.-ге тиесілі екенін жоққа шығармайды.

Тараптардың дәлелдерін бағалап, іс материалдарын зерделеп, сот келесі қорытындыға келді. Даулы заттың талап қоюшыға тиесілі екенін айыпталушы жоққа шығармады және сотқа ешқандай күмән туғызбады. Ыдыс-аяқ жиынтығын талап қоюшының тұрғылықты жерінен белгісіз жаққа алып кетіп, оны иелену, пайдалану және билік ету құқығынан айырды, іс жүзінде затты заңсыз иеленді. Сондықтан, сот талапты қанағаттандыру туралы шешім қабылдады.

Негаторлық талап

Мүлік иесінің басқа да өкілеттіктерін жүзеге асыруға кедергі келтіретін іс-әрекеттер жасау арқылы меншік құқығы бұзылуы мүмкін.

Азаматтық кодекстің нормаларына сәйкес, мүлік иесі өз құқықтарын бұзудың қандайын болса да жоюды талап етуге құқылы. Тіпті бұл бұзушылықтар оны мүлікке иелік етуден айыруға байланысты болмаса да талап ете алады. Мұндай талап негаторлық (*actione negatoria* лат. – *талапты жоққа шығару*) деп аталады.

Негаторлық талапты ұсынудың жалпы шарттары:

Негаторлық талап-арыздың пәні – талап қоюшының иелік ету құқығынан айыруға байланысты емес бұзушылықтарды жою туралы талап.

Негаторлық талап-арыздың мақсаты жауапкерге кез келген іс-әрекетті (мысалы, өтуге кедергі келтіретін ауладағы заңсыз қоршауды бұзу) орындауды міндеттеу туралы сотқа талап қою болуы мүмкін. Ол сондай-ақ кез келген іс-әрекетті жасауға тыйым салу немесе шектеу (мысалы, көппәтерлі ғимараттың кіреберісін автотұраққа айналдыруға тыйым салу) талаптары болуы да мүмкін (75-сызбанұсқа).

75-сызбанұсқа

Мысалы, бірінші қабатта тұратын Д.-дан С. мен В. деген азаматтардың ағаштарды терезелеріне жақын жерге заңсыз отырғызғаны туралы талап-арыз түсті. Ағаштар талап қоюшының пәтеріне жарық түсуіне кедергі келтірді. Соның салдарынан, тұрғын үй-жайларды күн сәулесімен емдеу (инсоляция) нормативтері бұзылды. Талап қоюшы Д.-ның ағаштарды қайта отырғызу талабынан С. мен В. бас тартты. Сот іс бойынша мән-жайлармен танысып, мынадай шешім қабылдады: жауапкерлер С. мен В.-ның отырғызған ағаштары табиғи және жасанды жарықтандырудың санитарлық-гигиеналық нормаларын бұзады. Бұл талап қоюшының пәтердің табиғи жарығын пайдалану құқығына нұқсан келтіреді. Сот айыпталушыларға ағаштарды басқа жерге отырғызуды міндеттеді.

Меншік құқығын қорғаудың міндеттемелік-құқықтық әдістерін қарастырайық (76-сызбанұсқа).

76-сызбанұсқа

Міндеттемелік-құқықтық әдістер

Меншік иесіне келтірілген зиянды өтеу туралы талап

Негізсіз сатып алынған немесе сақталған мүлікті қайтару жөніндегі талап

Келісімшарт бойынша пайдалануға арналған заттарды қайтару жөніндегі талап

Мүлік иесіне келтірілген зиянды өтеу туралы талап-арыз

Талап-арыз меншік иесіне мүліктік зиян келтірілген жағдайда (зат зақымдалғанда, жойылғанда) беріледі. Меншік иесіне мүліктік зиян

Глоссарий

- **Виндикациялық талап-арыз** – басқа адам заңсыз иемденген мүлкін қайтару туралы меншік иесінің талабы.
- **Негаторлық талап-арыз** — мүлік иесінің үшінші тарапқа затты иемденуге және оны толықтай пайдалануға кедергі келтіретін себептерді жою туралы талабы.
- **Зияндар** – құқығы бұзылған тұлғаның бұзылған құқықты қалпына келтіруге жұмсалатын шығындары. Зияндар нақты залалға және жоғалтқан пайдаға бөлінеді.
- **Нақты залал** – жәбірленушінің өз мүлкін қалпына келтіруге жұмсайтын немесе жұмсауға тиіс шығындары. Бұны, сондай-ақ тікелей жоғалту немесе мүліктің зақымдануы деп түсінуге болады.
- **Жоғалтқан пайда** – мүлік иесінің құқығы бұзылмаған жағдайда алынуы тиіс болған кіріс, пайда.

келтірген адамның деликтілік (лат. *delictum* – құқықбұзушылық) міндеттемелері болады. Бұл міндеттемелер – құқықбұзушылық жасаудан туындайтын міндеттемелер. Деликтілік міндеттеме – мүлік иесіне мүліктік зиянды толық өтеп беру. Заң мүліктік зиян келтірген тұлғаға зиянды нақтылы жолмен өтеуді (сапасы да, түрі де тура сондай зат әкелу) немесе шығындардың орнын толтыруды міндеттейді.

Мысалы, үйдің ауласында азамат Р. және азамат Т. төбелесті. Нәтижесінде жақын тұрған автокөліктің алдыңғы жағына бірнеше сызат түсіп, майысты. Автокөлік иесіне айтарлықтай зиян келтірілді. Бұл жағдайда азамат Р. және азамат Т. көлік иесіне келтірілген залалды өтеуге міндетті. Мүлік иесіне көліктің алдыңғы жағын қалпына келтіруге кететін қаражат мөлшерінде шығын келтірілді.

Негізсіз сатып алынған немесе сақталған мүлікті қайтару туралы талап-арыз

Негізсіз баю – адамның басқа тұлғаның есебінен мүлікті заңсыз сатып алуы немесе сақтауы. Заңсыз баю негізсіз сатып алынған немесе сақталған мүлікті қайтару міндеттемесінің туындауы үшін негіз болып табылады.

Негізсіз баю шарттары:

- жәбірленушінің, сатып алушының, үшінші тұлғаның заңды және заңсыз әрекеттері;
- баю басқа тұлғаның есебінен болған;
- егер мүлікті иеленудің құқықтық негізі жойылса (мысалы, адам мұраға қалдыру арқылы мүлікті иемденді. Кейінірек, мұра жарамсыз деп танылды. Ол осы мүлікті қайтаруға міндетті, өйткені оны сақтаудың негізі жоғалып кетті).

Келісімшарт бойынша пайдалануға берілген затты қайтару туралы талап-арыз

Келісімшарт бойынша, борышқор затты қандай күйде қабылдап алса, сол күйінде қайтаруы тиіс. Әрине, заттың қалыпты тозуы немесе келісімшартта келісілген жағдайлар ескеріледі.

Мысалы, Азаматтық кодексте пәтер жалдау келісімшартын мерзімінен бұрын тоқтату негіздері қарастырылған. Меншік иесіне оның мүлкі мақсатқа сай пайдаланылғаны және пәтер жағдайының нашарламағаны керек. Дегенмен жалға берушінің мүлкі жалға алушының кінәсінен зақымдалуы (сантехниканың дұрыс жұмыс істемеуі, жиһаздың бұзылуы және т.б.) мүмкін.

Заң бойынша, иелігінде басқаның мүлкі бар адам бүлінген мүлік үшін оның несіне жауап береді.

Сонымен *меншік құқығын қорғау* – заңда қарастырылған тәсілдердің жиынтығы. Олар осы құқықтарды қалпына келтіруге немесе тануға және бұзылған мүдделерді қорғауға бағытталған.

Меншік құқығын қорғаудың екі тәсілі бар: заттық-құқықтық және міндеттемелік-құқықтық.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Меншік құқығын тану туралы талап-арыз деген не? Өмірден мысал келтіріңдер.
2. Виндикациялық талап-арызға анықтама беріңдер және оны ұсыну шарттарын анықтаңдар.
3. Негаторлық талап-арызға анықтама беріңдер және оны ұсыну шарттары қандай?

1-деңгейлі тапсырма. Мүліктік құқықтарды қорғаудың қандай міндеттемелік-құқықтық әдістерін білесіңдер? Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. «Меншік құқығын қорғау тәсілдері» тақырыбына презентация дайындаңдар. Презентацияны талқылаңдар.

§ 41. МІНДЕТТЕМЕЛІК ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК. МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ. МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ТОҚТАТЫЛУЫ

Бүгін сабақта:

міндеттемелік құқық, оның құрылымы және түрлерімен танысамыз; құқықтық терминдерді қолдана отырып, міндеттеменің маңызын түсінеміз; өмірдегі құқықтық жағдайларды талдай отырып, міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету тәсілдерін анықтаймыз; қандай жағдайда міндеттемелік қатынастар тоқтатылатынын білеміз.

Міндеттемелік құқық – несие беруші мен борышқор арасындағы міндеттемелерді бекітетін және реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы.

«Міндеттеме» ұғымы әртүрлі мағынада қолданылады. Міндеттеме деп белгілі бір азаматтық-құқықтық қатынастарды (сату-сатып алу) немесе құқықтық қатынастардағы жеке міндеттемені (орындалған жұмыстардың құнын төлеу), не болмаса осы міндеттемені анықтайтын құжатты (несиеге сатып алынған заттарға төлем жасау бойынша міндеттеме) айтамыз. Біз міндеттемені азаматтық құқықтық қатынастардың бір түрі ретінде қарастырамыз (77-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- міндеттеме
- борышкер
- несие беруші
- қамтамасыз ету
- тоқтату

Міндеттеменің орындалуының негізгі қағидаттары

Тіісті түрде орындау қағидаты. Дер кезінде және тіісті әдіс арқылы орындалған жағдайда міндеттеме тіісті түрде (ақауларсыз) орындалды деп есептеледі. Көріп отырғанымыздай, «тіісті» термині негізгі сөз болып табылады және «міндеттеме шарттарына, заң талаптарына сәйкес» деген мағына береді.

Нақты орындау қағидаты. Міндеттеме шартында көрсетілген әрекеттерді орындау қажеттілігі. Мысалы, сатушы сатып алушыға шартта көрсетілген тауарды беруге міндетті. Сот зақым келтірушіні бүлінген затты жөндеуге, келтірілген зиянның орнын толтыруға немесе оның орнына түрі де, сапасы да тура сондай зат беруге міндеттейді.

Орындаудың басқа да негізгі ережелері бар. Бұл – тұрақтылық, үнемділік, парасаттылық және адалдық (78-сызбанұсқа).

Міндеттеме құрылымы

Міндеттеме субъектілері азаматтар, заңды тұлғалар, ал кейбір жағдайларда жария құрылымдар (мемлекеттік кәсіпорындар, мекемелер және т.б.) болуы мүмкін.

Борышқор – несие берушінің пайдасына белгілі бір әрекеттерді орындауға немесе орындамауға міндеттенетін тұлға. Ол міндеттеменің бәсең жағы, несие берушінің құқығына тәуелді.

Несие беруші – борышқордан өз міндеттерін орындауды талап етуге құқылы тұлға. Ол міндеттеменің белсенді жағы.

Әдетте, міндеттемеде әрбір тараптың құқығы да, міндеттемелері де бар. Бұл жағдайда борышқор өз міндетін атқарып (затты несие берушіге беріп), несие берушіге айналады. Ол берілген мүліктің құнын төлеуді талап етуге құқылы. Осылайша, бір міндеттеме бойынша әрбір субъект борышқор жағында да, несие беруші жағында да бола алады. Бұдан басқалары біржақты келісімдерден туындайтын міндеттемелер болып табылады (мысалы, қарыз) (79-сызбанұсқа).

Міндеттеме объектісі әрдайым заңдық әрекеттер болып табылады. Сатуға арналған келісімшарт бойынша сатушы заттарды беруге міндетті, сатып алушы оны қабылдауға, оның құнын төлеуге міндетті.

Міндеттеменің мазмұны – міндеттемені орындауды талап ету құқығы және осындай қызметті орындау міндеті.

Міндеттеменің негізгі мақсаты – белгілі бір заңды нәтижеге қол жеткізу. Субъект міндеттемелерді мұқият, бас тартпай, адал орындауы керек.

Санкция – кез келген міндеттемені қорғайтын шара. Егер борышқор өз міндеттерін ерікті түрде орындамаса, несие беруші оның мәжбүрлі түрде орындалуын талап етуге құқылы.

Міндеттеменің пайда болу негізі келісімшарт, зиян келтіру және басқа да құқықтық фактілер болуы мүмкін.

Міндеттемелердің көпшілігі келісімшарттардан туындайды. Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде азаматтар мен заңды тұлғалар түрлі келісімшарттар жасайды. Сонымен бірге олар заңға қайшы келмейтін кез келген талаптарды белгілеу кезінде және келісімшарт негізінде өздерінің құқықтары мен міндеттемелерін анықтауда ерікті.

Мысалы, құрылыс ұйымдарында күрделі құрылыс жүргізуге мердігерлік шарт жасаған кезде дайын объектіні салу және тапсыру міндеттемесі туындайды.

Кейбір міндеттемелердің пайда болуына заңдық құрам негіз болады. Оның құрамына мемлекеттік органның тиісті актісі және осы акті негізінде жасалған келісімшарт кіреді.

Мәселен, мемлекеттік қажеттіліктерге арналған өнімдерді жеткізу, мемлекеттік қажеттіліктерге арнап ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу және жеткізу мемлекеттік акті негізінде жасалады.

Міндеттемелердің пайда болу негіздері заңсыз әрекеттер болуы да мүмкін. Мысалы, тұлғаға немесе азаматтың мүлкіне зиян келтіру негізінде туындаған құқықтық қатынас бойынша жауапкер жәбірленушіге келтірген шығынды толық көлемде өтеуге міндетті болады.

Міндеттемені орындау

Міндеттеме іскерлік айналым ережесі бойынша, міндеттеме шарттары мен заң талаптарына сәйкес тиісті деңгейде орындалуы керек.

Глоссарий

- **Міндеттемелік құқық** – несие беруші мен борышқордың арасындағы міндеттемеге негізделген қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар.

Міндеттемені борышқор орындауы тиіс. Заңмен немесе келісімшартпен қарастырылған болса, міндеттеменің орындалуы толық немесе ішінара үшінші тұлғаға жүктелуі мүмкін. Үшінші тұлға қатысатын міндеттемелердің бірнеше түрі болады.

Үшінші тұлғаның пайдасына жасалған міндеттеме – контрагенттердің үшінші тұлғаға құқық беретін міндеттемесі. Құқығы бар болғандықтан, үшінші тұлға оны өздігінен

жүзеге асыра алады. Егер үшінші тұлға осы құқықты жүзеге асырудан бас тартса, жалпы ережеге сай, бастапқы несие беруші оны өздігінен жүзеге асыра алады.

Мысалы, ақшаны қарыз берушіге емес, үшінші тұлғаға төлеу міндеттемесі бар қарыз шарты.

Міндеттемелердің орындалуын үшінші тұлғаға жүктеу. Кейде несие берушіге міндеттемені кім орындайтыны, мысалы ақшаны кім төлейтіні бәрібір. Бұл жағдайда борышқор міндеттеменің орындалуын үшінші тұлғаға беруге, ал несие беруші осындай қызметті қабылдауға міндетті. Кейбір жағдайларда үшінші тұлға міндеттемелерді өз бастамасы бойынша орындай алады. Мысалы, борышкер қайтыс болған жағдайда оның міндеттемесі мұрагеріне өтеді.

Тағы бір түріне субсидиарлы (қосымша) міндеттемелер жатады. Бұл міндеттеме бойынша егер негізгі борышқор басты міндеттемені өзі орындай алмаса, оны орындау қосымша борышқорға толықтай немесе ішінара жүктеледі.

Мысалы, аталған міндеттеме 14–18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандардың ата-аналарында табыс көзі мен келтірілген шығынды өтеуге қажетті басқа мүлкі болмаған жағдайда туындайды.

Міндеттемелерді орындау шарты тараптардың келісімі бойынша немесе заңда белгіленген негіздемелер бойынша ғана өзгертілуі мүмкін.

Көптеген жағдайларда **міндеттемелерді орындау мерзімі** келісімшарт талаптарымен, яғни тараптардың келісімі бойынша анықталады. Кейде тараптар мерзімдерді қарастырмауы да мүмкін. Мұндай жағдайда, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген ереже қолданылады. Сондай-ақ міндеттеме дер кезінде орындалмайтын немесе міндеттеменің орындалу мерзімі талап етілген сәтте ғана анықталатын жағдайлар да заңда қарастырылған. Борышқор осы міндеттемені несие беруші оны орындау туралы талапты ұсынған күннен бастап жеті күн ішінде орындауға міндетті.

Мысалы, азамат Н. азамат А.-дан қарызға ақша алды. Келісім бойынша орындалу уақыты талап етілетін уақыт деп белгіленді (қажет болғанда қайтару). Азамат А. қарызын талап еткенде, Н. міндеттемені дұрыс орындау үшін «жеті күн кешіктіру» құқығына ие болады, себебі басқа тәртіп келісімшартта көзделмеген еді.

Ақшалай міндеттемелерді орындау тәртібіне айрықша назар аудару керек. Қазақстан Республикасының аумағында ақша міндеттемелері теңгемен көрсетілуі тиіс.

Міндеттеменің орындалғанын куәландыру керек, яғни несие беруші борышқорға міндеттеменің толығымен немесе ішінара орындалғанын растайтын түбіртек беруі тиіс. Жалпы ереже бойынша, егер борыштық құжат несие берушіде болса, онда борышқор орындағанын дәлелдегенге дейін қарыздар тұлға болып қалады.

Міндеттемелердің бірнеше түрі бар:

- 1) мүлікті жекеменшікке беру жөніндегі (мысалы, сатып алу-сату, айырбастау, сыйлық);
- 2) мүлікті пайдалануға беру жөніндегі (мысалы, жалға алу, лизинг, мүлікті тегін пайдалану және т.б.);
- 3) жұмыстарды орындауға арналған (мысалы, мердігерлік, соның ішінде күрделі құрылысқа мердігерлік, тәжірибелік-зерттеу жұмыстарын орындау және т.б.);
- 4) қызметтер көрсету бойынша (мысалы, көлік міндеттемелері, банктік қызмет көрсету, сақтау);
- 5) зияткерлік меншік объектілеріне деген құқықтарды пайдалану бойынша (мысалы, авторлық құқықты сақтау жөніндегі міндет).

Борышқордың әрекеті көбінесе несие берушінің міндеттемені қамтамасыз ететін әдістерді дұрыс таңдауына байланысты болады (80-сызбанұсқа).

80-сызбанұсқа

Тұрақсыздық айыбы (айыппұл, өсімпұл) – заңмен немесе келісімшартпен анықталған, борышқор несие берушіге төлеуге міндетті сома. Міндеттемені орындамаған, тиісінше орындамаған немесе кешіктірген жағдайда қолданылады.

Кепіл – борышқордың (кепіл берушінің) меншігіндегі мүлік немесе басқа құндылықтар. Олар несені немесе қарыздарды толық немесе ішінара өтеудің кепілдігі болып саналады. Борышқор (кепіл беруші) өз міндеттерін тиісінше орындамаған жағдайда несие беруші (кепіл алушы) кепілді өзі сата алады немесе өзіне қалдыра алады.

Кепіл ретінде мүлік берген тұлға **кепіл беруші** деп аталады. Кепіл ретінде мүлік алған тұлға **кепіл алушы** болып табылады (81-сызбанұсқа).

Глоссарий

- **Айыппұл** – борышкер несие берушіге белгілі бір көлемде төлеуге міндетті, келісім арқылы белгіленген ақшалай қаржы.
- **Өсімпұл** – мерзімі өтіп кеткен төлемақының пайыздық қатынасын төлеуге арналған ақшалай қаржы, оның көлемі келісім бойынша белгіленеді.
- **Субсидиарлық (қосымша) жауапкершілік** – белгіленген міндеттерді орындауда борышқормен қатар жауап беретін қосымша жауапкершілік артылған тұлғалар.

Борышқордың мүлкін ұстап қалу. Несие беруші борышқорға тиісті затты қайтармауға құқылы. Бұл борышқор осы зат үшін төлем жасау міндеттемесін мерзімінде орындай алмаған жағдайда мүмкін болады. Борышқордың мүлкі міндеттеме орындалғанға дейін ұсталады.

Кепіл болушылық. Шарт бойынша, кепіл болушы басқа жақтың (борышқордың) несие берушісі алдында осы жақтың міндеттемесінің орындалуына жауап беруге міндеттенеді. Кепіл болу шарты жазбаша түрде жасалады. Егер борышқорда қарыз қайтаруға жеткілікті қаражат болмаса, кепіл болушы оның несие берушісі алдындағы міндеттемелері үшін жауапты болады. Бір немесе бірнеше тұлға кепіл бола алады. Олар субсидиарлық немесе ортақ жауаптылықта болады.

Кепілдік. Кепілдік беруші басқа жақтың (борышқордың) несие берушісі алдында осы жақтың міндеттемесінің (банктік кепілдік) орындалуына жауап беруге міндеттенеді.

Кепілшұл – уағдаласушы тараптардың біреуінің шарт бойынша өзінен алынатын төлем есебінен екінші тарапқа беретін ақшалай сомасы. Келісімшарттың жасалуын және орындалуын қамтамасыз етеді.

Мысалы, пәтерді сатып алу-сату кезіндегі кепілшұл туралы келісім. Жылжымайтын мүлікті сату/сатып алу ниетінен айнып кетуден сақтандыру үшін кепілшұл төленеді.

Кейбір жағдайларда міндеттемелер тоқтатылады (82-сызбанұсқа).

Міндеттемелерді тиісті түрде орындау. Заң мен шарт талаптарын нақты сақтауды көздейді. Міндеттеме орындалды. Тараптардың мүдделері сақталды.

Бас тарту төлемі – несие берушінің алдындағы міндеттемелерден босау үшін борышқордың оған беретін ақшалай немесе мүліктік құндылығы.

Жаңғыртылу (жаңа келісім) – бір келісімді жаңа келісіммен алмастыру. Борышқорда жаңа міндеттемелер пайда болады.

Міндеттеме тоқтатылатын жағдайлар

Қарызды кешіру – несие берушінің борышқорды жүктелген міндеттемелерден босатуы.

Сонымен міндеттеме дегеніміз – бір тұлғаны (борышқор) екінші тұлғаның (несие беруші) пайдасына белгілі бір әрекет жасауға міндеттейтін құқықтық қатынас. Міндеттемелерді орындауды қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдер – заңда қарастырылған мүліктік сипаттағы шаралар. Олар несие берушінің талаптарын қанағаттандыруға қосымша кепілдіктер беру арқылы міндеттемелерді дұрыс орындауға ынталандырады, мәжбүрлейді.

Глоссарий

- **Ортақ жауапкершілік** – борышқор жағынан бірнеше тұлға болған жағдайда пайда болады. Несие беруші солардың қайсысынан болса да талап етуге құқылы.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Міндеттемелік құқық дегеніміз не?
2. Міндеттеме қандай элементтерден тұрады?
3. Міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ететін қандай әдіс-тәсілдерді білесіңдер?
4. Тұрақсыздық айыбы дегенді қалай түсінесіңдер? Мысал келтіріңдер.
5. Кепіл деген не және оның қандай түрлерін білесіңдер?
6. Кепіл болу және кепілдікке анықтама беріңдер. Кепілпұл дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.
7. Міндеттемелер қандай жағдайларда тоқтатылады?

1-деңгейлі тапсырма. Азамат А. «Алатау жұлдызы» қонақүйінде тұрды. Кешке бөлмесіне келгенде, ол кейбір заттарын таба алмады. А. қонақүй әкімшілігіне ұрланған заттардың құнын өтеу туралы өтінішпен барды. Қонақүй әкімшілігі ұрланған заттардың құнын ерікті түрде өтеуден бас тартты. А. сотқа талап-арыз берді. Сотта қонақүй әкімшілігінің бұйрығына сәйкес, заттарды қонақүйде тәулік бойы жұмыс істейтін сақтау камерасына өткізу керектігі айтылды. Сондай-ақ әкімшілік қонақүйде жоғалған заттарға жауап бермейтіндігін атап өтті. Осы бұйрық қонақүйдің көрнекті орындарында ілінгендігі және А. қонақүйдің ережелерін білмеуі мүмкін еместігі ескертілді.

Азамат А. қонақүй бұйрықтарының заңды күшіне күмән келтірді. Ол бұл жағдайда Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің нормаларын басшылыққа алу керек деп санады. Мұнда арнайы келісімсіз ақша, өзге де валюталық құндылықтар мен бағалы қағаздарды қоспағанда, қонақүй басқа заттардың сақтаушысы болып табылады делінген. Қонақүй әкімшілігі, өз кезегінде, қала әкімшілігінің шешімімен бекітілген қонақүйлерде тұру ережесіне сілтеме жасай отырып, қонақүй сақтаушы ретінде жауап бермейтінін алға тартты.

Бұл жағдайда қандай шешім қабылдау керек? Әртүрлі нормативтік құқықтық актілер арасындағы қарама-қайшылықтарды жеңу ережелері қандай?

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде міндеттерді қамтамасыз етудің қандай жолдары қарастырылған?

§ 42. АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕРДЕГІ ЖАУАПТЫЛЫҚ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ. АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Бүгін сабақта:

азаматтық-құқықтық жауаптылық түсінігімен танысамыз; ол қандай жағдайда туындайтынын және қандай жолдармен жүзеге асатынын түсінеміз; азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізін не құрайтынын қарастырамыз; моральдық шығынның қалай өтелетінін білеміз.

Тірек сөздер

- міндеттеме
- жауаптылық
- азаматтық құқық
- шығын
- тұрақсыздық айыбы
- моральдық шығын

Азаматтық міндеттеменің орындалуы құқық-бұзушыға қатысты жауапкершілік болған кезде ғана мүмкін болады. Мысалы, борышқорда жауаптылық болмаса, міндеттеме дұрыс орындалмауы мүмкін.

Жауаптылық деген не? Борышқор-құқық-бұзушыны өзіне тиесілі құқығынан айыру. Жауапқа тартуды азаматтық-құқықбұзушылық жағдайында орнатылған құқықтық нор-

ма санкциясы іске асырады. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың бірқатар функциясы бар (83-сызбанұсқа).

83-сызбанұсқа

Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізгі функциясы – өтемақылық: несие берушінің бұзылған мүдделерін қалпына келтіру.

Сонымен бірге жауаптылық борышқор үшін қолайсыз салдар туғырады. Міндеттемені тиісінше орындағанда жоғалтпауы да мүмкін болған мүлкінен айырылады.

Міндеттеменің мазмұнына сәйкес, жауаптылық тәртіп бұзушыға міндетті түрде жүктелуі тиіс. Міндеттемені ерікті түрде орындау оны бұзудан гөрі тиімдірек болуы тиіс.

Бұзылғаны үшін жауаптылық :

- міндеттемені бұзғаны үшін борышқор несие берушінің шығынын мүлікпен өтейді;
- борышқорды міндеттемені тиісті түрде орындауға ынталандырады;
- міндеттемені орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін борышқорды жазалайды;

– борышқордың тәртіпсіздік фактілері басқалардың көз алдында расталады.

Міндеттеменің бұзылғаны үшін жауапкершілік тікелей заңнан туындауы мүмкін (мысалы, міндеттеме бұзылғандықтан келген шығындарды өтеу). Бұл міндеттеменің шарттарын белгілеу немесе анықтау үшін негіз болып табылатын тараптардың келісімімен белгіленуі мүмкін. Жауапкершілікті қосымша келісіммен де, мысалы, орындау мерзімін бұзғаны үшін өндірілетін тұрақсыздық айыбы туралы келісіммен де белгілеуге болады.

Азаматтық-құқықтық жауаптылық мынадай жолдармен жүзеге асуы мүмкін :

– несие берушінің талабын қанағаттандыру үшін жауаптылық сомасын борышқордың ерікті түрде төлеуі;

– борышқор-құқықбұзушыдан жауаптылық сомасын өндіріп алған несие берушінің біржақты әрекеті. Алайда басқа тараптың біржақты әрекетке қарсылығынан туындаған дауды сот шешуі қажет;

– борышқорға міндеттемені орындамағаны немесе дұрыс орындамағаны үшін жауапкершілік арту туралы құзыретті органдардың (ең алдымен, соттың) шешімін орындау.

Заң тұрғысынан алғандағы жауаптылық – жасалған заңбұзушылық үшін жауап беру. Заңбұзушылықты болдырмауға ұмтылушылық – міндет, бірақ әлі жауаптылыққа жатпайды.

Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың жалпы түсінігінде *шарттық және шартсыз* жауаптылықты ажырату көзделген.

Шарттық жауаптылық деп келісімшарттық міндеттемені бұзу жауаптылығын айтады. Шартсыз – шарттық емес, басқа негіздерден туындаған азаматтық-құқықтық міндеттемені бұзғаны үшін жауаптылық.

Борышқордың несие беруші алдындағы міндеттемелерін бұзуы азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі болып табылады. Заңбұзушылыққа міндеттемелерді орындамау және тиісті түрде орындамау жатады.

Бірінші жағдайда (орындамау) борышқор жасауға міндетті талаптарды мүлдем орындамайды: қарызды қайтармайды, тауарларды жеткізуден бас тартады. Тіпті борышқор міндеттемесін орындау үшін бірдене жасап, ал оны несие беруші қабылдаса да, міндеттеме орындалмады деп есептеледі.

Екінші жағдайда міндеттеме орындалады, бірақ тиісті дәрежеде емес: орындау уақытында сақталмайды, ішінара орындалады, тауарлар мен жұмыстың кемшіліктері бар, жетіспеушілігі анықталған, міндеттеме мазмұнында көрсетілген басқа да шарттар бұзылған.

Глоссарий

- **Санкция** – заңбұзушыға қолданылатын жазалау шарасы.
- **Жауаптылық** – заңбұзушылық болған жағдайдағы жағымсыз салдар.

Борышқордың міндеттеме шарттары бойынша тыйым салынған әрекеттерді жасауы да заңбұзушылықтың бір түрі болуы мүмкін.

Мысалы, баспамен жасалған келісімшарт бойынша автор өз жұмысын басылымға беруге міндетті және оны басқа басылымдарға жарияламауы тиіс. Алайда, автор бұл шартты бұзды. Нақты жағдайларға байланысты осындай заңбұзушылық міндеттеменің орындалмауы немесе тиісінше орындалмауы ретінде танылуы мүмкін.

Міндеттеменің бұзылуы – борышқордың жағымсыз әрекеті немесе әрекетсіздігі. Сондықтан жалпы ережеге сай, заңбұзушылықтан туындаған барлық залалдар мен шығындар борышқорға жүктеледі.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 349-бабына сәйкес, борышқор несие берушіге міндеттемені тиісінше орындау мүмкін еместігі жөнінде дереу хабарлауы тиіс. Бұл талап несие берушінің ғана емес, борышқордың да мүдделерін қорғауға бағытталған. Алдын ала ескертілгеннен кейін, міндеттеменің бұзылуының жағымсыз салдарын болдырмау үшін несие беруші өзіне қатысты шараларды қабылдауға міндетті болады. Заңбұзушылықтан туындаған ықтимал шығындарды азайтады. Егер несие беруші мұндай шараларды қабылдамаса, борышқордың жауаптылығы азаяды.

Жауаптылық әртүрлі нысанда болуы мүмкін. Олардың ішіндегі ең маңыздысы: *міндеттемені бұзушының – борышқордың несие берушінің шығынын өтеуі және тұрақсыз айыбын төлеуі.*

Жауаптылықтың негізгі және әмбебап нысаны дегеніміз – міндеттемені бұзумен келтірілген залалды өтеу.

Жалпы ереже бойынша міндеттеме бұзылған барлық жағдайларда шығындар өтелуі керек. Келісімшартта ештеңе айтылмаса да шығындар өтеледі.

Жауаптылықтың біршама таралған екінші бір түрі – тұрақсыздық айыбы. Оның өзіндік ерекшеліктері бар (84-сызбанұсқа).

Тұрақсыздық айыбы – заңмен немесе келісім бойынша анықталған ақша сомасы. Оны борышқор міндеттемені орындамаған немесе тиісінше орындамаған жағдайда несие берушіге төлеуге міндетті.

84-сызбанұсқа

Тұрақсыздық айыбының ерекшеліктері

Жәбірленушінің талабы бойынша оның пайдасына заңбұзушыдан өндіріледі, заңбұзушыға қосымша ауыртпашылық түсіреді.

Міндеттеме жасауға және оны тиісті түрде орындауға ынталандырады.

Мүлдік сипаты бар.

Міндеттеменің бұзылуы себепті орын алған несие берушінің шығынын толығымен немесе ішінара өтейді.

Моральдық шығынды өтеу

Моральдық шығын – борышкердің міндеттемені орындамағаны үшін несие берушінің физикалық және рухани тұрғыдан күйзелуі.

Адам эмоционалдық күйзеліс кезінде моральдық азап шегеді, оған қорлану, тітіркену, басылу, ашулану, сенімсіздік, үмітсіздік, ыңғайсыздық және басқа да сезімдер әсер етеді.

Бұл сезімдерді мыналар туындатуы мүмкін:

- жәбірленушінің немесе оның отбасының өмірі мен денсаулығына заңсыз қолсұғушылық;
- бас бостандығын немесе еркін қозғалыс құқығын заңсыз шектеу немесе олардан айыру;
- денсаулығына зиян келтіру, соның ішінде адам денесінің ашық жерлеріне түрлі белгілер мен дақтар салып, ұсқынсыз қалыпқа келтіру;
- отбасылық, жеке немесе дәрігерлік құпияларын ашу;
- хат жазысу, телефон немесе телеграф хабарламаларының құпиясын бұзу; азаматтың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін, шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты тарату;
- есім иелену, бейнелену құқығын бұзу;
- авторлық және сабақтаc құқықтарын бұзу және т.б.

Физикалық күйзеліс дегеніміз – дененің ауырсынуы. Ол азаматқа қарсы жасалған заңсыз зорлық-зомбылық нәтижесінде немесе оның денсаулығына зиян келтіруге байланысты туындайды.

Борышкер жеке анықталған затты несие берушінің меншігіне, шаруашылық жүргізуіне, жедел басқаруына немесе пайдалануына беру міндеттемесін орындамағаны үшін жауапты болады.

Мұндай міндеттеме, әдетте, сату және сатып алу, жеткізу, мүлікті жалға беру және т.б. шарттарға негізделеді. Несие беруші осы заттың борышқордан алынуын және өзіне берілуін талап етуге құқылы. Сонымен қатар несие беруші борышқордан заңбұзушылық үшін белгіленген тұрақсыздық айыбын төлеу мерзімін кешіктіргені үшін туындаған залалдарды өтеуді талап етуге құқылы.

Егер үшінші тұлғаның даулы затқа басым құқығы бар екені анықталса, онда несие берушінің оны талап етуге құқығы жоқ (85-сызбанұсқа).

Бірақ қалыптасқан тәжірибеге сәйкес **басымдықтар** жүйесі пайда болады.

Бірінші басымдық затты алып үлгерген адамда болады. Бұл жағдайда басқа несие берушілердің талаптары қанағаттандыруға жатпайды.

Біріншісі болмаған жағдайда, екінші басымдық күшіне енеді: зат басқаларға қарағанда құқығы бұрын пайда болған адамға тиесілі.

Ең соңында, біріншісі де, екіншісі де болмаған жағдайда, үшінші басымдық туындайды, бұл басымдық затты алу туралы талап-арызды басқалардан бұрын берген несие берушіге тиесілі.

Басымдығы жоқ несие берушілер затты беру туралы міндеттемені орындамағаны үшін борышқорды ақшалай жауаптылыққа тарту құқығын кез келген жағдайда сақтайды.

Жұмыс орындау немесе қызмет көрсету міндеттемесін бұзғаны үшін борышқордың жауаптылығы

Егер борышқор несие берушіге арнап зат жасау, белгілі бір жұмысты орындау немесе қызмет көрсету міндеттемесін орындамаса, несие беруші балама құқықтарға ие болады:

- борышқордың есебінен жұмысты өзі орындау;
- жұмысты орындауды борышқордың есебінен басқа адамға тапсыру;
- жұмыстан бас тарту және жұмыстың орындалмауы салдарынан келтірілген шығындарды борышқордан өндіріп алу.

Борышқордың кешіктіруіне байланысты, осы балама нұсқалардың бірін таңдау құқығы несие берушіге тиесілі. Борышқордың кешіктіруі дегеніміз – оның міндеттемені орындауы, бірақ кешігіп орындауы.

Кешіктірген борышқор, біріншіден, кешіктіруден туындаған шығындарға жауап береді.

Мысалы, кәсіпорын өндірісті тоқтатпау үшін кешіктіріп жеткізілген материалдарды әуе көлігімен тасымалдауға мәжбүр болады. Жеткізушіден әуе және теміржол тарифтері арасындағы айырманы өндіріп алуға болады.

Екіншіден, кешіктіргені үшін тараптардың келісімшартымен, ал кейбір жағдайларда заңмен тұрақсыздық айыбын өндіріп алу қарастырылуы мүмкін. Төлемнің жалпы сомасы, әдетте, кешіктіру мерзімінің ұзақтығына байланысты болады.

Үшіншіден, кешіктірілу кезеңінде болған жағдайға (жұмыстың ақауына т.б.) жұмысты кешіктірген борышқор жауапты болады.

Мысалы, мердігер келісімшарт бойынша тапсырыс берушіге I шілдеде өз көлігімен тапсырыс берушінің материалынан жасалған мүсінді жеткізуі тиіс еді. Ол уақытында дайын болмады, 10 шілдеде жеткізілген мүсін көлік апаты салдарынан сынып қалды. Мердігер тапсырыс берушіден жұмысына ақшалай қаражат ала алмайды, сонымен қатар материалдың құнын өтеп беруге міндетті.

Төртіншіден, несие беруші кешіктірілген жұмысты қабылдаудан бас тартуға құқылы.

Мысалы, дәл уақытында көрсетілмеген қызмет. Сіз кондитерлік дүкеннен мерейтойлық тортқа тапсырыс бердіңіз делік. Ол 18.00-ге, яғни мерейтой мерекесінің басталу уақытына дайын болуға тиіс. Алайда кондитер тортты 21.00-де ғана дайындады. Сіз басқа дайын тортты шұғыл сатып алуға мәжбүр болдыңыз. Тапсырыс беруші ретінде сіздің тортты қабылдамауға және төлеуден бас тартуға құқығыңыз бар. Бұл жағдайда тапсырыс беруші өз мүддесін өзі анықтайды, дүкеннің шығынын орнына келтіруге міндетті емес.

Жауаптылықты қолдану

Борышкер несие берушінің қалауымен және шешімімен міндеттемені бұзғаны үшін жауапты болады.

Біріншіден, барлық объективті және субъективті себептері бар болса да, несие беруші борышкерді жауаптылыққа тарту немесе тартпауды өзі шешеді.

Екіншіден, несие беруші борышкерді жауаптылыққа тарта отырып, өз қалауы бойынша оның төлем өлшемін шектеуге құқығы бар. Мысалы, бүкіл шығынды немесе жұмыстың барлық сомасын емес, тек нақты залалды ғана төлету және т.б.

Үшіншіден, несие беруші борышкерді жауаптылыққа тартпауға құқылы.

Сонымен, борышкердің несие берушінің алдындағы міндеттемелерін бұзуы азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі болып есептеледі. Міндеттемелердің бұзылуына оны орындамау ғана емес, жеткілікті дәрежеде орындамау да жатады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық-құқықтық жауаптылық дегеніміз не? Оның негізгі функциясы қандай?
2. Азаматтық-құқықтық жауаптылық қандай жолдармен жүзеге асуы мүмкін?
3. Азаматтық-құқықтық жауаптылық субъектілері ретінде кімдер әрекет ете алады?
4. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі неде? Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың қандай түрлерін білесіңдер?
5. Шығын, тұрақсыздық айыбы, моральдық шығын деген не?
6. Несие берушілер арасындағы борышкерден зат алу құқығына басымдық жүйесі дегеніміз не?
7. Борышкердің жұмысты орындау немесе қызмет көрсету міндеттемелерін бұзған кездегі несие берушінің балама құқығы дегенді қалай түсінесіңдер?

Глоссарий

- **Шығындар** – міндеттеменің бұзылуынан туындаған мүліктік зиянның орнын толтыру үшін несие берушінің шығарған шығыстары.
- **Нақты жоғалту** – несие берушінің мүлкін жоғалту немесе зақымдау.
- **Айырылып қалған пайда** – борышкер міндеттемені бұзбаған жағдайда, несие беруші қалыпты айналымнан алуы тиіс болған табыс.
- **Моральдық шығын** – жеке және заңды тұлғалардың жеке мүліктік емес игіліктері мен құқықтарын бұзу, төмендету немесе айыру; оларды моральдық немесе физикалық тұрғыдан азаптау. Мысалы, жәбірленушіге қарсы жасалған заңбұзушылық нәтижесінде оның ашулануы, жабығуы, қорлануы, ұялуы, тән ауруы және т.б.

1-деңгейлі тапсырма. Азаматша Ж. киімін химиялық тазалауға тапсырды, олар киімді бірнеше ақаумен қайтарды. Моральдық шығын орын алды ма? Азаматшаның келтірілген шығынды өтетуге құқығы бар ма? Ол қайда өтініш беру керек? Тәуелсіз сараптама керек пе? Егер сараптама химиялық тазалау нәтижесінде пайда болған ақауларды растайтын болса, онда бұл жағдайда азаматша химиялық тазалаудың басшысына мынадай талаптарды қоюға құқылы:

- оған ұқсас күртеше қайтару немесе зақымдалған күртешенің 2 есе құнын қайтару;
 - оған қызмет көрсету құнын қайтару (химиялық тазалау).
- Осы талаптарды көрсету үшін азаматша Ж. нені білуі керек?

11-тарау. ТҰТЫНУШЫЛАР ҚҰҚЫҒЫ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМА

§ 43. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ЗАҢДЫ ТҮРДЕ БЕКІТУ. ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМІ

Бүгін сабақта:

тұтынушылардың құқығын қорғайтын заң туралы білеміз; тұтынушылар құқығын қалай қорғау керектігін, оны қандай мемлекеттік органдардың жүзеге асыратынын білеміз.

Тірек сөздер

- заң
- тұтынушы
- тұтынушының құқығы мен міндеттері
- сот қорғауы
- талап-арыз
- моральдық шығын

Барлық азаматтар тауарды немесе қызмет түрлерін тұтынушы болып табылады. Тұтынушы – тауарларды сатып алатын, қызметтерді пайдаланатын, белгілі бір жұмысқа нақты төлеммен тапсырыс беретін жекетұлға. Бұл ретте барлық осы қызметтер, жұмыстар мен сатып алулар тек қана жеке, отбасылық және т.б. пайдалануға арналады.

Қазақстанда тұтынушылардың құқықтарын қорғау Конституцияның, Азаматтық кодекстің және 2010 жылғы 4 мамырда қабылданған «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» арнайы Заңның негізінде жүзеге асады. Аталған Заң тұтынушылардың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік құқықтарын қорғау негіздерін, сондай-ақ тұтынушыларды қауіпсіз және сапалы тауарлармен (жұмыстармен, қызметтермен) қамтамасыз ету шараларын белгілейді (86-сызбанұсқа).

86-сызбанұсқа

Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың мақсаты

Нарықтағы тауарлар мен қызметтер туралы тұтынушыларға ақпарат беру

Әлсіз тарап ретінде тұтынушының құқығына нұқсан келтірілген жағдайда, оны қорғау

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңда тұтынушының да, сатушының да құқықтары мен міндеттері жеке-жеке жазылған.

Тұтынушылардың құқығы бар:

- 1) тауарларды (орындалатын жұмысты және көрсетілетін қызметті) иеленуге еркін шарт жасасуға;
- 2) тауар (жұмыс, көрсетілетін қызмет) туралы, сондай-ақ сатушы (дайындаушы, орындаушы) туралы ақпарат алуға;
- 3) қауіпсіз тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) сатып алуға;
- 4) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) тиісті сапасына;
- 5) тиісті де, тиісті емес те сападағы тауарды айырбастап алуға немесе қайтарып беруге;
- 6) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) кемшіліктері салдарынан өздерінің өміріне, денсаулығына және (немесе) мүлкіне келтірілген залалды (зиянды) толық көлемде өтетуге құқығы бар;
- 7) моральдық зиянды өтетуге;
- 8) құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға;

Сатушының міндеттеріне тоқталайық:

Сатушы (дайындаушы, орындаушы) міндетті:

- 1) тауар (жұмыс, көрсетілетін қызмет) туралы, сондай-ақ сатушы (дайындаушы, орындаушы) туралы қазақ және орыс тілдерінде ақпарат беруге;
- 2) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) қауіпсіздігін қамтамасыз етуге;
- 3) тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) еркін таңдауды қамтамасыз етуге;
- 4) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) тиісті сапасын қамтамасыз етуге;
- 5) тиісті де, тиісті емес те сападағы тауардың ауыстырылып берілуін немесе қайтарылуын қамтамасыз етуге;
- 6) тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) кемшіліктері салдарынан тұтынушының өміріне, денсаулығына және (немесе) мүлкіне келтірілген залалды (зиянды) толық көлемде өтеуге.

Сатушы (дайындаушы) бағалар заттаңбасымен ресімделген, сауда объектісінің ішкі және сыртқы витриналарына қойылған тауардың құнын теңгемен көрсетуге, сондай-ақ тауарды сақтау жағдайларын қамтамасыз етуге міндетті. Дайындаушы (орындаушы) жұмыстардың және көрсетілетін қызметтердің құнын теңгемен жазбаша түрде көрсетуге, сонымен қатар тауардың жарамдылық мерзімін, сақтау мерзімін белгілеуге міндетті. Электрондық саудада сатушы сатып алу-сату шартын жасасу алдында тұтынушыға тауарға ақы төлеу рәсімі және оның құны туралы ақпарат беруге міндетті. Тауардың бағалар заттаңбасымен ресімделген, сауда объектісінің ішкі және (немесе) сыртқы витриналарына қойылған, көрсетілген құнына сәйкес сатушы (дайындаушы) сатуға міндетті, ал тұтынушы сатып алуға құқылы.

Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген жағдайларды қоспағанда, сатушыға

Глоссарий

- **Тұтынушы** – кәсіпкерлік қызметпен байланысы жоқ, жеке өзі тұтыну үшін немесе жеке шаруашылықта қолдану мақсатында тауар сатып алатын немесе қызметтерді пайдаланатын тұлға.

(дайындаушыға, орындаушыға) фото-, бейнетүсірілімді қолдануға қатысты тұтынушылардың құқықтарын шектеуге тыйым салынады.

Қазіргі кезде бүкіл әлемде тұтынушы құқығын мемлекет, сот және қоғам қорғайды.

Есте сақта! Тауарды таңдап және кассаға оның ақысын төлеп, чек аласың. Заң тілімен айтқанда, сен сатып алу-сату шартын жасадың, кассалық баспа-таңба оның дәлелі болады. Онда дүкеннің атауы, сенің тауар үшін төлеген қаржыңның сомасы көрсетіледі. Сондықтан да оны сақтап қой, ол болмаса өз құқығыңды қорғау туралы талап қою қиындық туғызады. Дүкен берген чек те, тоңазытқыштың техникалық құжатындағы сатушының кепілдемелік мөрі де, төлем үшін алынған түбіртек те келісімшарттық құжат бола алады. Өзінің бұзылған құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін тұтынушыға көбінесе тура осы құжаттар жеткілікті болып жатады.

Алайда тұтынушының сатушымен қатынасы біржолғы емес, ұзақ мерзімді болса, онда келісімшарт жасау керек. Аталған келісімшартта тараптардың заңда белгіленген міндеттері, кепілдіктер, жеңілдіктер, сонымен қатар келісімшарттың орындалу мерзімін тек қана тұтынушының емес, сондай-ақ сатушының да бұзғаны үшін жауапкершілік қарастырылады.

Қызықты дерек!

Тұтынушының құқығы қай жерде көбірек бұзылады?

бөлшек сауда саласында – сапасыз тауарды сату, тауарды ауыстырудан немесе қайта алудан бас тарту, тауардың қауіпсіздік талабына сәйкес келмеуі туралы шағымдар;

тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласында – электрмен, жылумен, сумен жабдықтау қызметінің сапасыздығына, пәтер иелері кооперативтері төрағаларының өз міндеттерін орындамауына байланысты шағымдар;

қоғамдық тамақтану саласында – сапасыз тамақ өнімдеріне байланысты және тұрғындардың санитарлық-эпидемиологиялық игілігі саласындағы заңбұзушылықтарды анықтауға байланысты мәселелер шағымның көпшілік бөлігін құрайды;

тұрмыстық қызметтер саласында – жиһазды сапасыз дайындау мен жөндеу, сұлулық салондары мен шаштараздың сапасыз қызметі, автокөлікті жөндеу, ТЖС қызметі бойынша шағымдар түседі.

Тұтынушылар құқығының бұзылуын бірқатар мемлекеттік органдар қарастырады. *Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі*. Бақылау-кассалық аппараттарын қолданудың бұзылуын, акцизделетін тауарларды сату тәртібін, тауарды сатып алу фактісін растайтын құжатты бермеу және т.б. заңбұзушылықтарды қарастырады.

Ішкі істер министрлігі. Кем өлшеу, ақшадан жеу, тауардың тұтыну қасиетіне немесе сапасына қатысты тұтынушыға жалған ақпарат беру, қызмет көрсетумен, сатумен айналысатын ұйымдардың немесе жеке кәсіпкерлердің тұтынушыларды басқа да жолмен алдаулары тәрізді заңбұзушылықтарды қарастырады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті. Техникалық регламенттермен және нормативті құжаттармен бекітілген талаптарды сақтамауды қарастырады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі. Метрология және техникалық реттеу саласындағы сәйкестік туралы құжаттарды, өлшеу құралдарын пайдалану барысында туындаған бұзушылықтарды қарастырады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Табиғи монополияларды реттеу және бәсекелестікті қорғау комитеті. Коммуналдық қызмет көрсету (электрмен, жылумен, сумен жабдықтау және т.б.) барысындағы тарифтер бойынша, көрсетілетін қызметтерге шектеу қою, инфрақұрылымның болмауы себепті қажетті қызметті ұсынбау тәрізді заңбұзушылықтарды және т.б. қарастырады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері комитеті. Пәтер иелерінің кооперативі (ПИК) ұсынатын қызметтегі (қалдық шығару, тиісті инфрақұрылымның болмауы, құрылыс мәселелері және т.б.) заңбұзушылықтарды қарастырады.

Тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктері бар. Олар тұтынушылардың құқықтарын қорғау мен оны жүзеге асыруға бағытталған қызметтермен айналысады. Қазақстан Республикасында тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласында жұмыс істейтін 172 қоғамдық бірлестік тіркелген, олардың ішіндегі белсенділері – 64. Қазақстанның Тұтынушылар ұлттық лигасының құрылғанына 26 жылдан асты. Қоғамдық бірлестіктер тұтынушылардың құқықтарын қорғау бойынша түсініктер мен кеңестер береді, сатушының (атқарушының, дайындаушының) үстінен сотқа дейінгі наразылық жазуға көмектеседі, тиісті талап-арыздарды дайындайды және сотқа береді. Азаматтардың арасында үлкен сенімге және беделге ие. Олар тұтынушылардың құқықтарын қорғау мүмкіндіктерін тәжірибе жүзінде дәлелдеді.

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» арнайы Заң бар. Құқығы бұзылған жағдайда тұтынушы сотқа талап-арыз жаза алады. Талап-арызда сатушыға деген наразылықты, жауапкердің талаптарын және оның қандай заңның нешінші бабы негізінде ұсынылғанын көрсету керек (13-бап).

Қызықты дерек!

Материалдық шығын тұтынушыға түрлі формада және түрлі әдістермен келтірілуі мүмкін:

- ✓ сапасыз тауардың сатылуы;
- ✓ уақытында төленген болса да, ыстық суды екі аптаға өшіреді;
- ✓ жарнама арқылы алдайды;
- ✓ газ құбырына ақша жинайды, бірақ оны жүргізбейді;
- ✓ тауарды жоғары бағамен сатады және т.б.

Тұтынушылар сатушыдан материалдық шығынды өтеуді талап етуге құқылы. Оны алдымен ауызша жасауға болады, ал талап қанағаттандырылмаған жағдайда жазбаша түрде жасауға болады. Бұл *сотқа дейінгі наразылық* деп аталады. Ол заңды тұлғаның жетекшісінің атына еркін формада жазылады. Бұл жерде заңды тұлғаның меншік түрі маңызды емес (ол мекеме директоры немесе жеке фирманың қожайыны болуы мүмкін).

Сотқа дейінгі наразылықтың міндетті атрибуттары :

✓ материалдық шығын қандай жағдайда келтірілді, оның сомасы қанша және ол қалай расталды (чек, түбіртек, акті немесе куәгерлердің көрсетуі бойынша) – бәрі көрсетілуі қажет.

Глоссарий

- **Дайындаушы** – сатуға арнап тауар шығаратын жеке не заңды тұлға.
- **Жарамдылық мерзімі** — белгілі бір уақыт кезеңі, бұл уақыт өтіп кетсе, тауар жарамсыз деп есептеледі.
- **Кемшілік** – тауардың (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) техникалық реттеме, стандарттау бойынша нормативтік құжат, келісімшарт талаптарына, сонымен қатар тауар (жұмыс, көрсетілетін қызмет) туралы сатушы берген ақпаратқа сәйкес келмеуі.
- **Тауардың (жұмыстың, қызметтің) сапасы** – тауар (жұмыс, қызмет) сипаттамаларының тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне қатысты жиынтығы.

✓ «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау» туралы Заңның 16-бабына сілтеме жасауы керек, онда тұтынушының материалдық шығынды өтетуге құқығы бар:

✓ егер сатушы материалдық шығынды өз еркімен төлемесе, тұтынушы «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау» қоғамынан көмек сұрайтынын немесе сотқа жүгінетінін сатушыға ескертуі керек. Сонымен бірге, сатушы мынаны білуі керек: егер бұл істе тұтынушы жеңсе, онда ол 100 пайыз айыппұл төлеуге тиіс болады:

✓ тұтынушы материалдық шығынның сомасына тауарды үйіне дейін және кері жеткізу шығынын, транспорттық және тауарды сатып алуға көрсетілген қызмет пен жұмыстарға жұмсалған басқа да шығындарын қоса алады:

✓ тұтынушы сотқа дейінгі ретте материалдық зиянды өтеуді де талап ете алады:

✓ сотқа дейінгі *наразылықты* екі данада дайындау керек: біреуі сатушы үшін, екіншісіне ол немесе оның іс жүргізушісі құжатты қабылдау күнін көрсетіп, қол қояды:

✓ егер жазбаша наразылықты қабылдаудан бас тартса немесе оны қабылдағандарын растап қол қойғысы келмесе, оны тез арада ескерту-хатпен поштаға салып жіберу керек.

10 күн ішінде көрсетілетін қызметтің, жұмыстың немесе тауардың сатушысы залалды өтеу мәселесін шешуі тиіс. Егер сатушы залалды өтеуден бас тартса, онда тұтынушы сотқа талап-арызбен жүгіне алады. Талап-арызда сатушыға қойылатын талап, жауапкердің та-

лаптары және бұл талаптардың қандай заңның, қандай баптың негізінде қойылып тұрғаны көрсетілуі қажет.

Құқық қорғау әдісін таңдау тұтынушының артықшылығы болып табылатынын есте сақтау керек.

Тұтынушының талап ету құқығы:

- сатып алу бағасын шамалы төмендету;
- тауардың ақауларын тегін жою;
- тауардың кемшіліктерін жоюға жұмсалатын шығындардың орнын толтыру;
- тауарды ұқсас маркалы (модельді, артикулды) өнімге ауыстыру;
- тауарды ұқсас маркалы (модельді, артикулды) өнімге сатылым бағасын қайта есептеу арқылы ауыстыру;
- шартты бұзу және тауарларға төленген ақшаны қайтару.

Осылайша сатушы мен тұтынушы өз құқықтарын және оларды қалай пайдалану керектігін білуі керек.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың мақсаты қандай?

2. ҚР Заңына сәйкес тұтынушының қандай құқықтары бар?
3. Сатушының міндеттері туралы айтыңдар. «Қауіпсіз тауар», «көрсетілетін қызмет», «жұмыс» терминдерін қалай түсінесіңдер?
4. Тұтынушылардың құқығы қай салада көбірек бұзылады?
5. Тұтынушылардың құқығын қандай мемлекеттік органдар қорғайды?
6. Сотқа дейінгі наразылық дегеніміз не?

Жағдаяттарды талқылаңдар.

1. Заттаңбадағы баға көрсеткішінде тауардың құны көрсетілген, ал сатушы кассаға төлем жүргізу кезінде тауарлық чекке басқа бағаны жазды. Бұл заңды ма?

Жауап. Жоқ, заңсыз. Заттаңбадағы баға көрсеткішін уақытымен ауыстыру – сатушының міндеті («Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 24-бабы). «24-бап. Сатушының (дайындаушының, орындаушының) міндеттері. Тауардың бағалар заттаңбасымен ресімделген, сауда объектісінің ішкі және (немесе) сыртқы витриналарына қойылған, көрсетілген құнына сәйкес сатушы (дайындаушы) сатуға міндетті, ал тұтынушы сатып алуға құқылы». Егер ол бұны өз уақытында жасамаса, онда тауарды заттаңбада көрсетілген бағамен сатуға тиіс. Олай болмаса, сатушыға айыппұл салынуы мүмкін.

2. Маған мерзімі өтіп кеткен тауар сатты. Не істеу керек?

Жауап: Тауардың түзетуге болмайтын кемшілігі табылған жағдайда, тұтынушы өз қалауы бойынша тауарды ауыстыруды немесе бағасын төмендетуді талап ете алады. Сонымен қатар тауардан бас тартып, ақшасын қайтара алады.

3. Егер алғым келмей қалса, қандай тауарларды ауыстырып немесе қайтара аламын?

Жауап. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 30-бабына сәйкес, келесі тауарлар ауыстыруға және қайтаруға жатпайды:

- 1) дәрілік заттар мен медициналық бұйымдар;
- 2) ішкіім;
- 3) шұлық-ұйық бұйымдары;
- 4) жануарлар мен өсімдіктер;
- 5) метрлеп сатылатын тауарларды, атап айтқанда, барлық түрдегі талшықтардан жасалған маталар, тоқыма және перделік кенеп мата, жасанды тері, кілем бұйымдары, тоқыма емес материалдар, ленталар, шілтер, таспа, сымдар, баулар, кәбілдер, линолеум, багет, пленка, клеенка;

б) ұялы байланыстың абоненттік құрылғысы.

Басқа барлық тауарды 14 күннің ішінде ешқандай себебін түсіндіруге қайтаруға және ауыстыруға болады. Бұлар – пайдаланылмаған, өз қасиетін жоғалтпаған, тұтынушыда аталған тауарды нақты сол сатушыдан алғанын дәлелдейтін құжаты бар тауарлар. Кемшілігі бар кез келген тауарды айырбастауға және қайтаруға болады.

4. Тауарды чексіз қайтаруға бола ма?

Жауап. Иә, болады. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 18-бабына сәйкес, тұтынушыда тауарды сатып алу фактісін растайтын тауарлық чектің немесе басқа да құжаттың болмауы оның талаптарын қанағаттандырудан бас тартуға негіз болмайды. Бұл дегеніміз, тұтынушы өзінің тауарды алғанын растайтын куәлардың айғақтарын, басқа да дәлелдеу құралдарын, оның ішінде фото- және (немесе) бейнетіркеуді пайдалана алады деген сөз.

5. Тауар өткізілді. Мен ол үшін ақшамды қашан аламын?

Жауап. Бұл үшін сатушыда 10 күн бар. Ол қолма-қол ақшамен қайтара алады немесе пошта арқылы картасына немесе есепшотына аударылым жасайды. Аударылым бойынша шығындарды сатушы төлейді.

6. Сапасыз тауарды қайта өткізгім келмейді. Мен ол үшін төлеген ақшамның бір бөлігін ғана қайтара аламын ба?

Жауап. Иә, тұтынушы сапасыз тауардың бағасын төмендетуді, тауардың кемшілігін түзеуге кеткен шығынды өтеуді, тауар үшін төленген ақшаны қайтаруды, келтірілген

шығынды өтеуді сатушыдан талап ете алады. Бұл әрекет тиісті талап берілген күннен бастап он күннің ішінде жасалуы керек.

7. Тауардың кемшіліктері бар. Егер қорапшасы сақталмаса, мен тауар үшін төлеген ақшамды қайтарып ала аламын ба?

Жауап. Сапасыз тауарды қайтаруға қорапшаның болмауы кедергі бола алмайды. Тұтынушы тауарды қайтару туралы талап қойған соң, тауар бүтіндей қайтарылуға жатады, яғни негізгі бұйым, оның бөлшектері мен керек-жарақтары. Алып жүру кезінде жарамсыз болып қалатын, тез бұзылатын керек-жарақтары мен қорапшасы оған жатпайды.

8. Тауарды кепілдік бойынша жөндеуден өткізді. Егер ол тағы бұзылатын болса, кепілді мерзімін қалай есептеу керек?

Жауап. Кемшілігін жөндеген жағдайда, тауардың кепілді мерзімі тауар пайдаланылмаған кезеңге ұзартылады. Аталған кезеңге тұтынушының жүгінген күнінен бастап жөндеу аяқталған күнге дейінгі уақыт кіреді.

9. Менің құқықтарым бұзылса, мен қайда шағымдана аламын?

Жауап. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау қоғамына, тиісті мемлекеттік органдарға, сотқа.

10. Олардың ешқайсысы маған көмектесе алмады, соттасу ғана қалды. Анық қай сотқа жүгінуіме болады?

Жауап. Сіз өзіңіздің мекенжайыңызға жақын, жауапкердің мекенжайына жақын, келісім-шарт жасалған жерге жақын, өзіңізге ыңғайлы сотты таңдай аласыз.

11. Егер мен сотқа жүгінсем, тауарға төлеген ақшамды қайтарудан басқа, тағы неге үміттен аламын?

Жауап. Иә, сіз моральдық шығын үшін өтемақы ала аласыз, оны сіздің тұтынушылық құқығыңызды бұзған кінәлі тұлға төлейді. Моральдық шығын өтемақысының көлемін сот анықтайды және ол мүліктік шығынды өтеу құнының көлеміне тәуелді емес. Моральдық шығын өтемақысы мүліктік шығынға, тұтынушы келтірген шығынға қатыссыз жүзеге асады. Бұдан басқа, егер сатушы немесе орындаушы сіздің талабыңызды өз еркімен қанағаттандырмаса, онда сот оған сіздің пайдаңызға сізге берілетін соманың 50 пайызы көлемінде айыппұл салады.

12-тарау. ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫ ЖҮЙЕСІ

§ 44. ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

отбасы, отбасы құқығы, отбасы қатынастары деген не екенін білеміз; отбасы қатынастарын қандай нормативтік-құқықтық акті реттейтінін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- отбасы құқығы
- неке
- туыстық
- туыстар

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында: «Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың етене құқығы әрі міндеті. Кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті» делінген. Осы конституциялық норма барлық отбасы құқығы жүйесінің негізі болып табылады.

Отбасы қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы *отбасы құрамы* деп аталады. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» (2011) ҚР Кодексі отбасылық-неке қатынастарын реттейді. Сонымен қатар «Баланың құқықтары туралы» (2002), «Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы және жасөспірімдер үйлері туралы» (2000), «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқықбұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз калуының алдын алу туралы» (2004) Заңдардың маңызы зор.

Елімізде отбасы-неке қатынастарын реттейтін біршама халықаралық келісім-шарттар ратификацияланды. Мәселен, Қазақстан Республикасы Бала құқықтары туралы Конвенцияны (1989), Тұрмыстағы әйелдердің азаматтығы туралы Конвенцияны (1957), Шетелде алиментті өндіріп алу туралы Конвенцияны (1956), Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек пен құқықтық қатынастар туралы Конвенцияны (1993) ратификациялады.

2010 жылғы 12 наурызда Балаларды қорғау және баланы шетелдік асырап алуға қатысты ынтымақтастық туралы Гаага Конвенциясы (1993) ратификацияланды. Осылайша ҚР Үкіметі Қазақстаннан шетелдіктер асырап алған балалар туралы ақпарат сұрату мүмкіндігіне ие болды. Сөйтіп, олардың өмірін бақылауға ала алатын болды.

Қызықты дерек!

ҚР-да Бала құқығы бойынша өкілеттік институты құрылды. Аталған орган баланың еркіндігі мен құқығы бұзылғаны туралы ақпараттар қабылдайды. Мемлекеттік орталық және жергілікті атқарушы органдардың, ұйымдардың және ондағы жауапты тұлғалардың баланың құқығын, еркіндігін бұзатын әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдерін қарастырады. Аталған институт ҚР Президентінің тікелей қарамағында.

Мемлекеттік органдар, физикалық және заңды тұлғалар баланы әлеуметтік ортаның жағымсыз әсерінен, теріс ақпараттардан, оның денсаулығына, рухани өсуіне зиянын тигізетін үгіт-насихаттардан қорғауға міндетті. Мемлекет балалардың салауатты өмір салтын ұстануын насихаттауды, олардың құқығын қорғауды өз саясатындағы басты бағыт деп есептейді («Баланың құқықтары туралы» Заң, 36-бап, 2002 ж. 8 тамыз). Мемлекеттік органдар, физикалық және заңды тұлғалар баланы әлеуметтік ортаның жағымсыз әсерінен, теріс ақпараттардан, оның денсаулығына, рухани өсуіне зиянын тигізетін үгіт-насихаттардан қорғауға міндетті. Мемлекет балалардың салауатты өмір салтын ұстануын насихаттауды, олардың құқығын қорғауды өз саясатындағы басты бағыт деп есептейді («Баланың құқықтары туралы» Заң, 36-бап, 2002 ж. 8 тамыз).

Отбасын құрудың негізі *неке* болып табылады.

Неке – отбасын құрудың негізі

Отбасы құқығы тек шартты түрде отбасы деп аталатын өзге де қатынастарды реттейді. Мәселен, немерелері мен әжелерінің арасындағы немесе отбасын құрып, бөлек тұратын, кәмелетке толған ағалары мен қарындастары арасындағы қатынас. Аталған қатынастар туыстыққа негізделеді, сондықтан да мұндай қатынастарды *туыстық қатынастар* деп атау керек.

Қызықты дерек!

- ✓ Қазақ тіліндегі көптеген сөздер туыстықтың түрлі дәрежесін білдіреді. Мысалы, әке, бала, немере (ер адамның баласынан тараған ұл мен қыз), шөбере (*немереден* өрбіген ұрпақ), шөпшек (төртінші ұрпақ), немене (жетінші ұрпақ), туажат (*немененің* баласы). Қысқаша айтқанда, жетінші атаға дейінгі әрбір туыстың өз атауы бар. Бұған қарап, қазақ қоғамында ұрпақтар арасында ерекше жақын байланыс бар екенін түсінуге болады.
- ✓ Ағылшын және американдық қоғамда туыстықтың аз тармақталған жүйесі қалыптасқан, сондықтан мұндай алыс туыстарды білдіретін сөздердің қажеті жоқ. Ағылшын тілінде, тіпті соңғы төрт туысты білдіретін ешқандай терминдер жоқ.
- ✓ Тробриан аралындағы Меланезияда тұратын тайпа тілінде алты түрлі туыс – әкесі, әкесінің ағасы, әкесінің әпкесінің ұлы, әкесі мен шешесінің әпкесінің баласы, әкесінің әпкесінің қызының баласы, әкесінің ағасының баласының баласы, әкесінің әпкесінің баласының баласы бір сөзбен аталады. Мұнда арнайы құрметпен қарайтын барлық туыстарды жалпы терминмен атайды.
- ✓ Қазақ қоғамында әйел үшін өз туыстары *төркін*, күйеуінің туыстары *қайын* болады; әйелді күйеуінің барлық үлкен туыстары *келін*, кіші туыстары *жеңге* деп атайды.

Отбасындағы қатынастардың барлығы заңмен реттеле бермейді. Оның негізгі реттеушісі – өзара құрмет, сүйіспеншілік, қамқорлық және моральдық қолдау қағидаттарына негізделген моральдық нормалар. Көптеген жағдайларда, отбасылық өмір салты ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға негізделген (отбасын материалдық тұрғыдан қамтамасыз ету толығымен ер адамға – отағасына жүктеледі; үлкендерді, туыстарды құрметтеу, сыйлау; кішіге қамқор болу және т.б.).

Отбасының ішкі мәселелері отбасы мүшелерінің өзара келісімімен шешіледі. Егер бұл мәселелер кәмелетке толмағандарға да қатысты болса, отбасылық талқылауға оларды да қатыстырады. Отбасылық қатынастар бұзылған жағдайда құқықтық нормалардың араласуы қажет болады. Отбасы меншік қатынастары заңмен реттеледі, өйткені бұл қатынастардың объектісі материалдық игіліктер болып табылады. Отбасы құқығы азаматтық заңмен тығыз байланысты.

Есте сақта! Азаматтық құқықта, мысалы заң бойынша мүлікке мұрагерлік етуде, жақын туыс та, алыс туыс та есепке алынады. Бүгінгі күні мұрагерлердің алты кезегі анықталған. Заң бойынша мұрагерлер мұрагерлікке кезек тәртібімен ие болады.

Отбасының толық және толық емес түрлері болады. Толық отбасында ата-анасы, балалары және әдетте, әкесі жағынан да, шешесі жағынан да аға ұрпақ өкілдері – атасы мен әжесі болады.

Толық емес отбасы балалардың ата-анасының біреуінің ғана болуымен сипатталады. Бұл ретте балалардың ата-аналары ажырасқан болса, балалары қарамағында қалған ата-анаға екінші жағы балаларды және еңбекке жарамсыз зайыбын (ерін) бағып-қағу үшін алимент төлейді. Егер ерлі-зайыптылардың біреуі қайтыс болып, екіншісінің қарамағында кәмелетке толмаған балалары қалса, онда оған мемлекет жәрдемақы ретінде материалдық көмек көрсетеді. Сөйтіп толық және толық емес отбасы да тең жағдайда заң және мемлекет арқылы қорғалады.

Глоссарий

- **Отбасы** – бір-бірімен мүлтік және жеке мүлтік емес құқықтар мен міндеттер арқылы байланысқан адамдар тобы. Олар некеге тұру, туыстық, асырап алу немесе балаларды тәрбиеге алудың басқа да формалары арқылы туындайды.

Назар аударайық!

Қазақстан Республикасы көп балалы отбасыларға ерекше қамқорлық көрсетуде. Бүгінгі күні төрт және одан да көп баласы бар отбасылар көпбалалы деп есептеледі.

Есте сақта! Мемлекеттік билік органдарына отбасының жеке істеріне араласуға тыйым салынған. Мысалы, отбасы мүшелеріне баланы қалай тәрбиелеу, тіл алмаған балаларға қандай жаза қолдану, отбасылық бюджетті қалыптастыру және тағы басқалар туралы бұйрық беруге ешкімнің құқығы жоқ. Осылайша, отбасының ішкі құрылымы құқықтық реттеуден тыс қалады және моральдық қағидаттарға негізделеді.

Неке мен отбасын қорғау екі түрде жүзеге асырылады: *юрисдикциялық және бейюрисдикциялық*.

Бірінші түрі – отбасының құқығын бұзылған немесе талас құқықтарды қорғау жөніндегі өкілетті мемлекеттік органдарды тарту арқылы қорғау. Бұлар – сот, прокурор, Азаматтық хал актілерін тіркеу орган-

Балалар отбасында тәрбиеленуге құқылы

Глоссарий

- **Бала** – 18 жасқа (кәметке) толмаған тұлға.
- **Неке** – ерлі-зайыптылар арасындағы мүлтік және жеке мүлтік емес құқықтар мен міндеттерді туғызатын, отбасын құру мақсатында заңнамада белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімімен жасалған еркек пен әйел арасындағы тең құқықты одақ.
- **Туыстық** – бір-бірінен немесе ортақ ата-бабадан тарайтын тұлғалардың тығыз байланысы.

дары, қамқоршылық органдары, ішкі істер органдары.

Екінші түрі – отбасының құқықтары мен мүдделерін қорғау жөніндегі ұйымдар мен азаматтардың іс-әрекеттері. Азаматтар бұл әрекеттерді мемлекеттік органдардан көмек сұрамай-ақ өздері іске асырады. Мұндай іс-әрекеттер *құқықты өз бетінше қорғау* деп аталады.

Есте сақта! Сот арқылы қорғау – отбасы құқығын қорғаудың негізгі түрі. Бұл істе прокуратура, ішкі істер органдары, тіркеу органдары, тәрбиелік мекемелер, атқарушы органдар – әкімдіктер үлкен рөл атқарады. Мысалы, әкімдіктер ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау шараларын қолға алуға, ондай балаларды есепке алуды ұйымдастыруға, оларды отбасыларға орналастыруға көмектесуге міндетті. Ішкі істер органдары баланы күштеп тартып алуға, сондай-ақ алимент төлеуден жалтарып жүрген адамдарды іздестіруге байланысты шешімдерді мәжбүрлі түрде орындатуға қатысулары мүмкін.

Сонымен отбасының тұрақтылығы қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Мемлекет пен қоғам үшін отбасының мүмкіндігінше толық болғаны керек. Әдетте, толық отбасында балалар өздерін қауіпсіз сезінеді, олар рухани және материалдық жағынан қамтамасыз етілген болады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Отбасына анықтама беріңдер. Өздеріңнің отбасылық ағаштарыңды жасаңдар. Туыстардың қай санаты үлкен құқықтарға, ал қайсысы үлкен міндеттемелерге ие екендігін анықтаңдар.
2. Туыстық байланыс дегенді қалай түсінесіңдер? Туыстар бір-біріне көмектесуі керек пе? Туыстық қатынастар заңмен реттеле ме?
3. Сендер тұрған жерде көпбалалы отбасыларға қандай жеңілдіктер жасалған? Осы сұрақтарды талқылаңдар, өмірмен байланыстырыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Л.Толстойдың «Үйіндегі бақытты адам – ең бақытты адам» деген сөзінің мағынасын түсіндір. Болашақ өмірдегі серігіңнің бойынан қандай қасиеттерді көргің келеді?

2-деңгейлі тапсырма. Балалар мүддесін көздейтін мемлекеттік саясаттың мақсатын талқылаңдар («Баланың құқықтары туралы» Заң, 6-бап). «Балалардың дене бітімі, интеллектуалдық, рухани және имандылық тұрғысынан дамуына, олардың бойында елжандылық, азаматтық және бейбітшіл сезімдерді тәрбиелеуге, сондай-ақ баланың жеке адами тұлғасының қоғам мүддесі, мемлекет халықтарының дәстүрлері, ұлттық және әлемдік мәдениет жетістіктеріне қол жеткізуі үшін мүмкіндіктерін ашуға жәрдемдесу» деген мақсатқа назар аударыңдар. Осы мақсатқа қалай жетуге болатыны жөнінде өз пікірлеріңді айтыңдар.

§45. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОТБАСЫ ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ. ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ. НЕКЕ ШАРТЫ

Бүгін сабақта:

отбасы қатынастары, оның негізгі құқықтары мен міндеттері қалай реттелетінін білеміз; неке шартымен танысамыз.

Некеде ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері теңдей болады. Заң әйелдердің құқықтарын шектеуге тыйым салады. Бұл әйелдерге тек үй шаруашылығымен ғана емес, сонымен бірге ер адамдармен қатар бизнес жүргізу, мансап жасау және т.б. істермен айналысуға мүмкіндік береді.

Ерлі-зайыптылық қатынастар өмірлік болып табылады, яғни некеге тұру белгілі бір мерзім көрсетілмей жүзеге асырылады. Қазақстанда мемлекеттік органдарда тіркелген неке ғана заңды деп танылады.

Тірек сөздер

- ерлі-зайыптылық
- неке шарты
- құқықтар, міндеттер
- ерлі-зайыптылардың мүлік режімі
- ортақ мүлік

Назар аударайық!

Адамдар некеге тұрмай-ақ бірге тұрып, үй шаруашылығын бірге жүргізуді қалайтын жағдайлар өмірде кездеседі. Бұл азаматтық неке немесе нақты неке қатынастары деп аталады. Азаматтық некеден туған балалар да, тіркелген некеден туған балалар сияқты заңмен қорғалады. Алайда мұндай қатынастар, әдетте, тараптар үшін заңнамалық салдар туындатпайды. Дегенмен азаматтық некеде туылған балаларды тәрбиелеу мен өсіру ата-аналардың міндетінен алынып тасталмайды.

Некелері (ерлі-зайыпты болуды) мемлекеттік тіркеуден өткен күннен бастап ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері туындайды.

Ерлі-зайыптылардың құқықтары:

- ерлі-зайыптылардың әрқайсысы қызмет түрін, кәсібін және діни сенімін таңдауға ерікті;
- ерлі-зайыптылар ана болу, әке болу, балаларды тәрбиелеу, оларға білім беру, ерлі-зайыптылардың тұрғылықты, болатын жерлері мәселелерін және отбасы өмірінің басқа да мәселелерін бірлесіп шешеді;
- неке кню (ерлі-зайыпты болу) кезінде ерлі-зайыптылар өз тілектері бойынша ортақ тегі ретінде өздерінің біреуінің тегін таңдайды не ерлі-зайыптылардың әрқайсысы өзінің некеге дейінгі тегін сақтап қалады, не біреуі (екеуі де) өз тегіне екінші жұбайдың тегін қосып алады.
- неке (ерлі-зайыптылық) бұзылған жағдайда, ерлі-зайыптылар неке кню (ерлі-зайыпты болу) кезінде таңдаған тектерін сақтауға немесе өздерінің некеге дейінгі тектерін қалпына келтіруге құқылы;
- ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне құқық некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезінде үй шаруашылығын жүргізуді, балаларды бағып-күтуді жүзеге асырған немесе басқа да дәлелді себептермен жеке табысы болмаған жұбайға да тиесілі болады;

– ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін иелену, пайдалану және оған билік ету ерлі-зайыптылардың екеуінің келісімі бойынша жүзеге асырылады.

Назар аударайық!

Ерлі-зайыптылардың шаруа немесе фермер қожалығы мүшелерінің ортақ меншігі болып табылатын мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген.

Ерлі-зайыптылардың міндеттері:

– ерлі-зайыптылар отбасындағы өз қатынастарын өзара сыйластық пен өзара көмек негізінде құруға, отбасының игілігі мен нығаюына жәрдемдесуге, өз балаларының денсаулығына, өсіп-жетілуіне және олардың әл-ауқат жағдайына қамқорлық жасауға міндетті;

– неке кінюды (ерлі-зайыпты болуды) мемлекеттік тіркеу кезінде тегі өзгерген жағдайда, азамат бір ай мерзімде жекебасын куәландыратын құжаттарды ауыстыруға міндетті;

– ерлі-зайыптылардың біреуі жылжымайтын мүлікке иелік ету жөнінде мәміле және нотариатта куәландыруды және (немесе) заңда белгіленген тәртіппен тіркеуді қажет ететін мәміле жасасуы үшін екінші жұбайдың нотариатта куәландырылған келісімін алу қажет.

Назар аударайық!

Ерлі-зайыптылар некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезінде жинаған мүлік олардың бірлескен ортақ меншігі болып табылады. Олар:

— ерлі-зайыптылардың әрқайсысының еңбек қызметінен, кәсіпкерлік қызметтен және зияткерлік қызмет нәтижелерінен түскен табыс сомалары;

— ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінен және ерлі-зайыптылардың әрқайсысының бөлек мүлкінен алынған табыс сомалары;

— олар алған зейнетақылар, жәрдемақылар, зейнетақы жинақтары, сондай-ақ арнаулы нысаналы мақсаты жоқ өзге де ақшалай төлемдер;

— ерлі-зайыптылардың ортақ табыс сомалары есебінен сатып алынған жылжымалы және жылжымайтын мүліктер, бағалы қағаздар, пайлар, салымдар, кредиттік ұйымдарға немесе өзге де ұйымдарға салынған капиталдағы үлестер;

— отбасында кімнің атына сатып алынғанына не ақша қаражаттарын ерлі-зайыптылардың қайсысы салғанына қарамастан, ерлі-зайыптылар некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезеңінде жинаған басқа да кез келген мүлік.

Глоссарий

• **Неке шарты** – некеге отыратын адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім.

Ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігіне жатады:

– некеге отыруға (ерлі-зайыпты болуға) дейін ерлі-зайыптылардың әрқайсысына тиесілі болған мүлік;

– ерлі-зайыптылардың некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезеңінде мұрагерлік тәртібімен немесе өзге де өтеусіз мәмілелер бойынша сыйға алған мүлік;

– некеде тұрған (ерлі-зайыпты болған) кезеңінде ерлі-зайыптылардың ортақ қаражаты

Отбасы – мемлекеттің негізі

есебінен сатып алынса да, қымбат заттар мен басқа да сән-салтанат заттарын қоспағанда, жеке пайдаланатын заттары (киім-кешек, аяқкиім және басқалар).

Есте сақта! Дау туған жағдайда, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың осы мүліктегі үлестерін айқындау медиация немесе сот тәртібімен жүргізіледі. Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу кезінде сот кәмелетке толмаған баланың мүдделерін ескере отырып, ерлі-зайыптылардың талап етуі бойынша ерлі-зайыптылардың әрқайсысына қандай мүліктің берілуге жататынын айқындайды.

Кәмелетке толмаған балалардың қажеттерін қанағаттандыру үшін сатып алынған заттар (киім-кешек, аяқкиім, мектеп және спорт керек-жарағы, музыкалық аспаптар, балалар кітапханасы және басқалары) ғана бөлуге жатпайды және балалары өзімен бірге тұратын жұбайға өтемақысыз беріледі.

Ерлі-зайыптылар өздерінің кәмелетке толмаған ортақ балаларының атына ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі есебінен салған салымдары сол балаларға тиесілі болып есептеледі және ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлген кезде есепке алынбайды.

Неке шарты жазбаша түрде жасалады және оны міндетті түрде нотариуста куәландыру керек. Неке шарты некені тіркеуден бұрын да, некеде тұрған кезеңдегі кез келген уақытта да жасалуы мүмкін. Неке шартын азаматтық некедегі ерлі-зайыптылар, яғни мемлекеттік органдарда тіркеуге алынбаған тұлғалар жасай алмайды.

Есте сақта! Неке шарты ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша кез келген уақытта өзгертілуі немесе бұзылуы мүмкін. Сонымен бірге неке шарты жазбаша түрде жасалады және міндетті түрде нотариалдық куәландыруға жатады. Ерлі-зайыптылардың өзара келісімі болмаса, неке шарты екеуінің біреуінің талабы бойынша сот шешімімен өзгертілуі немесе бұзылуы мүмкін. Шарт талаптарын елеулі бұзу, келісімшартты орындаудың мүмкін еместігі неке шартының бұзылу себептері болып табылады.

Неке шартын орындаудан біржақты бас тартуға жол берілмейді. Ерлі-зайыптылардың біреуі оны орындаудан (мысалы, аяғы ауыр жұбайының жағдайын жасаудан) бас тартқан жағдайда, екінші тарап оған сот арқылы айыппұл санкцияларын қолдануға және мәжбүрлі түрде орындатуға құқылы.

Глоссарий

- **Ерлі-зайыптылар мүлкінің заңды режимі** – ерлі-зайыптылардың неке кезеңінде бірге тапқан мүлкі олардың ортақ меншігі болып табылады.

Ерлі-зайыптылардың бірін-бірі бағып-қағу жөнінде құқықтары мен міндеттерін анықтауға құқығы бар.

Ерлі-зайыптылардың жеке құқықтары мен міндеттері неке шартының мәні бола алмайды.

Осылайша неке шартын мүлдіктік сипаттағы мәселелер бойынша ғана жасауға болады. Ерлі-зайыптылар немесе болашақ ерлі-зайыптылар неке шартын жасау кезінде этикалық аспектілерді ескеруі керек.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Ерлі-зайыптылардың негізгі құқықтары мен міндеттері қандай?
2. Неке шартына түсініктеме беріңдер. Азаматтық некеде тұратын адамдар неке шартын жасай ала ма?

1-деңгейлі тапсырма. 2017 жылдың сәуірінде Д. мен Ә. үйлену туралы шешім қабылдады. Ата-аналарының талабы бойынша олар некесін мешітке қидырды. Жас жұбайлар некелері қиылғандықтан, мемлекеттік органға тіркелудің қажеті жоқ деп санады.

Бір жыл өткен соң, күйеуімен ренжісіп қалған Д. ажырасу туралы шешім қабылдады. Алайда некені тіркеу туралы куәлігі болмағандықтан, тіркеу органы оның ажырасу туралы өтінішін қабылдаған жоқ.

Жағдаятты талқылаңдар. Лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттерін бағалаңдар.

§ 46. АТА-АНАЛАР АЛДЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЖӘНЕ БАЛАЛАР АЛДЫНДАҒЫ АТА-АНАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Бүгін сабақта:

ата-аналар мен балалар арасындағы өзара құқықтар мен міндеттер құқықпен қалай реттелетінін білеміз.

Балалардың туылуы, оларды ата-аналардың белгіленген құқықтық тәртіпте, яғни баланың тууын тіркеу мен тіркеуші органдағы жазба арқылы растауы негізінде ата-аналар мен балалар арасындағы құқықтық қатынастар пайда болады.

Қызықты дерек!

Қазіргі медицинаның дамуына байланысты дүниеге биологиялық жолмен (қандас туысқандық) ғана емес, басқа жолдармен де келуге болатыны белгілі. Бүгінде бір әйелдің эмбрионын басқа әйелге салу арқылы да бала өмірге келуде, сол әйелдің жүктілігі, босануы жасанды ұрықтандыру болып табылады. Осыған байланысты қандас туыстыққа негізделмеген қатынастар да ата-аналар қатынасына теңестірілуде. Сонымен қатар асырап алушы мен асырап алынған бала арасындағы қатынастар да ата-аналар қатынасына теңеседі. Суррогат ананы пайдалану арқылы бала туу (суррогат ана мен потенциалды ата-ана арасындағы келісімшарт бойынша баланы көтеру, жүктілік және босану) да ата-аналар қатынасына теңеседі. Жоғарыда көрсетілгендер әдебиетте балалардың әлеуметтік шығу тегі ретінде анықталады.

Тіркеуші органда тұлғаларды баланың әкесі мен анасы (асырап алушысы) ретінде тіркеген жазба мен балаға туу (асырап алу) туралы берілген куәлік баланың туылуын растайтын құжат болып табылады.

Қызықты дерек!

Белгілі бір әйелді баланың анасы деп тану, әдетте, қиындық тудырмайды. Баланың сол әйелден туылғанының дәлелі – әйелді босандырған медициналық мекеме берген анықтама қағаз, ал медициналық мекемеден тыс жерде туылған жағдайда – босандырған медицина қызметкері жазған құжат, сондай-ақ куәгер ретінде берген медициналық көрсетілім және басқа да дәлелдемелер. Оларға, әдетте, медициналық сараптамалар (қанды талдауы), гендік дактилоскопия және т.б. жатады.

Қазіргі уақытта донорлық (суррогаттық) аналық практикада кеңінен қолданылады. Іс жүзінде бұл жағдайда жиі қақтығыстар пайда болады. Суррогат ана өзінен туылған балаға өз құқықтарын талап етеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, сот көбіне «көтерген ананың» жағында болады. Сондықтан қақтығыстар мен түсініспеушіліктер болмау үшін, келісімшартта барлық жағдайлар егжей-тегжейлі жазылып көрсетілуі керек.

Ер адамның әкелігін анықтау едәуір қиындық тудырады. Әке болу презумпциясы бойынша бала тіркелген некеде дүниеге келген жағдайда анасының күйеуі оның әкесі деп танылады. Аталған тұлға баланың әкесі болуы мүмкін деп болжанады. Бала тоқтатылған немесе жарамсыз деп танылған некеде немесе анасының жұбайы қайтыс болған кезден бастап 270 күн ішінде дүниеге келген жағдайда да әкелік туралы презумпция жүзеге асады. Егер аталған жағдайлардан кейін ұзақ уақыт өткен болса, онда баланың әкесі басқа екеніне сенуге негіз бар.

Тірек сөздер

- ата-ана
- баланың құқығы
- баланың құқығын қорғау
- ата-ананың құқығы

Бала некеде тұрмайтын ата-аналардан туылған жағдайда ер адамның әкелігі ерікті түрде немесе сотпен анықталады.

Әке болуды ерікті түрде тану баланың әкесі мен анасының тіркеу органына бірлесіп өтініш беру жолымен жүзеге асырылады. Сондай-ақ кәмелетке толмаған ата-аналардың да әкелікті тану құқығы бар.

Қызықты дерек!

Өмірде әке болуды ерікті түрде танудан басқа да жағдайлар болып тұрады. Некеден тыс туылған баланың әкесі болып тіркелуден бас тартатын тұлғалар да кездеседі. Сондықтан баланың мүдделерін қорғау мақсатында ер адамның әкелігі сот арқылы анықталады.

Әке болуды белгілеу туралы дауды шешу барысында сарапшының қорытындысы аса маңызды. Ол үшін медициналық-генетикалық, гинекологиялық (көтеру уақытын белгілеу), биологиялық (қанды зерттеу) және т.б. түрлі сараптама жүргізіледі.

Әр ересек адам секілді баланың да құқықтары бар, бұл, ең алдымен, табиғи және ажырағысыз құқық болып саналатын өмір сүру құқығы.

Әрбір бала мүмкіндігінше отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқылы. Балаларды тәрбиелеудің ең жақсы түрі отбасылық тәрбие болып саналады, сондықтан оған артықшылық беріледі. Бала өз ата-анасының отбасында және басқа да туыстарымен бірге өмір сүруге құқылы. Ажырасу кезінде бала көбінесе анасымен қалады, әкесімен кездесулер, әдетте, жексенбі күндеріне белгіленеді (87-сызбанұсқа).

87-сызбанұсқа

Әрбір бала ата-анасын білуге және олардың қамқорлығында болуға және бірге тұруға құқылы. БҰҰ-ның «Бала құқықтары туралы» халықаралық Конвенциясы баланың ата-анасынан ажырамауын көздейді, ал ажыраған жағдайда, ата-анасының біреуімен немесе екеуімен де хабарласып тұруға мүмкіндік беруге міндеттейді. Баланың өз ата-анасының тәрбиесінде болуға, өз мүдделерінің қорғалуына, жан-жақты өсіп-жетілуіне, өзінің адами қадір-қасиетінің құрметтелуіне құқығы бар. Бала өз мүдделерін қозғайтын отбасылық мәселелерді шешу кезінде өз пікірін еркін білдіруге құқылы. Мысалы, қандай мектепке оқуға барады, жазғы демалысты қайда өткізеді және т.б. Бала қатысқысы келетін үйірмелер мен спорт секцияларын өз бетінше таңдайды.

Бала құқықтары туралы Конвенцияға сәйкес, бала өзінің жеке-дара-лығын сақтауға құқылы. Жеке-дара-лығының белгілері – аты, тегі, әкесінің аты. Баланың есімі ата-ананың келісімі бойынша беріледі. Балалардың мүдделерін ескере отырып, ата-аналар балаға күлкілі немесе жағымсыз есім бермеуі керек.

Берік отбасы – күшті мемлекет

Баланың тегі ретінде кейде әкесінің аты алынады немесе ұлттық дәстүр негізінде беріледі. Мысалы, ата-анасының қалауы бойынша әкесінің атының жанына «ұлы», «қызы» деген сөздерді жазуға болады. Егер баланың әкесінің екі есімі бар болса, онда ата-аналарының қалауы бойынша әкесінің бір есімі беріледі.

Заң бойынша баланың өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау құқығы бар. Ата-аналар (асырап алушылар, қорғаншылар, қамқоршылар), қорғаншылық және қамқоршылық органдары, соттар, прокурорлар бала құқығын қорғауды жүзеге асырады. Заң баланы әртүрлі қолсұғушылықтан, оның қадір-қасиетін қорлаудан, ата-аналар тарапынан жасалатын қорлау әрекеттерінен (ұрып-соғу, қокан-лоққы жасау және т.б.) қорғайды.

Есте сақта! Қорғалу үшін біздің мемлекетімізде қорғаншылық және қамқоршылық органдарына, сотқа, ювеналды юстиция органдарына жүгіну керек. Көптеген еуропалық елдерде, мысалы, АҚШ, Канадада арнайы қызметтер (полиция) бар, балалар оларға ата-аналарының қатыгездігі, күш қолданғаны жөнінде қоңырау шалып хабарласа алады. Ондай жағдайда, дереу полиция келеді, ата-аналарына айыппұл төлетеді және т.б.

Балалардың мүдделерін қорғау мақсатында Қазақстан Республикасы мұндай ата-аналарға құқығынан айыру және баланы өкімет қамқорлығына беру тәрізді шараларды заң негізінде қарастырады.

Баланың мүліктік құқығы бар, ол көбінесе баланың ата-анасы мен отбасының өзге де мүшелерінен асырап-бағу үшін қаражат көмегін алуына байланысты. Алименттер, зейнетақы мен жәрдемақылар ата-ананың атына келіп түседі, бірақ олар балаларды асырап-бағуға, білім беруге және тәрбиелеуге жұмсалады.

Есте сақта! Заң балаға сыйлық немесе мұра ретінде алынған мүлікке меншік құқығы негізінде ие болуға; еңбек етіп, өз еңбегінен кіріс алуға; жекешелендірілген пәтер иесі болуға және тағы басқаларға мүмкіндік береді.

Балалардың мүдделерін қорғай отырып және отбасын бала тәрбиелеудегі үздік форма ретінде танып, мемлекет отбасылық тәрбиенің басымдығын заң бойынша бекітті. Бүгінде балалар ауылының, отбасылық балалар үйінің дамуы кездейсоқ емес. Жас аналар (әдетте, студенттер немесе кәмелетке толмағандар) өз балаларын материалдық жағдайлары шешілгенге дейін, жоғарғы оқу орнын бітіргенге дейін, кәмелеттік жасқа толғанға дейін Сенім үйіне уақытша береді. Бұл жағдайда аналарға балаларымен кездесуге, жағдайларын біліп тұруға және қамқорлық жасауға мүмкіндік беріледі.

Мемлекет балаларға қамқорлық жасаумен қатар баланың тууына байланысты жәрдемақы төлейді, көпбалалы отбасыларды қолдауға барынша тырысады. Ата-аналар конституциялық міндеттерін өз еркімен орындамаған жағдайда, алиментті мәжбүрлі түрде төлетеді. Осыған қарап баланың мемлекет қорғауында екенін білуге болады.

Ата-ана мен бала арасындағы жеке және мүліктік қатынастар жиынтығы – ата-аналардың құқықтық қатынастары. Бұл құқықтық қатынастардың бірқатар өзіндік белгілері бар. Олар:

- шұғыл сипатта болады, яғни ата-аналардың құқықтық қатынастары бала кәмелеттік жасқа жеткенде тоқтатылады;
- ата-аналардың құқықтық қатынастары балаларды тәрбиелеу мен күтудегі ана мен әке арасындағы теңдік негізінде құрылады;
- құқықтар мен міндеттер иеліктен шығарылмайды (мысалы, ата-ана бала тәрбиелеу міндетінен бас тартып алмайды, алименттік міндетін басқа адамға бере алмайды).

Ата-аналар өз балаларының денсаулығын сақтауға, оларға тәрбие беруге міндетті және құқылы. Тәрбиелеу түрін дербес таңдай алады. Сонымен қатар олар балаларды тәрбиелеуге және дамытуға жауапты. Бала қандай болмасын құқықбұзушылық жасаған жағдайда, олар үшін жауап береді (мысалы, мектептегі партаны сындырды).

Ата-аналар баласының орта білім алуын қамтамасыз етуге міндетті. Бала оқитын білім беру ұйымын ата-аналар баламен біріге отырып таңдайды. Ата-аналар баласының сабаққа қатыспауын, оның мектептегі тәртіпсіздігін мадақтамауы керек.

Ата-аналардың баласын жеке тәрбиелеуге құқығы бар. Бірақ бұл білім беру мекемелеріндегі оқыту мен тәрбиелеу фактілеріне ешқандай әсер етпейді. Бұл жағдай баланы олардың тәрбиесіне үлес қосып жүрген ата-әжелері мен басқа туыстарынан ажыратпауы керек. Балаларды мемлекеттік мекемеге тәрбиелеуге тапсыру,

Отбасы тәрбиесі

үшінші тұлғаны қатыстыру. Әдетте, ең соңғы шара болып есептеледі. Бұл шара ата-аналар бір жағдайларға байланысты бала тәрбиесімен айналыса алмайтын жағдайларда ғана қолданылады.

Ата-аналар әртүрлі жағымсыз жағдайлардың (балалардың төбелесуі, мектептегі терезені сындыру және т.б.) алдын алу үшін балаларын қадағалауға міндетті.

Ата-аналар өз балаларының мүдделерін білдіруге, қорғауға құқылы және міндетті. Атап айтқанда, ата-аналар соттарда, жеке немесе заңды тұлғалармен қарым-қатынаста өз балаларының мүдделерін білдіреді. Ата-аналар алиментті өндіріп алу кезінде баланың атынан өкілеттік етеді. Мысалы, үш жастағы бала өздігінен ақшаны алып, жұмсай алмайды. Бұл оның жасына сай келмейді.

Ата-аналардың өз құқықтары мен міндеттерін тиісінше орындамауы белгілі бір санкцияларды қолдануға әкеліп соғады. Ерлі-зайыптылардың біреуі баланы асыраудан, оған қамқорлық жасаудан бас тартқан жағдайда, сот арқылы алимент өндірілуі мүмкін.

Балалардың, сонымен қатар міндеттемелері де бар. Бұлар – балалардың ата-аналарына қатысты орындайтын қажетті іс-әрекеттері.

ҚР Конституциясының 27-бабында «Кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті» деп көрсетілген. Бұл конституциялық норма өте әділетті.

Сонымен қатар «Бала құқығы туралы» заңның 20-бабында балалардың келесі міндеттері белгіленген: «Әрбір бала Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандығын, ар-ұжданы мен қадір-қасиетін, Республиканың мемлекеттік нышандарын құрметтеуге, еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға, тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қам-қарекет жасауға, тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтауға, табиғатты сақтауға және табиғи байлықтарға ұқыпты қарауға міндетті». Аталған міндеттерге қосарымыз – ата-анасы мен үлкендерді сыйлау, кішілерге қамқор болу, халқының салт-дәстүрін және мемлекеттік тілді білу әрі құрметтеу.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Ата-аналардың және балалардың құқықтары мен міндеттерінің пайда болуына қандай негіздер бар?
2. Баланың некеде тұрған (некеде тұрмаған) ата-аналардан туылғанын анықтау ретін айтып беріңдер.
3. Баланың қорғану құқығы, өз пікірін білдіру құқығы, ата-аналары мен басқа туыстарымен араласу құқығы, аты-жөнін, тегін алу құқығы туралы айтып, олардың мазмұнын ашыңдар.

Глоссарий

- **Алимент** – (лат. *alimentum* – тағам, асыран-бағу) ерлі-зайыптылардың біреуі екіншісіне, ата-анасы кәмелетке толмаған баласына, үлкен бала қарт ата-анасына т.б. міндетті түрде төлейтін тамақтануға арналған қаражат. Оны адамдар өз еркімен немесе сот арқылы мәжбүрлі түрде төлейді.
- **Ата-аналық құқықтық қатынастар** – ата-аналардың құқықтары мен міндеттері

4. Баланың отбасында өмір сүру және тәрбиелену құқығы тағы нелерді қамтиды?
5. Баланың құқықтары мен заңды мүдделерін кім қорғайды? Кәмелетке толмаған бала өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға құқылы ма?
6. Меншік құқығы бойынша өзіне тиесілі мүлікке бала билік ете ала ма?
7. Ата-аналар балаларды тәрбиелеу мен оларға білім беру мәселесін қалай шешуі тиіс? Осы мәселелер бойынша келіспеушіліктер туғанда, оны шешу үшін ата-аналар қай органға жүгіне алады?

1-деңгейлі тапсырма. Ерлі-зайыптылар туған қызын өздерінің сүйікті қаласының құрметіне Алматы деп атауға шешім қабылдады. Баланың туын тіркейтін органның қызметкері ол есімді қабылдамады. Сонымен қатар ата-аналарға бұл есімнің жеке атаулар каталогінде көрсетілмегендігін, болашақта балабақшада және мектепте баланың құрбы-құрдастары арасында күлкіге айналатынын ескертіп түсіндірді. Ата-аналар бұған келісіп, өтінішті қайта жазып, балаға Алма деген есім берді.

Тіркеу органы қызметкерлерінің талабы негізді ме? Бұндай жағдайда ата-аналар не істеу керек?

2-деңгейлі тапсырма. 11 жасар М.-ның ата-анасы арасында оның бокспен айналысуы жөнінде дау туды. Әжесі боксты жалғастыруды талап етеді, ал анасы оған қарсы болады. Бокс сабақтарына кедергі келтіріп, болашақта М.-ның денсаулығына зиянды әсер етеді деп санайды. Әжесі анасын қолдайды, ал атасы М. күшті әрі төзімді болуы үшін бокспен сөзсіз айналысуы керек дейді. М. боксты жақсы көреді, бірақ ол анасының алаңдағанын қаламайды. Бұл жағдайда қандай шешім ұсынар едіңдер?

Эдвард Де Бононың әдісін қолданыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. Қала тұрғыны Т. «Әділдік қоғамы» діни сектасына бара бастады, уақыт өте келе 12 жасар А. деген ұлын да секта қызметіне тартты. Жұбайы алғашқыда бұған көп көңіл бөлмеді, бірақ күйеуі баласын бірнеше сағат бойы намазға жығылтып, оған діни әдебиеттерді оқыта бастағанда, алаңдай бастады. Осы мәселе бойынша күйеуіне айтқан сөздері қалаған нәтиже бермеді. Біраз уақыттан кейін Т. мектептегі азғындық жағдайдың жақсы болмайтынын айтып, ұлына мектепке баруға тыйым салды. Баланың тағдыры туралы алаңдаған анасы адвокаттан көмек сұрады.

Әжесі А.-ның қандай құқықтарын бұзды? Неке-отбасы туралы заңда ата-аналардың өз балаларының құқықтарын бұзғаны үшін жауаптылығы қарастырылған ба? А.-ның анасына қандай кеңес бере алар едің?

13-тарау. ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ ЖҮЙЕСІ

§47. ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

еңбек дегеннің не екенін білеміз, еңбек құқығы туралы түсінік пен оның қайнар көздерін, нысандарын қарастырамыз.

Адамның тіршілік әрекеті мен дамуының негізі еңбек болып табылады.

ҚР Конституциясының 24-бабында еңбек бостандығы құқығы, мамандық пен жұмыс түрін еркін тандау құқығы бекітілген. Еңбек саласында кемсітушілікке, еңбекке мәжбүрлеуге тыйым салынады.

Мәжбүрлі еңбекке тек қана соттың шешімімен болмаса әскери немесе төтенше жағдай кезінде жол беріледі.

Қоршаған ортаға әсер етіп, оны өзгерте отырып, үнемі өсіп келе жатқан қажеттіліктерге байланысты адамдар өздерінің жұмысқа қабілеттіліктерін дамытып, өз білімдерін байытады және еңбек қызметі аясын кеңейтеді. Өмірдің объективті шарттары адамды еңбек етуге итермелейді.

Еңбек және жұмыс терминдері бір-біріне шамалас немесе ұқсас ұғымдар емес. Қоғам өміріндегі рөлі зор болғандықтан, еңбек қоғамдық құбылыс болып табылады. Өйткені нақты еңбек қызметі арқылы адамдар бір-бірімен байланыс құрып, қарым-қатынас жасайды. Сондықтан, еңбек адамға ғана тән. Жұмыс – физикалық ұғым. Оны адам, мәшине немесе жануар орындауы мүмкін. Еңбек уақытша сипатқа ие және жұмыс уақытымен өлшенеді. Жұмыстар табиғи бірлікпен өлшенеді (кг, метр, дана және т.б.).

Адам өзінің еңбек әрекеті туралы мәселені жеке өзі шешеді. Ол еңбек етеді немесе еңбек етпей бос жүре алады. Сонымен қатар мәжбүрлі болмағанмен, міндетті болып табылатын еңбек түрлері бар. Олар: әскерге барып, Отан алдындағы борышын өтеу, сот үкімімен кесілген жұмыс, төтенше жағдайлар кезіндегі жұмыс, азаматтық міндеттемені орындау (сенбілік, ауданы тазалау, қоғамдық сипаттағы ұсақ жұмыстар).

Еңбек құқығы жұмыскердің белгілі бір еңбек функциясын іске асыруы жөнінде жасалған еңбек шарты негізінде туындайтын жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы қатынастарды, сонымен қатар еңбекақы төлеу, еңбек тәртібі, жұмыс уақытын белгілеу және пайдалану, еңбекті қорғау және т.б. қатынастарды реттейді.

Есте сақта! Еңбек қатынастары еңбек шарты аясында жүзеге асырылады. Егер мұндай келісімшарт болмаса, бұл қатынастар еңбек тәртібімен емес, басқа құқықтық нормалармен реттеледі.

Жұмыскер ішкі еңбек тәртібінің ережелеріне бағынады. Жұмыс беруші оның жұмысын қорғау мен ұйымдастыруды қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер

- еңбек
- жұмыс
- іс-әрекет
- Еңбек кодексі
- еңбек саласындағы кепілдіктер
- еңбек еркіндігі

Глоссарий

- **Еңбек құқығы** – еңбек функциясы бойынша жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы қатынасты реттейтін құқықтық норма.
- **Кепілдіктер** – әлеуметтік еңбек қатынасы саласындағы қызметкерлердің құқығын қамтамасыз ететін құралдар, тәсілдер мен шарттар.

Еңбек қатынастарын реттейтін барлық нормативтік-құқықтық актілер кешенді түрде *еңбек заңнамасын* құрайды.

Есте сақта! Еңбек заңнамасының мақсаты:

- еңбек қатынастарын және еңбек қатынастарымен тікелей байланысты өзге де қатынастарды реттеу;
- еңбек қатынастары тараптарының құқықтары мен мүдделерін қорғау;
- еңбек саласындағы құқықтар мен бостандықтардың ең төменгі кепілдіктерін белгілеу.

Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасының *міндеттері* еңбек қатынасы тараптарының мүдделерін теңестіруге, әлеуметтік тұрақтылыққа, қоғамдық келісімге қол жеткізуге бағытталған құқықтық жағдайлар жасау болып табылады.

Еңбек саласындағы ең төменгі әлеуметтік стандарттар – айлық жалақының ең төменгі мөлшері, күнделікті жұмыстың (жұмыс ауысымының) ұзақтығы, жыл сайынғы ақы төленетін негізгі еңбек демалысы.

Еңбек заңнамасы басқаша *еңбек құқығының қайнар көздері* деп аталады (12-кесте).

12-кесте

Еңбек құқығының қайнар көздері

Халықаралық құқықтық актілер	Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 ж. 30 тамыз	Қазақстан Республикасының Заңдары, Президент Жарлықтары, ҚР Үкіметінің актілері	Қазақстан Республикасының Еңбек заңы, 2015 ж. 23 қараша	Басқа да нормативтік-құқықтық актілер
Келісімшарттар, пактілер, конвенциялар. Басты құжат – 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы, ҚР Парламенті ратификациялаған Халықаралық еңбек ұйымының Конвенциясы.	Еңбек ұйымдарының негізгі қағидаттарын орнатады, азаматтардың негізгі еңбек құқықтары мен міндеттемелерін, оны заңбұзушылықтан қорғау мен жүзеге асыру кепілдігін бекітеді.	Қазақстан Республикасының билік және басқару жоғарғы органдары қабылдаған ресми актілер.	Азаматтардың еңбек бостандығы құқығын жүзеге асыру барысында туындаған еңбек қатынастарын, әлеуметтік серіктестік қатынастарын және еңбекті қорғау мен кәуіпсіздік бойынша қатынастарын реттейді.	ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі қабылдаған ресми нормативтік-құқықтық актілер; өзін-өзі басқару мен жергілікті басқару органдары қабылдаған лоялды актілер; ұжымдық сипаттағы келісімдер мен шарттар.

Еңбек құқығында қағидаттардың – барлығы орындауға тиіс негізгі идеялар мен талаптардың маңызы зор.

Қағидаттар:

- еңбек еркіндігі;
- еңбек саласындағы кемсітушілікке тыйым салу;
- мәжбүрлі еңбекке тыйым салу;
- жұмыскерлердің мүмкіндіктері мен құқықтарының теңдігі;
- демалу құқығын қамтамасыз ету;
- жұмыскердің денсаулығы мен өмірінің маңыздылығы;
- қауіпсіздік талаптарына сәйкес келетін еңбек жағдайымен қамтамасыз ету;
- жасаған еңбегі үшін ең төменгі еңбекақыдан аз болмайтын көлемде сыйақы алу құқығы.

Еңбек – қоғамдық құбылыс

Нарықтық экономика жағдайында жұмыскер мен жұмыс берушінің мүдделері сәйкес келе бермейді. Сондықтан еңбек заңнамасының негізгі функцияларының бірі – жұмыскердің мүддесін қорғау, ал оны жүзеге асыру жолдарының бірі – *өтемақылдар мен кепілдіктер беру* (88-сызбанұсқа) .

88-сызбанұсқа

Сонымен еңбек құқығы жұмыс беруші мен жұмысшының арасында еңбек шарты негізінде туындаған қатынастарды реттейді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Еңбек және еңбек құқығына түсініктеме беріңдер.
2. Еңбек құқығының қайнар көздерін сипаттаңдар.

3. Еңбек саласының мақсаттарын, міндеттерін, кепілдіктері мен ең төменгі стандарттарын анықтаңдар. Олардың әлеуметтік маңызы қандай?

1-деңгейлі тапсырма. «Еңбек ету құқығы», «Еңбек бостандығына құқық» түсініктерін салыстырыңдар. Бұл түсініктердің қандай айырмашылығы бар? Еңбекке мәжбүрлеуге бола ма?

§ 48. ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

еңбек қатынастарының мазмұнын, оған қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін, еңбек шарты туралы түсінік пен оның мазмұнын қарастырамыз.

Тірек сөздер

- еңбек қатынастары
- жұмыскер, жұмыс беруші
- еңбек шарты
- еңбек тәртібі

Еңбек қатынастары субъектілері жұмыскер және жұмыс беруші болып табылады.

Еңбек қатынастары жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек шартының негізінде пайда болады.

Жұмысшының құқықтары мен міндеттемелері бар. Олар ҚР Еңбек кодексінде, ұжымдық келісімшартта және еңбек шартында көрсетілген (22-23-баптар).

Еңбек шарты негізінде жұмыскер кәсіпорынның өндірістік қызметінде жеке еңбекпен айналысады. Жұмыскер өндірістік қызметті жүзеге асыру үшін жеке құрамға (штатқа) қабылданады.

Жұмыскер ішкі еңбек тәртібіне қатаң бағынады. Еңбек шартының талаптары құпия болуы мүмкін. Шарттың құпиясын жариялағаны үшін тараптар келісімі арқылы жауаптылық белгілеуге болады.

Есте сақта! Тараптар шарттың барлық маңызды талаптары бойынша келісімге қол жеткізген кезде еңбек шарты жасалды деп есептеледі. Еңбек шарты кемінде екі данада жазбаша түрде жасалады, оған тараптар қол қояды. Қол қойылған шарттың бір данасы жұмыскерде, екіншісі жұмыс берушіде сақталады. Еңбек шартын жасасуға 16 жастан рұқсат етіледі.

Жұмысқа қабылдау кезінде сынақ мерзімі белгіленуі мүмкін. Оның мақсаты – қызметкердің өзіне жүктелген жұмысқа сәйкестігін тексеру. Сынақ мерзімі жұмыскердің жұмыс өтіліне қосылады және үш айдан аспауға тиіс. Жұмыскер сынақ мерзімінен өтіп, жұмысқа түпкілікті қабылданды деген бұйрық шығару талап етілмейді.

Еңбек шартын тоқтатуға себеп болатын негіздер:

- 1) тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу;
- 2) еңбек шарты мерзімінің аяқталуы;
- 3) жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- 4) жұмыскердің басқа жұмыс берушіге ауысуына байланысты;
- 5) жұмыскердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- 6) тараптардың еркінен тыс мән-жайлар;

- 7) жұмыскердің еңбек қатынастарын жалғастырудан бас тартуы;
- 8) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайлардан басқа, жұмыскердің сайланбалы жұмысқа (лауазымға) ауысуы немесе еңбек қатынастарын жалғастыру мүмкіндігін жоққа шығаратын лауазымға тағайындалуы;
- 9) еңбек шартын жасасу талаптарының бұзылуы.

Есте сақта! Келісімшартты бұзу туралы бастаманы жұмыскер, жұмыс беруші және үшінші тарап (сот, әскери комиссариат, кәсіподақтар және т.б.) жасауы мүмкін. Жұмыскер жұмыстан шығу туралы өтінішті еңбек демалысы, сондай-ақ ауырып жатқан кезінде бере алады. Бұл жағдайда еңбек демалысындағы уақыты мен ауырып жатқан уақыты ескерту мерзіміне жатады.

Кез келген жағдайда еңбек шартының бұзылуынан кем дегенде бір ай бұрын бір тарап келесі тарапқа шарттың бұзылуы туралы ескертуі керек. Осы мерзім аяқталғаннан кейін қызметкер жұмысын тоқтатуға құқылы, ал жұмыс беруші онымен біржола есеп айырысуға міндетті.

Еңбек шарты жұмыс берушінің бастамасы бойынша көп жағдайларда бұзылады.

Мысалы:

- жұмыс берушінің заңды тұлға ретінде таратылуы не жұмыс беруші қызметінің тоқтатылуы; жұмыскерлер санының немесе штатының қысқаруы;
- жұмыс берушінің экономикалық жай-күйінің нашарлауына әкеп соққан өндіріс көлемінің, орындалатын жұмыстар мен көрсетілетін қызметтер көлемінің төмендеуі;
- аттестаттау нәтижелері растаған біліктілік дәрежесінің жеткіліксіздігі салдарынан немесе жұмысты жалғастыруға кедергі келтіретін және оны жалғастыру мүмкіндігін болғызбайтын денсаулық жағдайының салдарынан жұмыскердің атқаратын лауазымына немесе орындайтын жұмысына сәйкес келмеуі;
- сынақ мерзімі кезеңінде жұмыс нәтижесінің теріс болуы;
- жұмыскердің бір жұмыс күні ішінде себепсіз үш және одан да көп сағат бойы, жұмыс берушіге белгісіз себептермен бір айдан артық уақыт бойы жұмыста болмауы;
- жұмыскердің жұмыста алкогольдік, есірткілік, психотроптық, уытқұмарлық масандық жағдайда (соларға ұқсас) болуы;
- жұмыскердің жұмыс орнында ұрлық жасауы;
- жұмыскердің жемқорлық құқықбұзушылық жасауы;
- жұмыскердің зейнет жасына толуы және т.б.

Жұмысшының тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін жұмыс беруші келесі тәртіптік жаза түрлерін қолдануға құқылы: ескерту, сөгіс

Глоссарий

- **Еңбек шарты** – жұмыс беруші мен жұмыскердің арасында жасалатын екіжақты жазбаша келісім.
- **Жұмыскер** – еңбек келісімшарты бойынша жұмыс берушіде жұмыс істейтін және сол үшін еңбекақы алатын физикалық тұлға.
- **Жұмыс беруші** – жұмыскермен еңбек шартына отырған физикалық тұлға.
- **Сынақ мерзімі** – жұмысшының жұмысты орындауға қабілеттілігін тексеру үшін жұмыс берушінің тағайындаған мерзімі.

Еңбек шартын жасасу

жариялау, қатаң сөгіс жариялау, жұмыс берушінің бастамасымен еңбек шартын бұзу.

Есте сақта! Жұмыс беруші тәртіптік жазаны қолданғанға дейін жұмысшыдан жазбаша түсініктеме талап етуге міндетті. Егер екі жұмыс күні өткенше жұмысшы түсініктемені жазып әкелмесе, онда тиісті акт жасалады.

Еңбек шарты негізсіз тоқтатылса немесе жұмыскер басқа жұмысқа негізсіз ауыстырылса, еңбек дауын қарайтын орган оны алдыңғы жұмыс орнына қайта кіргізуі керек. Бұл жағдайда жұмыста амалсыз болмаған кезеңі үшін жұмыскерге орташа жалақы төленеді, бірақ ол алты айдан аспау керек.

Сонымен жұмысшы мен жұмыс беруші еңбек қатынасының субъектілері болып табылады. Олардың еңбек шартында бекітілген құқықтары мен міндеттемелері бар.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Еңбек қатынастарының субъектісі деген кім? Жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек қатынастары қандай құжат негізінде туындайды?
2. Еңбек шартына анықтама беріңдер. Оның міндетті тармақтарын атаңдар.
3. Еңбек шартының бұзылу негіздерін атаңдар.
4. Жұмыс берушінің бастамасы бойынша жұмыскермен қандай жағдайларда еңбек шарты бұзылуы мүмкін?

1-деңгейлі тапсырма. Жұмыскер мен жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттерінің салыстырмалы кестесін құрыңдар. Жұмыскердің және жұмыс берушінің құқықтары мен жұмыскердің міндеттері туралы айтыңдар.

§ 49. ЖҰМЫС УАҚЫТЫ МЕН ДЕМАЛЫС УАҚЫТЫ. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЕҢБЕГІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Бүгін сабақта:

жұмыс уақыты мен демалыс уақытының не екенін, олардың түрлерін, оның Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасымен қалай реттелетінін қарастырамыз; кәмелетке толмағандар неліктен жұмыскерлердің айрықша санатына жататынын, олардың еңбегі заңмен қалай реттелетінін білеміз.

Еңбек тәртібі ережелерін жұмыс беруші бекітеді. Еңбек тәртібі ережелерінде жұмыскерлердің жұмыс уақыты мен тынығу уақытын, еңбек тәртібін қамтамасыз ету жағдайлары, еңбек қатынастарын реттеудің өзге де мәселелері белгіленеді.

Тірек сөздер

- жұмыс уақыты
- демалыс уақыты
- демалыс
- үзіліс

Есте сақта! Еңбек кодексіне сәйкес жұмыс уақытының қалыпты ұзақтығы аптасына 40 сағаттан аспауға тиіс.

Еңбек заңнамасында жұмыс уақытының ұзақтығы белгіленген: қалыпты жұмыс уақыты, толық емес жұмыс уақыты және қысқартылған жұмыс уақыты (89-сызбанұсқа).

89-сызбанұсқа

Жұмыс уақыты және оның түрлері

Түнгі уақытта жұмыс істейтін жұмыскерлерге арнайы шектеулер белгіленген. Кешкі сағат 22.00-ден таңғы 6.00-ге дейінгі уақыт түнгі уақыт болып есептеледі. Түнгі уақыттағы жұмысқа қажет болған жағдайларда, мысалы, байланыс орындарында және т.б. рұқсат етіледі.

Есте сақта! Түнгі уақыттағы жұмысқа жүкті әйелдер өз келісімі бойынша жіберіледі. Түнгі жұмысқа тыйым салатын медициналық қорытындысы бар 18 жасқа толмаған және басқа да тұлғалар түнгі уақыттағы жұмысқа жіберілмейді.

Жұмыскерлердің әлеуметтік-тұрмыстық және өзге де жеке қажеттіліктерін өндіріс мүдделерімен үйлестіру мақсатында олар үшін *икемді жұмыс уақыты* режімі белгіленуі мүмкін.

Әркімнің тынығуға құқығы бар.

Тынығу уақытының түрлері:

- 1) жұмыс күні (жұмыс ауысымы) ішіндегі үзілістер: тынығуға және тамақтануға арналған үзіліс; ауысымшылық және арнайы үзілістер;
- 2) күнделікті (ауысымаралық) тынығу;
- 3) демалыс күндері (вахтааралық тынығу);
- 4) мереке күндері;
- 5) еңбек демалыстары.

Еңбек шартымен істейтін жұмыскерлерге жұмыс уақытының заңмен белгіленген ұзақтығына, демалыс және мереке күндеріне, жыл сайынғы ақылы еңбек демалысына кепілдік беріледі (90-сызбанұсқа).

90 -сызбанұсқа

Есте сақта! Мемлекет апталық демалыстың ең төменгі мөлшерін және жылдық еңбек демалысын белгілейді.

Жекелеген жұмыс түрлерінде жұмыскерлерге өндіріс пен еңбек технологиясына және оларды ұйымдастыруға байланысты жұмыс уақытына қосылатын ауысымшылық үзілістер беріледі.

Мысалы, жылдың ыстық және суық кезінде таза ауада, жылытылмайтын жабық ғимаратта, сонымен қатар тиеу-түсіру жұмыстарында істейтін адамдарға жылыну немесе салқындау, демалу үшін арнайы үзілістер беріледі. Олар жұмыс уақытына жатады.

Жұмыс беруші ғимаратты әрбір адамның демалуына, салқындауына, жылынуына қажетті құрал-жабдықтармен жабдықтауға міндетті.

Бір жарым жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, бір жарым жасқа дейінгі балаларды анасыз тәрбиелеп отырған әкелерге (бала асырап алушыларға) баланы (балаларды) тамақтандыру үшін жұмыстың әрбір үш сағатынан сиретпей қосымша үзілістер беріледі. Баланы (балаларды) тамақтандыруға арналған үзілістер жұмыс уақытына қосылады. Үзіліс уақытында әйелдердің, әкелердің, бала асырап алушылардың орташа жалақысы сақталады.

Жұмыскерлерге апта сайын демалыс күндері беріледі. Бес күндік жұмыс аптасында екі демалыс күні, ал алты күндік жұмыс аптасында бір демалыс күні белгіленген.

Үздіксіз өндірістерде немесе жұмысын демалыс күндері де тоқтатуға болмайтын өндірістерде, сондай-ақ вахталық әдіспен жұмыс істейтін жұмыскерлерге демалыс күндері ауысым кестелеріне (вахта кестелеріне) сәйкес аптаның әр күндері кезекпен беріледі.

Глоссарий

- **Жұмыс уақыты** – еңбек міндеттемелерін орындау уақыты.
- **Тынығу уақыты** – жұмыскер өзінің еңбек міндеттерін орындаудан бос болатын уақыт бөлігі.

Есте сақта! Жұмыс беруші демалыс күндерін аптасына кем дегенде бір рет беруге, сонымен қатар мемлекеттік мереке күндерін демалыс күндерімен қамтамасыз етуге міндетті.

Мемлекеттік мерекелер

1-2 қаңтар (Жаңа жыл), 8 наурыз (Халықаралық әйелдер күні), 21-22 наурыз (Наурыз мейрамы), 1 мамыр (Қазақстан халықтарының бірлігі күні), 7 мамыр (Отан қорғаушылар күні), 9 мамыр (Жеңіс күні), 6 шілде (ҚР-ның астанасы күні), 30 тамыз (Конституция күні), 1 желтоқсан (Тұңғыш Президент күні). 16 желтоқсанда аталып өтетін Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні ұлттық мереке болып есептеледі.

Қолданылып жүрген жұмыс режімі мен ауысым кестесіне қарамастан, мұсылман күнтізбесі бойынша аталып өтетін Құрбан айттың алғашқы күні, православтардың Рождествосы – 7 қаңтар демалыс күндері болып табылады.

Егер мемлекеттік мереке демалыс күнге (сенбі немесе жексенбі) сәйкес келсе, 13.01.2001 жылғы Қазақстан Республикасының «Мерекелер туралы» Заңына сәйкес демалыс бір күнге созылады.

Теніздегі демалыс

Таудағы демалыс

Жұмыскерлерге демалыстардың мынадай түрлері беріледі: жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалыстары; әлеуметтік демалыстар.

Жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалысы жұмыскердің тынығуына, жұмысқа қабілеттілігін қалпына келтіруіне, денсаулығын нығайтуына және жұмыскердің өзге де жеке қажеттіліктеріне арналады және жұмыс орны (лауазымы) мен орташа жалақысы сақтала отырып, белгілі бір күнтізбелік күндер санына (24 күннен кем емес) беріледі.

Әлеуметтік демалысқа ана болуға, балалардың күтіміне, өндірістен қол үзбей білім алуға қолайлы жағдайлар жасау мақсатында және өзге де әлеуметтік мақсаттарда жұмыскерді белгілі бір кезенге жұмыстан босату жатады. Жұмыскерлерге әлеуметтік демалыстардың мынадай түрлері беріледі: жалақы сақталмайтын демалыс; оқу демалысы; жүктілікке және бала (балаларды) тууға, жана туған баланы (балаларды) асырап алуға байланысты демалыс; бала үш жасқа толғанға дейін оның күтіміне байланысты жалақы сақталмайтын демалыс.

Кәмелетке толмағандар ерекше қорғауға мұқтаж жұмыскерлер санатына жатады.

Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында кәмелетке толмағандарға қатысты жұмысқа орналасу, еңбек жағдайы, еңбек шарттарының тоқтатылуы бойынша және т.б. көптеген шектеулер жүйесі белгіленген. Мұндай шектеулер кемсітушілік болып саналмайды, өйткені олар осы адамдарға ерекше қамқорлық жасауға бағытталған (13-кесте).

13-кесте

Кәмелетке толмағандардың жұмыс уақытының ұзақтығы

Санат	Аптасына, артық емес	Ауысыммен, артық емес
16 жастағы жұмыскерлер	24 сағат	5 сағат
16 жастан 18 жасқа дейінгі жұмыскерлер	35 сағат	7 сағат
16 жасқа толмаған жұмыскерлер оқу орнында білімін жалғастырады және бос уақытында жұмыс істейді	12 сағат	2,5 сағат
16–18 жас аралығындағы жұмыскерлер оқу орнында білімін жалғастырады және бос уақытында жұмыс істейді	17,5 сағат	4 сағат

Кәмелетке толмағандар еңбек шартын жасасу кезінде *міндетті медициналық тексеруден* өтуі тиіс. Олар 18 жасқа толғанға дейін жыл сайын медициналық тексеруден өтіп тұруы керек.

Медициналық тексерудің мақсаты – кәмелетке толмаған баланың денсаулығы өзі үміт еткен жұмысқа жарайтынын анықтау.

Кәмелетке толмағандарды жұмысқа орналастыру кезінде *сынақ мерзімі* белгіленбейді.

Жасөспірімді жұмысқа қабылданғаннан кейін жұмыс беруші оның жалақысынан жекетұлғалардың табысына салынатын салықты, міндетті зейнетақы жарналарын төлеп тұруға міндетті.

Глоссарий

- **Кәмелетке толмаған жасөспірім** – заңмен бекітілген әрекетқабілеттілік жасына жетпеген тұлға.
- **Кәмелетке толмағандардың ерекше еңбек жағдайы** – еңбек әрекеті барысындағы кәмелетке толмағандардың денсаулығы мен өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі.

Еңбек заңнамасында кәмелетке толмағандардың еңбек жағдайлары бойынша талаптар арта түсті. Сондықтан кәмелетке толмағандарды мына жұмыстарға тартуға тыйым салынады:

– зиянды және (немесе) қауіпті еңбек жағдайларындағы жұмыс, жерасты жұмыстары;

– денсаулықтары мен моральдық дамуына зиян келтіретін жұмыстар (ойын, түнгі клубтарда жұмыс істеу, алкогольдік өнімдерді, темекі өнімдерін, есірткі және басқа улы заттарды тасымалдау мен сату);

– кәмелетке толмағандарға олар үшін белгіленген лимиттерден асатын салмақтарды тасымалдауға және қозғауға тыйым салынады;

– вахталық әдіспен орындалатын жұмыс;

– кәмелетке толмағандар діни ұйымдарға жұмысқа орналаса алмайды.

Есте сақта! 18 жасқа толмаған адамдар:

- мемлекеттік қызметке;
- күзетшілік жұмысқа;
- полиция органдарына қабылданбайды.

16 жасқа толған балалар еңбек қатынастарына жұмыскер ретінде қатыса алады. Сонымен қатар кіші жастағы қызметкерлермен *еңбек шартын* жасауға болады. Егер негізгі жалпы білімі бар болса, сырттай, кешкі немесе қашықтықтан оқуын жалғастырып жүрген болса немесе жалпы білім беретін оқу орнында оқуын тоқтатқан болса, жұмыскермен **15 жасқа толғаннан кейін** еңбек шарты жасалуы мүмкін.

Денсаулыққа зиян келтірмейтін жеңіл жұмыс жағдайында ғана 15 жасқа толған жасөспірімдермен еңбек шартына отыру мүмкін болады.

14 жасқа толған жасөспірім оқушымен де еңбек шарты жасалуы мүмкін.

Шарты : жұмыс денсаулыққа зиян келтірмейтін жеңіл жұмыс категориясына жатады; жұмыс бос уақыттарда жүргізіледі және оқу үдерісін бұзбайды. Сонымен қатар 14 жасқа толмаған тұлғалармен кинематография ұйымдары, театр және концерттік ұйымдар, шірктер еңбек шартын жасай алады. Мұндай жұмыс олардың денсаулығына және адамгершілік дамуына нұқсан

Балалардың өнер көрсетуі

келтірмеуі керек. Мұндай жұмыскермен еңбек шартын жасасқан кезде ата-анасының (қорғаншысының), қамқоршылық және қорғаншылық органының келісімі керек.

Сонымен әр адамның еңбек еркіндігіне және демалуға құқығы бар.

Бақылау сұрақтары

1. Жұмыс уақыты және демалыс уақытының қандай түрлерін білесіңдер?
2. Қазақстан Республикасының заңнамасында қандай демалыс түрлері қарастырылған? Олардың мақсаты қандай?
3. Мұсылман күнтізбесі бойынша атап өтілетін Құрбан айттың бірінші күні мен православтардың Рождествосы – 7 қаңтар неліктен демалыс болып жарияланды?
4. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына сәйкес кәмелетке толмағандарға қандай жеңілдіктер беріледі?
5. Жасөспірімнің еңбегі қалай қорғалған?

1-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар. Азаматтар Б. мен П.-ны мұзайдынына мұз төсеу үшін стадион әкімшілігі шақыртты. Үш күн бойы үстеме жұмыс істегендіктен, есептеу кезінде олар үстеме жұмыс уақытына ақы төлеуді талап етті. Әкімшілік мердігерлік шарт жасалғанын, төлемнің штаттан тыс қордың қаражаты есебінен жасалғанын, сондықтан бұл жұмысшыларға еңбек заңнамасының нормалары қолданылмайтынын айтып, бас тартты.

Жұмыскерлердің талаптары заңды ма? Олардың талаптары еңбек заңнамасымен реттеле ме?

2-деңгейлі тапсырма. Отбасында төрт бала бар. Әкесі жеке тасымалдау ісімен айналысады. Анасы өзі өсірген көгөністі саудалайды. Ұлы – мемлекеттік емес университеттің студенті. Қызы мектепте тарих пәнінің мұғалімі болып жұмыс істейді. Екінші қызы және оның күйеуі – азық-түлік дүкенінде сатушы. Үшінші қызы – үй шаруасындағы әйел, бір жасар қызын тәрбиелейді.

Осы адамдардың қайсысына Қазақстан Республикасының Еңбек заңнамасының қатысы бар? Анықтаңдар.

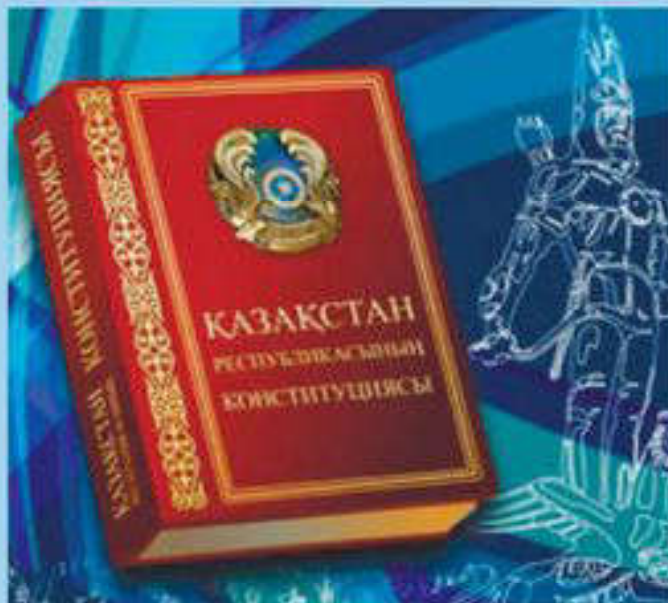
3-деңгейлі тапсырма. Жағдаятты талқылаңдар.

13 жасар жасөспірім Т. анасының туған күніне сыйлық бергісі келіп, жұмысқа орналасуға бел бұды. Келесі аулада супермаркет салынып жатқан еді. Участке бастығы оны құрылыс алаңына күзетші етіп алды.

Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының Еңбек заңнамасы бұзылды ма?

3-деңгейлі тапсырма. М. 7 жасында балалар киімін көрсету үшін сән агенттігіне жұмысқа қабылданды. Бірақ Қазақстан Республикасының ресми Еңбек кодексінде 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың жұмысқа тұруы қарастырылмаған.

Жағдаятты талқылаңдар. Аталған жағдайда Қазақстан Республикасының Еңбек заңы бұзылды ма?

IV бөлім

ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

IV бөлім. ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

14-тарау. ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

§ 50. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ МІНДЕТТЕРІ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

қылмыстық іс жүргізу құқығының не екенін анықтаймыз; Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процестің міндеттерін қарастырамыз; Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процестің негіздері мен қағидастарын анықтаймыз; олардың мазмұнын жан-жақты қарастырамыз.

Тірек сөздер

- қылмыстық процесс
- қылмыстық процестің міндеттері
- Қылмыстық-процестік кодекс
- азаматтардың заңды құқығы мен мүдделерін қорғау

Глоссарий

- **Қылмыстық іс жүргізу құқығы** – сот органдарының, прокуратураның қылмыстық істерді тергеу мен анықтау, қозғау қызметін реттейтін құқық саласы.
- **Қылмыстық процесс** – соттың, прокурордың, тергеушінің, анықтау органының, басқа да қылмыстық іс өндірісіне қатысушылардың заңмен реттелген қызметі.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы азаматтардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау ісінде, Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау әрекеті мен сот төрелігін жүргізуде маңызды рөл атқарады.

Қылмыстық істердің қарастырылуына, тергелуіне, шешілуіне байланысты қылмыстық процеске қатысушылардың арасында туындайтын қоғамдық қатынастар қылмыстық іс жүргізу құқығының пәні болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығында екі негізгі әдіс – императивті және диспозитивті әдіс қолданылады.

Жауаптылық пен міндеттемелерге, тыйым салуларға негізделген биліктік жазбалар әдісі **императивті әдіс** деп аталады. Оның қолданылатын жерлері – сот отырысын өткізудің регламентін, ретін анықтау кезінде, қылмыстық процеске қатысушыларға міндеттемелер жазғанда және т.б.

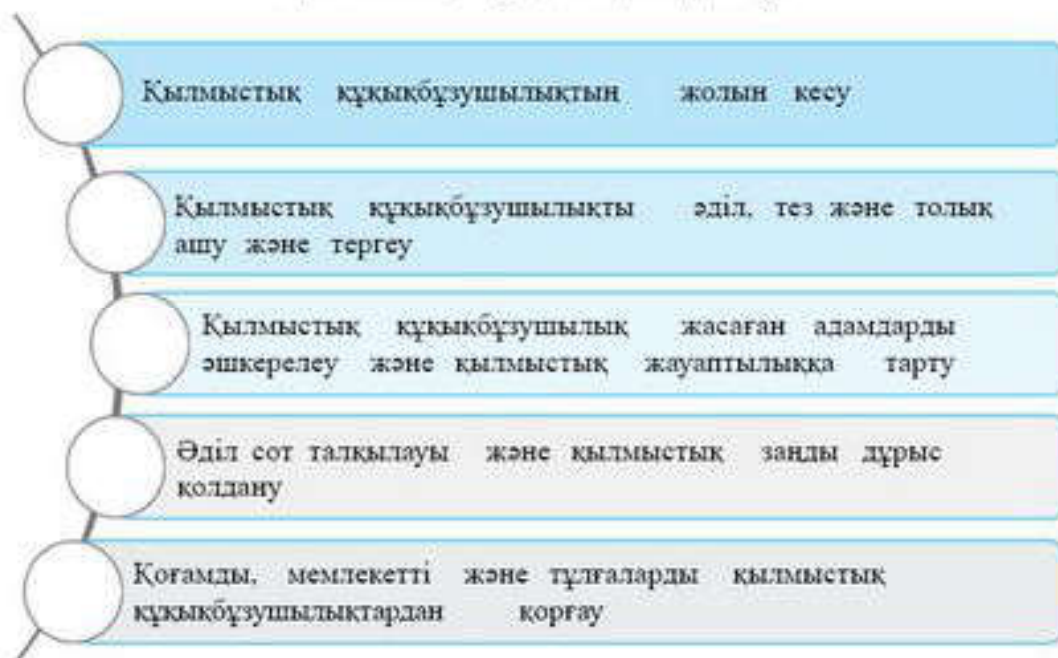
Рұқсат беруге негізделген тараптардың тең құқықты әдісі **диспозитивті әдіс** деп аталады. Бұл әдіс императивті әдіске қарағанда сирек қолданылады. Диспозитивті әдіс процесс субъектілеріне құқықтар береді. Мысалы, жәбірленушінің өтініш беру немесе қарсылық білдіру құқығы.

Қылмыстық процеске қылмыстық құқықбұзушылық туралы хабарламаны тексеру, алдын ала тергеу, соттың қылмысты істі қарауы мен шешуі, сот шешімінің орындалуын тексеру жұмыстары кіреді. Қылмыстық процесс қылмыстық құқықбұзушылықтан зардап шеккен тұлғалардың, сонымен қатар қылмыстық қудалауға ұшыраған тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға арналған. Қылмыстық процесс бостандық пен құқықтың заңсыз шектелуін болдырмауға және қылмыстық заң ережелерін тиісті деңгейде қолдануға бағытталған.

Қылмыстық процесс ерекше қылмыстық-процестік ретпен іске асады. Қылмыстық процестің міндеттері ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 8-бабында бекітілген (91-сызбанұсқа).

91-сызбанұсқа

Қылмыстық процестің міндеттері

Қылмысты тез және толық ашу мемлекет органдарының міндетіне кіреді. Жасалған қылмыстың жағдайлары мен оны жасаған барлық тұлғалар қысқа мерзім ішінде анықталуы тиіс.

Қылмысты ашу нәтижесі бойынша кінәлі адамға жазалау шарасы тағайындалады. Тергеудің міндеті – қылмыстық құқықбұзушылық жасаған барлық тұлғаны анықтау, сонымен қатар әрбір қатысушының кінәсін анықтау.

Есте сақта! Кінәліні анықтау шартты жауаптылық пен жаза туралы мәселені шешудің міндетті шарты болып табылады.

Кінәлі адамды ғана әшкерелеу және жазалау – кінәсіз адамды негізсіз айыптау мен соттауға жол бермеу деген сөз.

Глоссарий

- **Ар-абырой** – адамның немесе мекеменің жағымды әлеуметтік-адамгершілік бағасы, беделі, репутациясы; басты адамгершілік қасиеттің бірі, адалдықтың, тәртіптіліктің, ізгіліктің жоғарғы деңгейі.
- **Қадір-қасиет** – адамның қаржылық мүмкіндігіне, сіңірген еңбегіне, мәртебесіне қатысы жоқ, ажырамас қасиеті. Бұл – адамның материалдық емес игіліктерінің бірі, ол адамға дүниеге келісімен беріледі. Ол ажырағысыз және біреуге берілмейді. Адамның қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін жалған ақпарат тарату, жекетұлғаның қадірін төмендету әкімшілік құқықбұзушылық болып табылады.
- **Қылмыстық процестің қағидаттары** – қылмыстық процестің барлық қатысушылары сақтауға тиіс жалпыға бірдей міндетті талаптар.

Қылмыстық заңды дұрыс қолдану дегеніміз қылмыстық заңнаманың барлық талаптарын қатаң сақтау дегенді білдіреді. Сонда ғана қылмыстың ауырлығына, оны жасаған адамға сәйкес кінәліні әділ жазалауға және кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа негізсіз тартудан шектеуге мүмкіндік туады.

Қылмыстық іс жүргізу мен оның міндеттері кінәлі адамдарды әшкерелеуде, тергеуде, оларды қылмыстық жауаптылыққа тартуда маңызды рөл атқарады және заңға қайшы әрекеттердің жолын кесуге, әділдік орнатуға септігін тигізеді.

Қылмыстық процесс қағидаттары деп негізгі құқықтық ережелер немесе жалпы және жетекші мәні бар құқықтық нормаларды айтамыз. Бұл ережелер қылмыстық процеске қатысушылардың барлығы үшін міндетті. Қағидаттар процестің мәні мен табиғатын білдіреді, оның барлық сатыларының, түрлері мен институттарының құрылымын анықтайды. Қылмыстық процесс қызметін мемлекет қылмыстық сот өндірісінің алдына қойған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізуге бағыттайды.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде қылмыстық процесс қағидаттарының тізімі берілген (9–31-баптар).

Кейбір қағидаттарға тоқталайық.

Жекебастың абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидаты. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық процеске қатысаын адамның абыройын түсіретін немесе қадір-қасиетін кемітетін шешімдер мен

әрекеттерге тыйым салынады, жеке өмір туралы мәліметтерді, сол сияқты адам құпия сақтау қажет деп санайтын жеке сипаттағы мәліметтерді жинауға, пайдалануға және таратуға жол берілмейді.

Жекебасқа қолсұғылмаушылық қағидаты. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша болмаса, ешкімді де қылмыстық құқықбұзушылық жасады деген күдікпен ұстауға, күзетпен қамауға алуға немесе өзгеше түрде бас бостандығынан айыруға болмайды. 1966 жылы БҰҰ қабылдаған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт осы қағидаттың негізі болып табылады.

Күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету. Күдіктінің, айыпталушының қорғалуға құқығы бар. Олар бұл құқықты

осы Кодексте белгіленген тәртіппен жеке өздері де, сол сияқты қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен де жүзеге асыра алады. Қылмыстық іс жүргізуді жүргізетін орган күдіктіге, айыпталушыға олардың құқықтарын түсіндіруге және олардың күдіктен, айыптаудан заңда тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке құқықтары мен мүлдітік құқықтарын қорғау үшін шаралар қолдануға міндетті.

Білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз ету қағидаты. Әркімнің қылмыстық процесс барысында осы Кодексте белгіленген тәртіппен білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі.

Осыған байланысты, қылмыстық процестегі қағидаттар қылмыстық процеске қатысушылардың барлығы сақтауы тиіс жалпыға бірдей талаптар болып табылады. Қағидаттар процестің мәнін, оның өзіне тән белгілерін білдіреді және қылмыстық іс жүргізу заңының негізі болады. Ең бастысы, өндіріс кезінде қылмыстық істің норма-қағидаттарын сақтамау қабылданатын шешімдерді жоюға алып келеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық іс жүргізудің мәні мен құрылымын ашыңдар.
2. Қылмыстық іс жүргізуде құқықтық реттеудің қандай әдістері қолданылады?
3. Қылмыстық іс жүргізу қағидаттарының мазмұнын ашыңдар. Жариялылық қағидаты қандай жағдайларда қолданылмайды? Неліктен?
4. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау қағидаты деген не?

1-деңгейлі тапсырма. Қылмыстық процесс міндеттерін талдандар. Әр міндет туралы қысқаша сөйлеуге дайындалыңдар. Міндеттердің қалай жүзеге асқаны туралы мерзімді баспасөз материалдарынан мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Аудандық прокурор 14 жастағы жәбірленуші өмірінің жыныстық жақтары және сараптама қорытындысы туралы айтып қойғаны үшін қызметінен аластатылды. Және де жәбірленуші туралы газетте жарияланады. Қылмыстық процестің қандай ережесі бұзылғанын анықтаңдар. Егер жәбірленушінің жасы 18-де болса, прокурордың әрекеті заң бұзушылыққа жатар ма еді?

§ 51. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС СУБЪЕКТІЛЕРІ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚУДАЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН ЛАУАЗЫМДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ РӨЛДЕРІ

Бүгін сабақта:

Қазақстан Республикасы қылмыстық процесс субъектілерімен танысамыз; олардың қылмыстық процестегі рөлі мен құқықтық жағдайын қарастырамыз; қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын қылмыстық процестің әрбір қатысушысының (субъектілердің) функционалдық рөлін (өкілдігін) білеміз.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексіне (ҚРҚПК) сәйкес қылмыстық процеске қатысушылар: қылмыстық қудалауды және сотта айыптау-

Тірек сөздер

- қылмыстық процесс субъектілері
- тергеуші
- анықтаушы
- күдікті
- айыпталушы
- қорғаушы
- жәбірленуші
- куәгер

ды қолдауды жүзеге асыратын органдар мен адамдар, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын тұлғалар. Бұлар: прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы, күдікті, айыпталушы, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер, жәбірленуші, жекеше айыптаушы, азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері және өкілдері.

Қылмыстық іс жүргізудің кейбір қатысушылары негізгі, орталық процесстік қарым-қатынастардан тұратын негізгі рөлді атқарады. Негізгі іс жүргізу функцияларының бірі: айыптау, қорғаныс немесе іс бойынша шешім. Қатысушылар жеке іс жүргізу әрекеттерінің ғана емес, барлық қылмыстық процесстің субъектілері болып табылады.

Процестің қатысушыларын жіктеу қылмыстық іс жүргізу қызметтеріне негізделеді: әділет (іске рұқсат беру), айыптау (қылмыстық қудалау) және қорғаныс. Сондықтан ҚР Қылмыстық-процестік кодексіңде барлық қатысушыларды сотқа, айыптау мен қорғаныс тараптарына және басқа да қатысушыларға бөледі.

Қылмыстық процесстің әрбір қатысушысының (субъектісінің) құқықтық жағдайын қарастырайық.

1. Тергеуші – қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді өз құзыреті шегінде жүзеге асыруға уәкілетті лауазымды адам: ішкі істер органдарының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің тергеушісі және экономикалық тергеу қызметінің тергеушісі, сондай-ақ осы Кодексте көзделген жағдайларда – прокурор.

2. Анықтаушы – іс бойынша өз құзыретінің шегінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыруға уәкілетті лауазымды адам.

3. Күдіктілерге жататындар :

- 1) күдікті деп тану туралы қаулы шығарылған;
- 2) осы Кодекстің 131-бабы бойынша ұсталған;
- 3) оның іс-әрекетін саралау туралы қаулы шығарылған;
- 4) қылмыстық теріс қылық жасады деген күдіктің болуына байланысты жауап алынған адам.

4. Айыпталушы – прокурор оған қатысты айыптау актісін немесе қылмыстық теріс қылық туралы хаттаманы бекіткен; қылмыстық заңның тиісті бабы (баптары) бойынша қылмыстық ісін сотқа жіберу туралы шешім қабылданған тұлға.

Оған қатысты сот талқылауы тағайындалған, ал жекеше айыптау істері бойынша шағымды сот өзінің іс жүргізуіне қабылдаған айып-

талушы *сотталушы* деп аталады. Өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған сотталушы *сотталған адам* деп аталады. Өзіне қатысты ақтау үкімі шығарылған айыпталушы *ақталған адам* деп аталады.

5. Қорғаушы – қорғалуға құқығы бар куәнің, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның, ақталған адамның құқықтары мен мүдделерін заңда белгіленген тәртіппен қорғауды жүзеге асыратын және оларға қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде заң көмегін көрсететін адам.

Қорғаушы туындаған күдікті, айыптауды теріске шығаратын немесе күдіктінің, айыпталушының жауаптылығын жұмсартатын жағдайларды анықтау мақсатында барлық заңды жағдайлар мен қорғау тәсілдерін пайдалануға және оларға заң тұрғысынан кәсіби көмек көрсетуге міндетті.

6. Жәбірленуші қылмыстық процесте қылмыстық құқықбұзушылық өзіне тікелей моральдық шығын, физикалық немесе мүліктік зиян келтірді деп пайымдауға негізі бар тұлға. Қылмыстық процесте тиісті қаулы шығарылғаннан кейін ол *жәбірленуші* деп танылады.

7. Куәгер. Қылмыстық іс үшін маңызы бар қандай да бір жағдай оған белгілі болса, кез келген тұлға куәгер ретінде шақырылуы мүмкін.

Қылмыстық процестің әр қатысушысының (субъектілердің) функционалдық рөлі Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көрсетілген. Сотқа дейінгі тергеу ісінде тергеу судьясының рөлі зор. Тергеу судьясының өкілдігі Қазақстан Республикасы қылмыстық-процестік кодексінің 55-бабында көрсетілген. Олардың кейбіреуін қарастырайық.

Сотқа дейінгі іс жүргізу барысында тергеу судьясы Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көзделген жағдайларда мынадай сұрақтарды қарастырады: күзетпен ұстауды санкциялау; ұйқамақты санкциялау; лауазымынан уақытша шеттетуді санкциялау; жақындауға тыйым салуды санкциялау; экстрадициялық қамақты санкциялау; күзетпен ұстау, ұйқамақ, экстрадициялық қамақ мерзімдерін ұзарту; кепілді қолдану; мүлікке тыйым салуды санкциялау; күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру; бұрын өзіне қатысты күзетпен ұстау қолданылған адамның психикалық ауру фактісі анықталған кезде, оны ауруларды қатаң оқшаулау жағдайында ұстауға лайықталған, психиатриялық көмек көрсететін арнаулы медициналық ұйымға ауыстыру; мәйітті эксгумациялау; күдіктіге, айыпталушыға халықаралық іздеу жариялау мәселелері; қарап-тексеруді санкциялау; тінтуді санкциялау; алуды санкциялау; жеке тінтуді санкциялау мәселелері.

Прокурор – жедел іздестіру қызметін, анықтау, тергеу және **сот** шешімдерінің **заңдылығын** қадағалауды, сондай-ақ қылмыстық про-

Глоссарий

- **Қылмыстық процесс субъектілері** жеке және заңды тұлғалар болып табылады. Олар процестік құқықтар мен міндеттерге ие және оларды жүзеге асыру барысында қылмыстық-процестік қатынастарға қатысады.

Глоссарий

- **Тергеу судьясы** – бірінші сатыдағы сот судьясы. Ол сот ісінде тұлғалардың заңды мүдделерінің бостандықтары мен құқықтарының сақталуын бақылайды. Тергеу судьясы сот төрағасының өкімімен осы сот судьяларының ішінен тағайындалады.
- **Тергеуші** – өз құзыреті шегінде қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыруға уәкілеттік берілген лауазымды тұлға.

цестің барлық сатыларында қылмыстық ізге түсуді өз құзыреті шегінде жүзеге асыратын лауазымды тұлға.

Прокурор күдіктіге, айыпталушыға, сопадушыға немесе олардың әрекеттері үшін мүлкітік жауаптылықта болатын тұлғаға жәбірленуші мен мемлекеттің мүдделерін қорғап талап қоюға құқылы. Мұндағы жәбірленуші өзінің дәрменсіз күйіне, күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға тәуелді болуына немесе өзге де себептер бойынша талап қою және оны қорғау құқығын өз бетінше пайдалануға қабілетсіз болуы мүмкін.

Тергеуші өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдап, ол бойынша алдын ала тергеу жүргізуге және Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көзделген барлық тергеу әрекеттерін орындауға құқылы.

Тергеуші істі жан-жақты, толықтай және объективті түрде қарастыруда барлық шараларды қолдануға міндетті. Тұлғаның қылмыстық құқықбұзушылық жасағанын анықтайтын дәлелдемелер жеткілікті жинақталған жағдайда, күдіктінің іс-әрекетін саралап, оған бұлтартпау шараларын таңдауға, қылмыстық құқықбұзушылық жағдайын ашып көрсететін айыптау актісін құруға, жинақталған дәлелдемелерді сипаттап, тұлғаны қылмыстық тексеруді жүзеге асыруға міндетті.

Тергеуші тергеу істері бойынша қарастырылып жатқан іске қатысты оперативтік есеппен және тергеу органдарының жасырын тергеу әрекеттерінің материалдарымен танысуға, оларды аталған іске қосуды талап етуге құқылы. Тергеу органдарына міндетті түрде орындалуы тиіс тапсырмалар беруге және іздестіру, тергеу және жасырын тергеу әрекеттерін жүзеге асыруға нұсқау беруге және олардан тергеу істеріне көмек көрсетуін талап етуге құқылы.

Прокуратура ғимараты

Ішкі істер департаментінің ғимараты, Алматы қаласы

Қылмыстық құқықбұзушылықтың сипатына қарай анықтау органдарына жүктеледі: заңда белгіленген құзыретіне сәйкес қылмыстық құқықбұзушылық белгілері мен оларды жасаған адамдарды табу, қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу мақсатында қажетті қылмыстық-процестік және іздестіру шараларын қолдану; алдын ала тергеу жүргізілетін істер бойынша қылмыстық-процестік және іздестіру шараларын орындау; алдын ала тергеу жүргізу міндетті емес істер бойынша тергеу жүргізу; сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеруді жүзеге асыру; қылмыстық теріс қылық бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді хаттамалық нысанда жүзеге асыру; алдын ала тергеу ісін жүргізу.

Анықтау органдары:

1) Ішкі істер органдары; 2) ұлттық қауіпсіздік органдары; 3) жемқорлыққа қарсы қызмет; 4) экономикалық тексерулер қызметі; 5) әскери полиция органдары; 6) шеғара қызметі органдары; 7) әскери полиция органы болмаған жағдайда әскери бөлімше, құрылым командирлері, әскери мекеме мен гарнизон бастықтары; 8) Қазақстан Республикасының дипломатиялық өкілеттілік жетекшілері, консулдық мекемелер мен өкілеттік өкілдері; 9) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қорғау қызметі.

Сонымен қылмыстық процесс субъектілері – қылмыстық процеске қатысушылар, олар өздерінің қылмыстық іс жүргізу құқықтары арқылы қылмыстық істің қорытындысы мен барысына ықпал ете алады.

Қылмыстық процестің әр субъектісінің өз қызметін орындауы мен нақты регламенттеуі Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процесс міндеттерін жедел орындауға септігін тигізеді.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Қылмыстық процесс субъектілеріне түсінік беріндер. Процеске қатысушыларды жіктендер.
2. Процеске қатысушылардың қылмыстық іс жүргізу қызметтерін анықтаңдар.
3. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде күдікті мен айыпталушының қандай құқықтары мен міндеттері көрсетілген?
4. Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес жәбірленушінің қандай құқықтары мен міндеттері бар?
5. Тергеу судьясының қызметі туралы оқып біліңдер (ҚР ҚПК 55-56-б.).
6. Тергеушінің қызметін сипаттаңдар (ҚР ҚПК 60-б.).
7. Анықтау органдарының қызметі туралы айтыңдар (ҚР ҚПК 61-б.).

1-деңгейлі тапсырма. «Миранда ережесінің» (ҚР ҚПК 131-б.) мазмұнын ашыңдар. Аталған ереже кімдердің құқығын қорғайды? Бұл ереже қалай іске асады? «Миранда ережесінің» негізгі идеясы қандай?

2-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 10-тарауын талқылаңдар.

Қылмыстық процестің жоғарыда көрсетілгеннен басқа да қатысушыларын анықтаңдар. Куәгердің кім екенін және оның қылмыстық процестегі маңызын анықтаңдар. ҚПК-тің 90-бабының мақсатын түсіндіріңдер: «Қылмыстық процесті жүргізетін органға жеке өзі немесе қызметі бойынша тәуелді болса, куәгер сотқа дейінгі тергеп-тексеруге қатыса алмайды. Сонымен қатар құқық қорғау органдарының, соттардың қызметкерлері, арнаулы заң оқу орындарының білім алушылары, пробацациялық бақылаудағы сотталғандар және басқа қылмыстық істер бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылатын адамдар куәгер ретінде қатыса алмайды».

§ 52. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТЫ ҚОЗҒАУ МЕН ТЕРГЕУ НЕГІЗДЕРІ. СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ (ӨНДІРІС)

Бүгін сабақта:

сотқа дейінгі іс жүргізудің басталу негізін, сотқа дейінгі тергеудің мерзімін, сондай-ақ тергеу әрекеті өндірісінің жалпы ережесін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- анықтау
- алдын ала тергеу
- хаттамалық нысан
- қылмыстық процесс сатылары
- кінәсін мойындап келу

Қылмыстық іс жүргізу заңында қылмыстық істі кезең-кезенімен қарастыру белгіленген, оның әрбір кезені қылмыстық процестің сатыларын құрайды. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде кең тараған *тергеу* терминінің орнына көп жағдайда «сотқа дейінгі тергеп-тексеру» (өндіріс) ұғымы қолданылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеру Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімінде (СДТБТ) қылмыстық құқықбұзушылық туралы хабарламаны немесе өтінішті тіркеуден, болмаса бірінші кезек күттірмейтін тергеу әрекетінен басталады. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуы туралы бір тәулік ішінде прокурор хабардар етіледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексерулер, жеке айыптау істерін қоспағанда, қылмыстық құқықбұзушылық туралы барлық өтініш, хабарлама бойынша міндетті түрде жүргізілуі керек.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуына қылмыстық құқықбұзушылық белгілерін көрсететін (ҚР ҚПК 180-бабы) жеткілікті деректер себеп болады. Атап айтқанда:

1) жекетілғаның арызы не мемлекеттік органның лауазымды адамының немесе ұйымда басқару функциясын орындайтын адамның қылмыстық құқықбұзушылық туралы не адамның хабарсыз кеткені туралы хабары;

2) кінәсін мойындап келуі;

3) бұқаралық ақпарат құралдарындағы хабарлар;

4) қылмыстық қудалау органы лауазымды адамының дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалған қылмыс туралы баянаты.

ҚР ҚП кодексіне сәйкес, қылмыстық қудалау органы жасалған немесе жасалуға дайындалып жатқан қылмыстық құқықбұзушылық туралы кез келген хабарламаны немесе өтінішті қабылдауға және тіркеуге міндетті. Өтініш берушіге қабылданған өтінішті тіркеу туралы құжат немесе қылмыстық құқықбұзушылық туралы хабарлама беріледі.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру анықтау, алдын ала тергеу және хаттамалық нысанда жүргізіледі.

Глоссарий

- **Сатылар** – қылмыстық процестің бір-бірімен байланысқан жеке бөліктері. Олар бір-бірінен қорытынды іс жүргізу шешімдерімен шектеледі. Тікелей міндеттермен және органдар, қылмыстық іске қатысушы тұлғалар тобымен, іс жүргізу әрекетінің орындалу тәртібімен, қылмыстық-процестік қатынас түрімен сипатталады.
- **Сотқа дейінгі іс жүргізу** – қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталғаннан бастап, прокурор оны ары қарай қарау немесе тоқтату үшін сотқа жібергенге дейінгі өндіріс. Сондай-ақ жеке айыптаушы мен қорғаушы тараптың қылмыстық іс бойынша материалдар дайындауы.
- **Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімі (СДТБТ)** – қабылданған процестік шешімдер, жүргізілген әрекеттер, қылмыстық іс жүргізудің жылжуы, қылмыстық процестің арыз иелері мен қатысушылары туралы мәліметтер енетін автоматтандырылған деректер базасы. Жүйеде жұмыс істеудің негізі – сол жүйеде тіркелу және қажетті тұлғаның электрондық цифрлық қолтаңбасының болуы.

Анықтау нысанындағы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қылмыстық қудалау органы ҚР ҚП кодексінің 191-бабының 2—12-тармақтарында көрсетілген қылмыстар бойынша жүргізеді.

Алдын ала тергеу нысанындағы сотқа дейінгі тергеп-тексеру ҚР ҚП кодексінің 187-бабында көзделген қылмыстық істер бойынша жүзеге асырылады. Атап айтқанда, кәмелетке толмағандар немесе дене, ақыл-ой кемістіктеріне байланысты өздерінің қорғану құқықтарын жүзеге асыра алмайтын тұлғалар жасаған барлық қылмыстық істер бойынша, сондай-ақ қылмыс жасады деп күдікке ілінген белгісіз адамды тануды анықтау істері бойынша жүргізіледі. Осы Кодекстің 32-бабының 2-тармағында көзделген қылмыстық құқықбұзушылықтар бұл тізімге жатпайды.

Хаттамалық нысандағы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қылмыстық қудалау органы ҚР ҚП кодексінің 191-бабының 16—24-тармақтарында көзделген қылмыстық теріс қылықтар бойынша жүзеге асырады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру, хаттамалық нысандағы істерді қоспағанда, жеделдетілген тәртіппен аяқталуы мүмкін.

Жеделдетілген сотқа дейінгі тергеп-тексеру онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар бойынша жүргізілуі мүмкін. Сондай-ақ ауыр қылмыстар бойынша, егер дәлелдемелер арқылы қылмыс фактісі мен оны жасаған адам анықталса, ол кінәсін толық мойындаса, келтірілген залал мөлшерімен келіссе, бұл жөнінде күдіктіні хабардар ете отырып және оған бұл шешімнің құқықтық салдарын түсіндіре отырып жүргізіледі.

Сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу он бес тәулік ішінде аяқталуы тиіс.

Сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру қолданылмайтын жайттар:

1) қылмыстық құқықбұзушылықтар жынтығына қатысты, олардың ең болмағанда біреуі аса ауыр болғанда;

Глоссарий

• **Қылмыстық қудалау** (айыптау) – қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті және оны жасаған адамды, соңғысының қылмыстық құқықбұзушылық жасаудағы кінәсін анықтау мақсатында, сондай-ақ осындай адамға жаза немесе өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдануды қамтамасыз ету үшін айыптаушы тарап жүзеге асыратын процесстік қызмет.

2) сот ісінің жүргізілу тілін білмейтін тұлғаларға қатысты;

3) қылмыстық қудалаудың артықшылықтарын пемденген тұлғаларға қатысты;

4) қылмыстық құқықбұзушылыққа қатысушылардың ең болмаса біреуі өз кінәсін мойындаған жағдайда;

5) кәмелетке толмағандар немесе дене, ақыл-ой кемістігіне байланысты өздерінің қорғану құқықтарын жүзеге асыра алмайтын тұлғалар жасаған қылмыстар бойынша.

Сотқа дейінгі тергеу мерзімдері. Сотқа дейінгі тергеу қылмыстық істің күрделілігін, тергеу әрекеттерінің көлемін және істің жағдайын тексерудің жеткілікті екендігін ескере отырып, қисынды мерзімде аяқталуы тиіс, бірақ Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде белгіленген қылмыстық тексеру мерзімінен асып кетпеуі керек.

Қылмыстық сот ісінің қисынды мерзімін анықтауда қылмыстық істің құқықтық және фактілік күрделілігі, сотқа дейінгі іске қатысушылардың процессуалдық құқықтарын жүзеге асыру, сотқа дейінгі тергеуді жүргізген адамның сотқа дейінгі істі қарастыруды уақытында жүзеге асыруда өз өкілеттігін жүзеге асыру тәсілі ескеріледі.

Сотқа дейінгі тергеу ісінің мерзімі өтініш пен хабарламаның Сотқа дейінгі тергеу ісінің бірыңғай тізіліміне тіркелген сәтінен бастап, айыптау актісімен прокурорға жіберген күнге дейінгі немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану мәселесін қарастыру туралы қаулы, болмаса істі тоқтату туралы қаулы шыққанға дейінгі уақыт есептеледі. Тергеу ісі бойынша сотқа дейінгі тергеу бір айдан, ал алдын ала тергеу ісі бойынша екі айдан аспауы тиіс.

Істі тергеушіге бергеннен кейін анықтау органы ол бойынша тергеу әрекеттерін, жасырын тергеу әрекеттерін, сондай-ақ іздестіру шараларын тек тергеушінің тапсырмасы бойынша жүргізе алады.

Қылмыстық құқықбұзушылық жасаған тұлғасы анықталмаған істі тергеушіге берген жағдайда, анықтау органы қылмыстық құқықбұзушылық жасаған адамды анықтау үшін іздестіру шараларын қолдануға, тергеушіге нәтижелер туралы мәлімет беруге міндетті (92-сызбанұсқа).

Сонымен қылмыстық-процестік заң қылмыстық іс жүргізу кезеңдерін белгілейді және қылмыстық процесс сатыларын кұрайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Қылмыстық процесс» және «қылмыстық процесс сатылары» түсінігін ашыңдар.
2. Сотқа дейінгі іс жүргізудің ерекшелігін түсіндіріңдер.
3. Тергеу әрекеттерін жүргізудің жалпы ережелерін еске түсіріңдер.

1-деңгейлі тапсырма. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 187-бабын және ҚР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімін пайдаланып, 14-кестені толтырыңдар.

14-кесте

Тергеу органы	Тергеуге жататын істер (ҚР Қылмыстық кодекстің бабын көрсету, қылмыстық құқықбұзушылық)
Ұлттық қауіпсіздік комитеті	
Ішкі істер органы	
Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметі	
Экономикалық тергеу қызметі	

§ 53. ТЕРГЕУ ІС-ШАРАЛАРЫ

Бүгін сабақта:

Қылмыстық-процестік кодексінде қарастырылған тергеу шаралары туралы түсінік пен оның мазмұнын қарастырамыз.

Тірек сөздер

- тергеу
- беттестіру
- қарап-тексеру
- эксгумация
- тану
- тінту
- куәландыру
- тергеу эксперименті

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде құқықбұзушылық жасаған айыпталушыны әшкере-релеуге және ақиқатты орнатуға бағытталған бірқатар тергеу шаралары қарастырылған. Кейбір тергеу шараларының түрлерін жан-жақты қарастырайық.

Тергеу. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тұлға куәгерді, жәбірленуші мен күдіктіні жауап алуға шақыру қағазымен шақырады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізілетін орында жауап алынады. Сотқа дейінгі тергеу жүргізуші адам, егер қажет деп тапса, тергеуді жауап алушының тұрған жерінде жүргізуге құқылы. Жауап алудың алдында сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыратын тұлға жауап алынатын адамның жекебасын куәландыруы қажет. Егер жауап алушының сот жүргізу тілін меңгергеніне күмән туындаса, оның куәлікті қай тілде бергісі келетіні сұралады. Қажетті жағдайларда тегін аудармашымен қамтамасыз етіледі.

Тергеуге шақырылған адамға оның кім ретінде, қандай қылмыстық іс бойынша тергелетіні хабарланады. ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде қарастырылған құқықтары мен міндеттері түсіндіріледі, бұл туралы хаттамада белгіленеді.

Тергеу жауап алынып жатқан тұлғаға өзіне таныс жағдай туралы айтуды ұсынудан басталады.

Беттестіру. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам бұрын жауап алынған екі адамның жауаптарында елеулі қайшылықтар болса, осы қайшылықтардың себептерін анықтау үшін оларды беттестіруге құқылы.

Беттестіруге шақырылған адамдарға беттестіру жүргізіліп отырған істің мән-жайын анықтау үшін кезекпен айғақтар беру ұсынылады. Содан кейін сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам сұрақтар қояды. Беттестіруге шақырылған адамдар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның рұқсатымен бір-біріне сұрақтар қоя алады.

Қарап-тексеру. Қылмыстық құқықбұзушылық іздерін және өзге де материалдық объектілерді табу және анықтау, оқиғаның жайын

анықтау және іс үшін маңызы бар мән-жайларды айқындау мақсатында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жергілікті жерді, үй-жайларды, нәрселерді, құжаттарды, тірі адамдарды, мәйіттерді, жануарларды қарап-тексеру жұмысын жүргізеді. Қарап-тексеруді жүзеге асыратын адамның нұсқаулары осы тергеу әрекетінің барлық қатысушылары үшін міндетті.

Қарап-тексеру бұған қажеттілік туындаған кезде, әдетте, кейінге қалдырылмай жүргізіледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жасалған қылмыстық құқықбұзушылық туралы арыз немесе хабар ала отырып, оқиға орнына дереу келуге және қарап-тексеру жүргізуге міндетті.

Қарап-тексеру кезінде табылғанның және алынғанның барлығы куәгерлерге, қарап-тексерудің басқа да қатысушыларына көрсетілуі тиіс, бұл туралы хаттамада көрсетіледі.

Іске қатысы бар объектілер ғана алуға жатады. Алынған объектілер қапталады, мөрленеді және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның және куәгерлер тартылған жағдайда, олардың қол қоюы арқылы расталады.

Тірі адамды қарап-тексеру оның киіген киімдерін және денесінің ашық бөліктерін көзбен шолу, сырттай қарап-тексеру түрінде жүргізіледі, оның барысы мен нәтижелері тергеу әрекетінің хаттамасында көрсетіледі.

Тұрғын үй-жайды қарап-тексеру онда тұратын кәмелетке толған адамдардың келісімімен немесе тергеу судьясының санкциясымен ғана жүргізіледі. Егер онда тұратын адамдар кәмелетке толмағандар болса немесе олардың психикалық не өзге де ауыр науқастардан зардап шегетіні көрінеу белгілі болса немесе олар қарап-тексеруге қарсы болса, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам мәжбүрлеп қарап-тексеру туралы қаулы шығарады. Осы негізде тергеу судьясынан санкция алынуы тиіс. Санкция берілмеген жағдайда, қарап-тексеру жүргізілмейді.

Куәландыру. Адам денесіндегі ерекше белгілерді, қылмыстық құқықбұзушылық іздерін, денсаулыққа келтірілген зиянның белгілерін табу, мас болу жағдайын немесе іс үшін маңызы бар өзге де жағдайлар мен белгілерді анықтау үшін, егер бұл үшін сараптама жүргізу талап етілмесе, күдіктіге, жәбірленушіге, куәға, арыз несіне және арыз несі қылмыстық құқықбұзушылық жасаған адам ретінде тікелей көрсеткен адамға куәландыру жүргізілуі мүмкін.

Экзгумация. Адамның мәйітін жерленген жерінен алу (экзгумация):

- 1) мәйітті қарап-тексеру, оның ішінде қосымша немесе қайталап қарап-тексеру;
- 2) тану үшін көрсету;

3) сараптама үшін үлгілер алу және сараптама жүргізу;

4) іс үшін елеулі маңызы бар өзге де мән-жайларды анықтау талап етілгенде жүргізіледі.

Тану. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам бұрын байқалған адаммен немесе объектімен ұқсастығын немесе айырмасын анықтау мақсатында адамды немесе нәрсені куәға, жәбірленушіге, күдіктіге көрсете алады. Тану үшін мәйіт те көрсетілуі мүмкін. Танушы адамдардан тиісті адамды немесе нәрсені қандай жағдайда байқағаны туралы, қандай белгілері мен ерекшеліктеріне қарай тани алатыны туралы алдын ала жауап алынады.

Тінту іс үшін маңызы бар заттарды немесе құжаттарды табу және алу, оның ішінде тыйым салуға жататын мүлікті табу мақсатында жүргізіледі. Аталған заттар немесе құжаттар белгілі бір арнайы мекемеде немесе өзге орында нақты адамда болуы мүмкін деген болжамның болуы тінту ісін жүргізудің негізі болып табылады. Тінту іздестіріліп жатқан адамды немесе оның мәйітін табу үшін жүргізілуі мүмкін.

Алу. Іс үшін маңызы бар белгілі бір заттар мен құжаттардың қайда және кімде екені анық болғанда, оларды алу мақсатында жүргізіледі.

Айғақтарды сол жерде тексеру және нақтылау. Жәбірленушінің, куәгердің, күдіктінің оқиға болған жердегі жауабын тексеру мен нақтылау:

1) оқиға өткен жердегі ахуалдарды салыстыру жолымен жауаптың шындығын анықтау;

2) тексеріліп жатқан оқиға өткен жердің орнын және бағытын нақтылау;

3) жаңа, нақты деректер табу мақсаттарында жүргізіледі.

Оқиға болған жердегі айғақтарды тексеру мен нақтылау кезінде бұрын жауап алынған адам тексеріліп отырған оқиғаның жай-жапсары мен мән-жайын оқиға болған жерде жаңғыртады; іс үшін маңызы бар заттарды, құжаттарды, іздерді тауып көрсетеді; белгілі бір іс-қимылды бейнелеп көрсетеді; тексеріліп отырған оқиғада қандай заттардың қандай рөл атқарғанын көрсетеді; оқиға болған орынның өзгеруіне назар аудартады; өзінің бұрынғы айғақтарын нақтылайды және айқындайды. Бұл әрекеттерге сырттан біреудің араласуына және жетекші сұрақтар қоюына жол берілмейді.

Тергеу эксперименті іс үшін маңызы бар мәліметтерді, зерттелетін оқиғаның белгілі

Глоссарий

- **Тергеу** – қылмыстық іс жағдайын анықтау үшін күдіктіден, жәбірленушіден, куәгерден жауап алу.
- **Қарап-тексеру** – қылмыс ізін, өзге де материалдық объектілерді, сондай-ақ іс үшін маңызы бар жағдайларды айқындау мақсатында жерді, үй-жайларды, заттарды, құжаттарды, көзі тірі адамдарды, мәйіттерді, жануарларды зерттеу, тексеру.

бір іс-қимылдарын, жағдайын, мән-жайын жаңғырту және тәжірибе жүргізу арқылы тексеру мен нақтылау мақсатында жүргізіледі. Эксперимент жүргізу кезінде қандай да бір фактілерді қабылдау және белгілі бір іс-қимылдарды жасау мүмкіндігі, оқиғаның басталуы, сондай-ақ оның реті және іздердің пайда болу тетігі анықталуы мүмкін. Тергеу эксперименті міндетті түрде ғылыми-техникалық құралдары қолдана отырып жүргізіледі. Қажет болған кезде тергеу экспериментіне өздерінің келісімі бойынша күдікті, жәбірленуші, куә, маман, сарапшы және тәжірибелік іс-қимылдарды жүргізетін адамдар тартылуы мүмкін. Экспериментке қатысушыларға оның мақсаты мен жүргізілу тәртібі түсіндіріледі.

Барлық қажетті тергеу және жедел-ізвестіру шаралары өткізілгеннен кейін, тергеуші сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы немесе бірінші инстанциядағы сотта сот талқылауын бастау үшін айыптау актісін жасап, прокурорға жіберу туралы шешім қабылдайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Тергеу шараларының түрлерін анықтаңдар.
2. Қарап-тексеру қалай жүргізіледі?
3. Тергеу эксперименті деген не?

§54. ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ СОТ ТАЛҚЫЛАУЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ. СОТ ТАЛҚЫЛАУЫНЫҢ ЖАЛПЫ ШАРТТАРЫ МЕН ДАЙЫНДЫҚ БӨЛІМІ

Бүгін сабақта:

сот талқылауына байланысты мәселелерді қарастырымыз; сот талқылауы кезеңдеріне тоқталамыз.

Басты сот талқылауы – қылмыстық процесс сатысы, ол тергеу іс-әрекетінен және істі тыңдауға жіберуден кейін жүреді. Сот талқылауы қылмыстық істі бірінші инстанциядағы сот отырысында қарастыру дегенді білдіреді. Сот талқылауының нәтижесі бойынша ғана сотталушы кінәлі деп танылып, қылмыстық жазаға тартылуы немесе кінәсіз деп танылып, ақталуы мүмкін. Тұлғаның кінәлі деп танылғаны және оған жазалау шараларының тағайындалғаны туралы немесе кінәсізді ақтау туралы сот шешімі үкімде айтылады.

Тірек сөздер

- басты сот талқылауы
- сот сатысы
- сотталушы
- айыпталушы
- сотталған

Сот талқылау кезеңдері :

- дайындық бөлімі;
- сот тергеуі;

- тараптардың жарыссөздері;
- сотталушының соңғы сөзі;
- қаулы және үкімнің жариялануы.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі нормаларында басты сот талқылауына дайындық нақты тәртіппен белгіленген. Сотқа қылмыстық іс түсерде сот төрағасы немесе оның тапсыруы бойынша басқа судья сот ісін жүргізуді қабылдау туралы мәселені шешеді. Судья төмендегі шешімдердің бірін қабылдайды.

1. **Басты сот талқылауын жалпы немесе қысқаша тәртіпте тағайындайды .**

2. **Алдын ала тыңдау өткізеді.** Аса ауыр қылмыстық істер бойынша алдын ала тыңдау міндетті түрде өткізіледі. Басқа істер бойынша алдын ала тыңдау мына жағдайларда өткізіледі: істі сотқа жіберу, істі прокурорға жіберу, істі қысқарту, істі тоқтата тұру, қылмыстық істерді біріктіру және бөлу, сондай-ақ тараптардың өтінішхаттарын қарау туралы шешім қабылдау қажет болғанда.

Судья сот отырысын тағайындау туралы мәселені шешу кезінде сотталушылардың әрқайсысына қатысты бірқатар жайттарды анықтайды (93-сызбанұсқа).

93- сызбанұсқа

Аталған істің соттың қарауына жататынын	Іс жүргізуді тоқтататын немесе кідірте тұратын мән-жайлардың бар-жоғын	Сотқа дейінгі тергеп-тексеру өндірісінде, жеделдетілген сотқа дейінгі тергеу ісін жүргізуде, іс жүргізу келісімін жасауда, медицина тәртібімен татуласуға қол жеткізуде сот отырысын тағайындауға кедергі келтіретін қылмыстық-процестік заңды бұзуға жол берілген бе?
Айыптау актісінің көшірмесі ұсынылғанын	Айыпталушыға таңдап алынған бұлтартпау шарасы мен оның қолдану мерзімін ұзартуды өзгертуге немесе күшін жоюға болатындығын	
Өтініш және қолдау хаттың болуын	Қылмыстық құқықбұзушылық салдарынан болған шығынды өтеуді қамтамасыз ететін шаралар қабылданған ба және мүлікті тәркілеу мүмкіндігі қарастырылған ба?	

Соттың істі қарауы белгіленген соң судья тараптарға істің барлық материалымен танысуға мүмкіндік беруге міндетті.

Глоссарий

• **Басты сот талқылауы** – қылмыстық істі бірінші инстанциядағы сот отырысының қарауы.

Басты сот талқылауының жалпы шарттарын қарастырайық.

1. Сот талқылауында іс бойынша барлық дәлелдемелер тікелей зерттелуге жатады. Сот сотталушының, жәбірленушінің, куәлардың айғақтарын тындауға, сарапшылардың қорытындыларын жария етуге және зерттеуге, заттай дәлелдемелерді қарап-тексеруге, хаттамалар мен өзге де құжаттарды жария етуге, дәлелдемелерді зерттеу бойынша басқа да сот әрекеттерін жүргізуге тиіс.

2. Істі тек бір ғана судья қарауы тиіс.

3. Басты сот талқылауы міндетті түрде сотталушының қатысуымен өтеді. Сотталушы келмеген кезде іс кейінге қалдырылуы тиіс. Сот дәлелді себептерсіз келмеген сотталушыны күштеп әкелуге, сол сияқты оған қатысты бұлтартпау шарасын қолдануға немесе өзгертуге құқылы.

4. Сотталушының қорғаушысы басты сот талқылауына осы ҚР ҚП кодексінде көзделген жағдайларда, сотталушының, олардың заңды өкілдерінің, сондай-ақ өзге адамдардың шақыруы бойынша немесе келісімі бойынша қатысады.

5. Жеке айыптау істерін қоспағанда, прокурор мемлекеттік айыптаушы ретінде басты сот талқылауына қатысуға міндетті.

6. Басты сот талқылауы жәбірленушінің немесе оның өкілінің қатысуымен жүргізіледі.

Сонымен соттың істі қарауы қылмыстық істі бірінші инстанциядағы сот отырысында қарау дегенді білдіреді. Тек қана соттың істі қарауы нәтижесінде сотталушы қылмыс жасаушы айыпкер деп танылады, оған қылмыстық жаза тағайындалады немесе кінәсіз деп табылып, ақталады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Соттың істі қарауының мазмұнын ашындар.
2. Соттың істі қарауының жалпы шарттарын анықтаңдар.
3. Сот отырысын белгілеу туралы шешім шығару кезінде судья әр сотталушыға қатысты қандай мәселелерді анықтауы керек?

§ 55. СОТ ТЕРГЕУІ**Бүгін сабақта:**

сот тергеуіне, сот жарыссөздеріне және үкім қаулыларына қатысты мәселелерді қарастырамыз.

Сот тергеуі екі элементтен құралады: 1) тараптардың өтініштерін қабылдау және зерттеу дәлелдемелерін ретімен айқындау; 2) тергеуді жүргізу зерттеу дәлелдемелерінен және өзге де сот әрекет-

Тірек сөздер

- сот тергеуі
- сот жарыссөзі
- үкім

терінен тұрады. Сот тергеуін өткізу тәртібі ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде қатаң реттелген.

Сот тергеуінде айыптаушы және қорғаушы тараптар ұсынған дәлелдемелер зерттеледі. Дәлелдемелерді алдымен айыптаушы тарап

ұсынады. Дәлелдемелерді зерттеу тәртібін тараптармен келісе отырып, сот белгілейді. Сотталушы төрағалық етушінің (судьяның) рұқсатымен сот тергеуінің кез келген сәтінде куәлік беруге құқылы.

Басты сот талқылауына қатысушылардан жауап алу ережелері ҚР Қылмыстық кодексінде көрсетілген.

Заттай дәлелдемелерді қарау. Іске тігілген және жанадан алынған заттай дәлелдемелерді сот тергеуі барысында сот қарауы керек және олар тараптарға ұсынылуы тиіс. Заттай дәлелдемелерді қарау сот тергеуінің кез келген сәтінде тараптардың өтініші бойынша да, сондай-ақ соттың бастамасымен де жүргізіледі. Заттай дәлелдемелер куәлардың, сарапшының, маманның қарауы үшін ұсынылуы мүмкін.

Тергеу әрекетінің хаттамалары мен құжаттарын жария ету. Сот тергеуінің аяқталуы. Төрағалық етуші дәлелдемелерді зерттеу аяқталғаннан кейін:

1) тараптарға олардың сот жарыссөзінде, ал сот үкім шығару кезінде тек сот тергеуінде қаралған дәлелдемелерге ғана сілтеме жасауға құқылы екендігін түсіндіреді;

2) тараптардан олар сот тергеуін толықтыруды қалай ма және немен толықтырғысы келетінін сұрайды.

Сот тергеуін толықтыру туралы өтініш берілген жағдайда, сот бұл өтінішті талқылайды және шешім қабылдайды. Өтініш туралы шешім қабылдап, тиісті әрекетті орындаған соң, сондай-ақ сот тергеуін толықтыру туралы өтініш туындамаған немесе сот оларды дәлелді түрде қабылдамаған жағдайларда, төрағалық етуші сот тергеуін аяқталды деп жариялайды.

Сот жарыссөзі сот талқылауының кезеңін білдіреді, іске қатысушы тараптар іс бойынша сот тергеуі нәтижелеріне негізделген өз ұстанымдарын ауызша баяндайды. Бірінші болып айыптаушы, ал соңынан сотталушылар немесе олардың қорғаушылары сөз сөйлейді. Сөз сөйлеушілердің сот тергеуінде зерттелмеген дәлелдемелерге сілтеме жасауға немесе рұқсат етілмейтін дәлелдемелер келтіруге құқығы жоқ. Сот жарыссөздің ұзақтығын белгілі бір уақытпен шектей алмайды, алайда жарыссөзге қатысушы азаматтардың сөзі қаралатын іске қатысы жоқ мән-жайлар туралы болса немесе сот отырысында зерттелмеген дәлелдемелерге негізделген болса, оларды тоқтатуға құқылы.

Барлық қатысушылар сөйлеп болған соң, олардың әрқайсысы тараптар өкілдерінің сөзіне өз ойларын (айтылғандар бойынша тағы бір рет қысқаша қарсылықтарын немесе ескертпелерін) білдірулеріне болады.

Глоссарий

- **Сот тергеуі** – сот талқылауы кезеңі, тараптар қылмыстық іс бойынша дәйекті түрде өз ұстанымын баяндайды және дәйектемелерді ұсыну арқылы дәлелдейді және соттың қатысуымен оларды тексереді.

Сот жарыссөзі аяқталған соң, төрағалық етуші сотталушыға соңғы сөз береді. Сотталушының соңғы сөзінде ешқандай сұрақ қоюға жол берілмейді. Сот сотталушының соңғы сөзінің ұзақтығын белгілеуге құқылы емес. Төрағалық етуші, егер сотталушының сөзі қаралған іске қатысы жоқ мән-жайлар туралы болса, оны тоқтатуға құқылы.

Сотталушының соңғы сөзін тындап болған соң, сот үкім шығару үшін кеңесу бөлмесіне кетеді.

Үкім шығару Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі нормаларымен реттеледі және басты сот талқылауының қорытынды кезеңі болып табылады. Қазақстан Республикасындағы соттар Қазақстан Республикасының атынан үкім шығарады. Сот үкімі заңды және негізді болуы тиіс. Үкім заңның барлық талаптары сақтала отырып шығарылса, заңды болып танылады. Егер үкім сот отырысында сотқа ұсынылған дәлелдемелерді жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылса, негізді деп танылады.

Істі қараған судья үкімді оған қандай да болсын ықпал ету мүмкіндігін болғызбайтын жағдайда шығарады. Үкім шығару кезінде өзге тұлғалардың, оның ішінде запастағы судьяның болуына жол берілмейді.

Сот үкімі айыптаушы немесе ақтаушы болуы мүмкін. Айыптау үкімі сотталушыны қылмыс жасауға кінәлі деп тану туралы сот шешімінен тұрады. Айыптау үкімдері:

- 1) қылмыстық жаза тағайындалысымен сотталған адам өтеуге тиіс;
- 2) қылмыстық жауаптылықтан босату;
- 3) қылмыстық жаза тағайындау және оны өтеуден босату;
- 4) қылмыстық жаза тағайындамау;
- 5) қылмыстық жазаны өтеуді кейінге қалдыру.

Сотталушыға өтеуге тиіс жаза тағайындаған айыптау үкімін шығара отырып, сот оның түрін, мөлшерін, режимін және жазаны өтеу мерзімінің басталуын дәл айқындауы қажет.

Сот ақтау үкімімен сотталушыны кінәсіз деп таниды және жариялайды. Демек, сотталушының қылмыстық құқықбұзушылық жасады деп айыпталып, жауапқа тартылып, сотқа берілгені негізсіз деген сөз.

Егер сотталушының іс-әрекетінде қылмыстық құқықбұзушылық құрамы болмаса, егер сотталушының қылмыстық құқықбұзушылыққа қатысы дәлелденбесе, онда ақтау үкімі шығарылады.

Аталған негіздердің кез келгені бойынша ақтау сотталушының кінәсіздігін тануды білдіреді және оның толық ақталуына әкеп соғады. Егер ақтау үкімі шығарылған жағдайда қылмыс жасаған адам анықталмай қалса, сот үкімінің резолютивті бөлігінде қылмыстық істі қыл-

мыс жасаған адамды анықтау үшін прокурорға бағыттау керектігін көрсетеді.

Үкімнің толық мәтініне қол қойылғаннан кейін төрағалық етуші сот отырысы залына оралып, үкімді түрегеліп тұрып жариялайды. Төрағалық етуші сотталушыға (ақталушыға), процестің басқа да қатысушыларына үкімге шағым жасаудың тәртібі мен мерзімін, сот отырысының хаттамасымен танысу және оған ескертулер жасау құқығын, сондай-ақ істі апелляциялық қарауға қатысу туралы өтініш беру құқығын түсіндіреді.

Ақталушыға оның заңсыз ұстаумен, айыпкер ретінде тартумен, бұлтартпау шараларын қолданумен, сотқа заңсыз тартумен келтірілген зиянның орнын толтыруға деген құқығы, сондай-ақ осы құқықты жүзеге асыру тәртібі түсіндірілуге тиіс.

Сотталушыға қатысты ақтау немесе жаза тағайындамау, не жазаны өтеуден босату үкімі шығарылса, сондай-ақ бас бостандығынан айырумен байланысты емес немесе бас бостандығынан шартты түрде айыруға жаза кесу туралы айыптау үкімі тағайындалса, қамауда ұсталған сотталушы сот отырысы залында қамаудан дереу босатылады.

Бақылау тапсырмалары

1. Сот тергеуіне түсінік беріңдер.
2. Басты сот талқылауына қатысушылардан жауап алу ережесін талқылаңдар.
3. Сот талқылауы жөнінде қысқаша айтып беріңдер.
4. Айыптау үкімдері туралы әңгімелеңдер.

1-деңгейлі тапсырма. ҚР ҚПК 44-тарауын («Сот тергеуі») оқыңдар. 366-бапқа («Сотталушының ұстанымын анықтау») және 365-бапқа («Дәлелдемелерді табу мен зерттеу тәртібі») назар аударыңдар. Мысалдар келтіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. ҚР ҚПК 367–371-баптарын оқып-үйреніңдер. Куәгерді, жәбірленушіні, сотталушыны сұраққа алу тәртібін сипаттаңдар. Мысалдар келтіріңдер.

15-тарау. АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

§ 56. АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС МІНДЕТТЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ. АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС СУБЪЕКТТЕРІ

Бүгін сабақта:

азаматтық іс жүргізу құқығы туралы түсінікпен, оның міндеттерімен және қағидаттарымен танысамыз; азаматтық іс жүргізу қатынастарына қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін қарастырамыз.

Іс жүргізу құқығы – азаматтық істер мен дауларды қарау, қылмыстарды тергеу, сондай-ақ әкімшілік құқықбұзушылық туралы істерде туындайтын қатынастарды реттейтін нормалар.

Азаматтық іс жүргізу құқығының пәні азаматтық істерді қарау мен шешу барысында, сондай-ақ сот шешімдерін орындауға байланысты сот пен процеске қатысушылар арасында туындайтын қоғамдық қатынастарды құрайды.

Тірек сөздер

- азаматтық процесс
- императивтік
- диспозитивтік
- құқық қағидаттары

Мұндай қатынастарды **реттеу тәсілі императивті-диспозитивтік** деп аталады.

Азаматтық процестің міндеттері

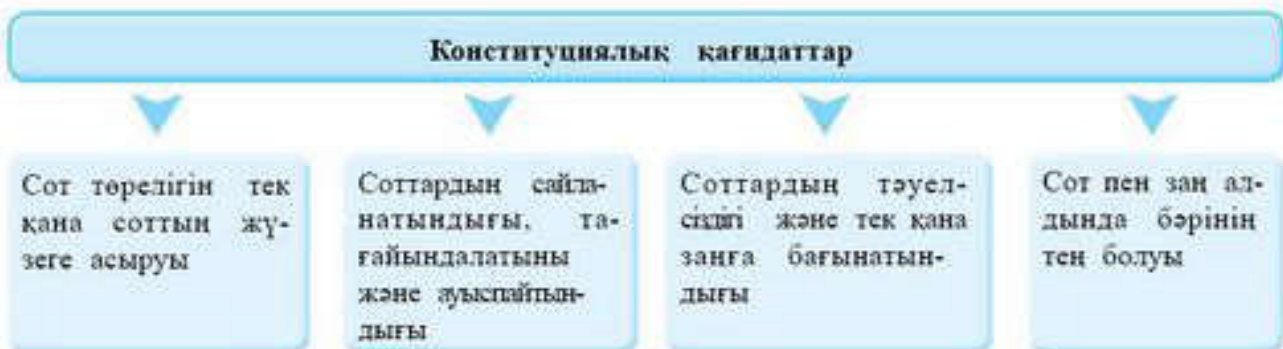
Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 4-бабына сәйкес, азаматтық сот ісін жүргізудің міндеттері:

- мемлекеттің және заңды тұлғалардың бұзылған немесе даулы құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын азаматтардың мүдделерін қорғау, қалпына келтіру;
- азаматтық айналымдағы және қоғамдық-құқықтық қатынастардағы заңдылықты сақтау;
- дауларды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесу;
- құқықбұзушылықтардың алдын алу;
- қоғамдағы заңға және сотқа құрметпен қарауды қалыптастыру.

Азаматтық іс жүргізу құқығының негізгі қағидаттары

Сот қызметі азаматтық іс жүргізу құқығының қағидаттарына негізделген. Бұл қағидаттар нақты норма түрінде тұжырымдалған, құқық нормаларының жалпы ережесінде көрініс тапқан. Азаматтық сот ісінің қағидаттарын бұзу шығарылған сот актілерін жоюға алып келеді. Қағидаттар *конституциялық және салалық* болып бөлінеді (94, 95-сызбанұсқалар)

94-сызбанұсқа

95-сызбанұсқа

Азаматтық іс жүргізудің функционалдык қағидаттары да бар. Оларға заңдылық, диспозитивтік, бәсекелестік, тараптардың іс жүргізудегі теңдігі, сот талқылауының тікелейлігі, сотта істі караудың ауызша болуы кіреді.

Азаматтық процесс – сот және процесс қатысушысы арасындағы құқықтық қатынастардың күрделі жүйесі, олардың әрқайсысы азаматтық іс жүргізу құқығының белгілі бір нормасы негізінде туындайды. Сот пен процестің бір қатысушысы арасында бірнеше процессуалды-құқықтық қатынастар пайда болуы мүмкін. Көптеген салыстырмалы өзіндік құқықтық қатынастар жынтығы азаматтық процесті қалыптастырады. Дәл осы процессуалды-құқықтық қатынастар жүйесі азаматтық сот ісін құрайды.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының міндетті субъектілері ретінде: бір тараптан *сот*, екінші тараптан *процеске қатысушы* шығады. Сот – мемлекеттік билік органы, ал процеске қатысушы – сотқа бағынатын субъект, сондықтан азаматтық іс жүргізу қатынасы *билік және бағыну қатынастары* ретінде сипатталады.

Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынастарына қатысатын немесе қатыса алатын адамдар үш топқа бөлінеді.

1. Сот төрелігін жүзеге асыратын адамдар

Сот процестің ерекше қатысушысы болып табылады, өйткені ол арнайы құрылған мемлекеттік билік органы ретінде сот төрелігін жібереді. Сот азаматтық процестің барлық сатыларында жетекші рөл атқарады. Іске қатысушы тұлғалар судьяға қарсылық білдіре алады, бұл жағдайда ол ауыстырылады және істі басқа судья қарайды.

Сот отырысының хатшысы азаматтық істерді қараған кезде соттың хаттамасын жүргізеді және сот отырысына төрағалық етушінің тапсырмасы бойынша өзге де тапсырмаларды орындайды.

Сот отырысының хатшысы аталған іс бойынша шақырылғандардың қайсысы келгенін, келмегендерге хабарланды ма, келмеуінің себебі не екенін сотқа хабарлайды.

Сот приставы – мемлекеттік қызметтегі лауазымды тұлға. Ол мынадай міндеттерді орындайды: сот талқылауы кезінде залдағы тәртіпті сақтап тұрады, іс жүргізу әрекеттерін орындау барысында сотқа көмектеседі, сот ғимаратын, судьяны және басқа да іске қатысушыларды күзетуді жүзеге асырады, соттар мен өзге де органдардың атқарушылық құжаттарын мәжбүрлеп орындатуда сот орындаушыларына көмек көрсетеді.

Сот орындаушысы – мемлекеттік қызметте тұрған, соттың және басқа органдардың актілерін орындау міндеті заңмен жүктелген лауазымды тұлға.

2. Іске қатысатын тұлғалар

Іске қатысушы тұлғалар *тарап* деп танылады. Олар – дауға қатысты өз талаптарын қоятын үшінші тараптар; дауға қатысты өз талапта-

рын қоймайтын үшінші тараптар: прокурор; мемлекеттік органдар; жергілікті өзін-өзі басқару органдарына, процестерге кіретін ұйымдар немесе азаматтар; өтініш берушілер және істері арнайы сот ісін жүргізу тәртібімен қаралатын басқа да мүдделі тұлғалар.

Іске қатысушы тұлғалар өздерінің іс жүргізу құқықтарын барынша пайдалануы керек. Бұл адамдар өздерінің іс жүргізу міндеттерін орындамаған жағдайда, азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңда көзделген салдар орын алады.

Іске қатысушы тұлғалар екі топқа бөлінеді:

1) өздерінің құқықтары мен мүдделерін қорғайтын тұлғалар. Ол тарапқа кіретіндер – үшінші тұлғалар, өтініш берушілер мен ерекше қараудағы істің мүдделі тұлғалары;

2) мемлекетті, қоғамдық мүдделерді немесе жекетұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғайтын тұлғалар. Олар – прокурор, мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар немесе жекетұлғалар.

3. Сот төрелігін жүзеге асыруға ықпал ететін тұлғалар

Бұл топқа куәгерлер, сарапшылар, аудармашылар, мамандар, мүліктік қамқоршылар, өкілдер және т.б. кіреді. Азаматтық іс барысына олардың заңды мүдделері болмайды. Олардың азаматтық процестегі рөлі қосалқы-қызметтік болып табылады. Олар іс бойынша фактілерді белгілеу, оны дұрыс шешу және нақты іс-қимылдарды жүзеге асыру үшін сотқа көмектеседі. Олар іс бойынша қатысушы тұлғаларға да осындай көмек көрсетеді.

Сарапшының бірқатар әрекеттерді орындауға құқығы жоқ. Олар — қылмыстық процесті жүргізетін органды хабардар етпестен, процеске қатысушылармен сараптама жүргізуге байланысты мәселелер бойынша келіссөздер жүргізу; зерттеу үшін материалдарды өз бетінше жинау; егер сараптама тағайындаған органның бұған арнайы рұқсаты болмаса, объектілерді толық немесе ішінара жою не олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге әкеліп соғуы мүмкін зерттеулер жүргізу.

Маманның міндеті: зерттеу мен бағалауға жәрдем көрсету үшін арнаулы білімін, дағдысын және ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып, тергеу әрекеттерін жүргізу мен сот талқылауына қатысу; кеңес беру; өзі орындаған әрекеттерге қатысты түсінік беру.

Іс жүргізудің барлық қатысушылары отырыста заңмен белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті.

Глоссарий

- **Азаматтық процесс құқығы** – азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру тәртібін, сондай-ақ сот шешімдерін мәжбүрлеп орындау тәртібін реттейтін заңдар жиынтығы.

Глоссарий

- **Азаматтық процесс субъектілері** – азаматтық іс жүргізу қатынастарына қатысушылар немесе қатысуға ниет білдірген тұлғалар.

Талапкер және жауапкер

Іс жүргізудегі тараптар – талапкер мен жауапкер. Дау туралы құқықты шешетін тұлға – сот.

Талапкер – өз мүддесі үшін немесе арыздың жазылу негізіне қатысты талап етуші азамат немесе заңды тұлға. Талапкердің құқықтары мен заңды мүдделері жөнінде туындаған дауды сот шешеді. Талапкер деп тек қана сотқа талап-

арыз берген тұлғаны ғана айтпайды. Азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді қорғау мақсатында мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар, азаматтар немесе прокуратура органдары берген арыздар негізінде де азаматтық істер қозғалуы мүмкін.

Жауапкер – қылмыстық істе талап қойылған жеке немесе заңды тұлға. Жауапкер – құқық дауындағы екінші тарап, талапкердің пікірінше, оның заңды мүдделері мен құқығын бұзған немесе оған қарсылық білдірген тұлға. Процеске қатысушы тараптар Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғалары ғана емес, сондай-ақ шетелдік құқық субъектілері де бола алады. Ол үшін олардың қатысуымен болатын құқыққа қатысты даулар Қазақстан Республикасының соттарында қарауға жататын болуы керек. Сонымен қатар мемлекет те азаматтық процестегі тарап бола алады. Азаматтық процеске бірнеше талапкер мен бірнеше қатысушылар қатыса алады.

Осылайша азаматтық іс жүргізу сот пен процеске қатысушылар арасындағы құқықтық қатынастардың күрделі жүйесі болып табылады. Олардың әрқайсысы азаматтық іс жүргізу құқығының белгілі бір стандарты негізінде туындайды. Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынасы – қоғамдық қатынас. Ол азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелетін азаматтық іс бойынша сот төрелігін жіберу кезінде сот пен қандай да бір процеске қатысушы арасында туындайды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Азаматтық іс жүргізу құқығы түсінігіне анықтама беріңдер.
2. Азаматтық іс жүргізу құқығында құқықтық реттеудің қандай әдістері пайдаланылады?
3. Азаматтық іс жүргізу құқығының негізгі қағидаттары қандай?
4. Қазақстанда судьяларды кім тағайындайды? Қазақстанда сот төрелігін жүзеге асыруда судьялар кімге бағынады?
5. Заң мен сот алдына азаматтар мен ұйымдардың теңдігі қағидатын қалай түсінесіңдер?
6. Адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидаты нені білдіреді?
7. Азаматтық процесс дегеніміз не?
8. Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынастарына қатысушылар кімдер? Қатысушыларға қысқаша сипаттама беріңдер.
9. Азаматтық іс жүргізудің құқықтық қатынастарына қатысушылардың құқықтары мен міндеттеріне талдау жасаңдар.

16-тарау. ӘКІМШІЛІК ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

§57. «ӘКІМШІЛІК ІС ЖҮРГІЗУ» ТҮСІНІГІ, МІНДЕТТЕРІ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫ

Бүгін сабақта:

«әкімшілік іс жүргізу» түсінігімен және оның белгілерімен танысамыз; әкімшілік іс жүргізудің негізгі міндеттері мен қағидаттарын меңгереміз.

Қазақстан Республикасындағы әкімшілік іс жүргізу әлі де қалыптасу үстінде. Әкімшілік іс жүргізуді кең және тар мағынада түсінуге болады.

Әкімшілік іс жүргізуді кең мағынасында түсіну – барлық мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру тәртібі; атқарушы билік, оның органдары және лауазымды адамдардың рәсімдік қызметі.

Тірек сөздер

- әкімшілік іс жүргізу
- әкімшілік іс жүргізу нормалары

Мысалы, бұл мағынадағы әкімшілік іс жүргізу дегеніміз – мемлекет функциясының орындалуы немесе мемлекеттік қызмет көрсетуді ұсыну бойынша қазіргі қолданыстағы әрбір әкімшілік регламентінде көрсетілген әкімшілік рәсім.

Әкімшілік іс жүргізуді тар мағынасында түсіну – әкімшілік-құқықтық дауларды шешу бойынша мемлекеттік өкілетті органдардың әрекеті, жеке немесе заңды тұлғаларға әртүрлі әкімшілік мәжбүрлеуді қолдану, тұлғаларды әкімшілік жауаптылыққа тарту. Мұндай әрекет нормативті-құқықтық актілермен қатаң реттелген.

Әкімшілік іс жүргізудің бірқатар белгілері бар. Олар:

1) мемлекетпен үздіксіз байланыс жасау, өйткені процесс дегеніміз билікті жүзеге асырудың ерекше тәсілі. Оның негізін уәкілетті билік органдарының қызметі құрайды, дегенмен процесс оны жүзеге асыруға басқа да көптеген тараптардың қатысуын көздейді;

2) бұл тек қана заңды әрекет, құқық салаларының түрлі нормаларын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған процестің әлеуметтік мәнінен көрінетін кез келген басқару қызметі емес (әкімшілік процесс аясында конституция нормалары мен әкімшілік құқықтарды ғана қолдануға болмайды);

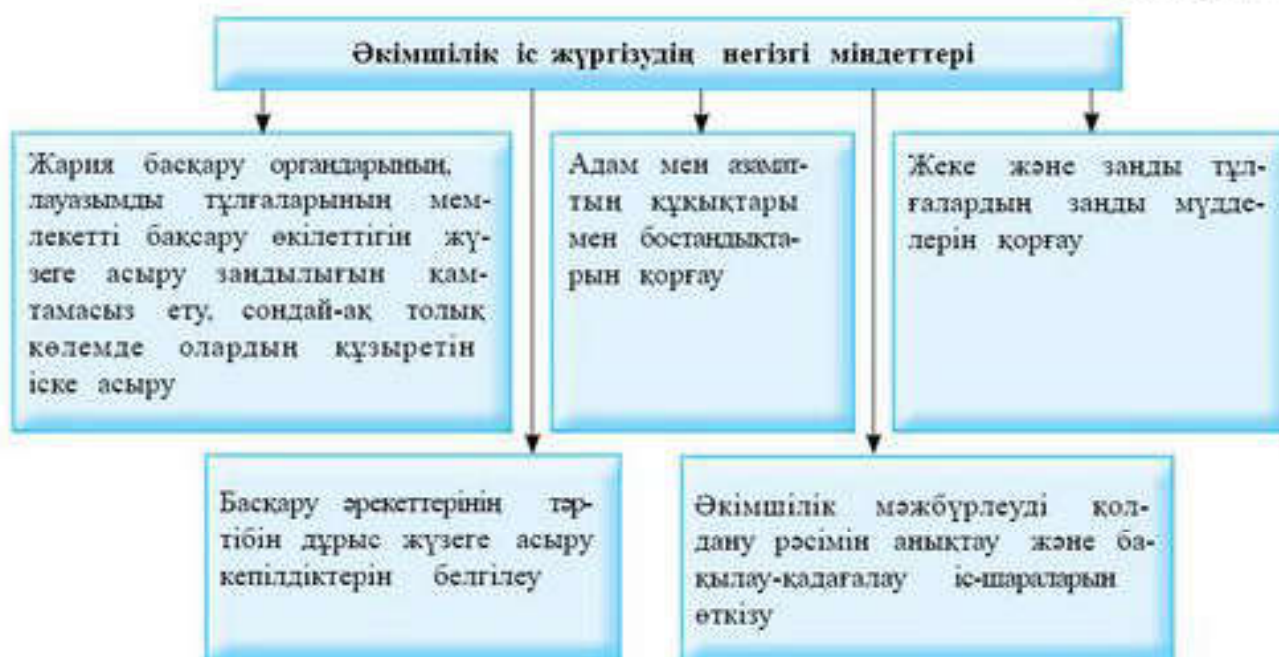
3) белгілі бір басқарушылық істерді шешуге бағытталған;

4) заңды нәтижелі қызмет, яғни сол арқылы ғана талап етілетін нәтижеге қол жеткізуге болатын құқықтық тәртіп;

5) іс жүргізу құжаттарында нәтижелер қызметін (аралық немесе түпкілікті) міндетті түрде рәсімдеу;

6) іс жүргізу регламентінде объективті қажеттілік тудырады.

Әкімшілік іс жүргізудің бірқатар міндеттері бар (95-сызбанұсқа) .

Глоссарий

- **Әкімшілік іс жүргізу** – атқарушы органдардың жүктелген міндеттер мен қызметтерді іске асыру үшін жасалатын іс-қимыл жиынтығы.

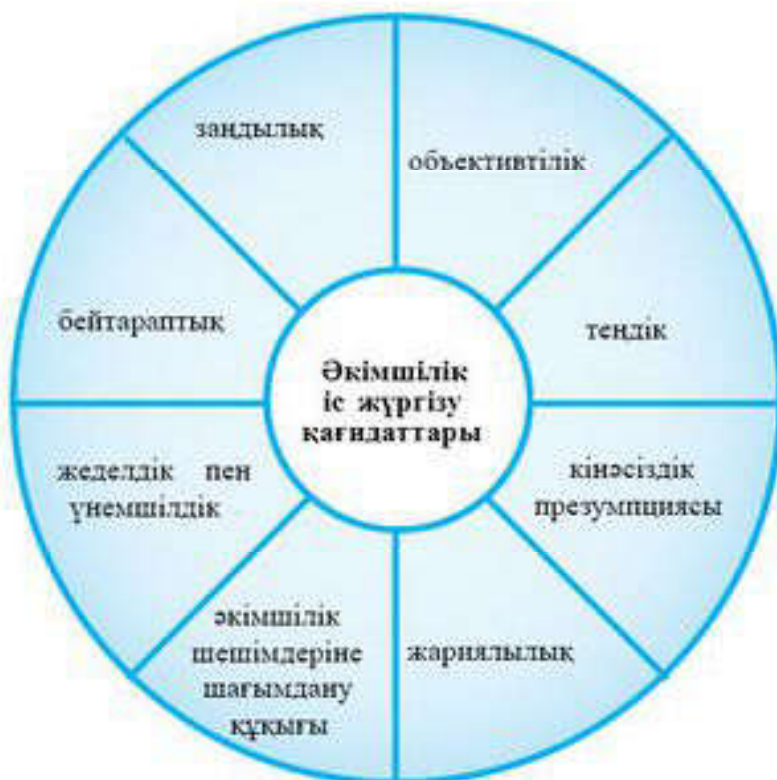
Әкімшілік іс жүргізу объектісі – түрлі құқық салаларымен реттелетін қоғамдық қатынастар. Олар: әкімшілік, еңбек, қаржылық, азаматтық және басқа да құқықтар (қылмыстық құқықты қоспағанда), егер олар мемлекеттік басқару органы – атқарушы билік өкілеттігі саласында болса.

Бұл – әкімшілік іс жүргізу процесін жеке істерді шешетін әкімшілік өндіріс сомасы ретінде көрсету мүмкіндігі. Қоғамдық қатынастар құқық саласының қайсысына жататынына қарамастан құқықпен реттеледі.

Жеке істер:

- өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы жөніндегі азаматтардың өтініші;
- әкімшілік құқықбұзушылық туралы істер;
- лауазымды (тәртіптік) теріс қылық туралы істер;
- әкімшілік тәртіппен мемлекетке (кәсіпорынға, мекемеге, ұйымға) келтірілген материалдық залалды әкімшілік тәртіппен өтеу туралы, оның ішінде әскери қызметшілердің материалдық жауаптылығы туралы істер;
- әкімшілік қадағалау туралы істер;
- басқару саласындағы даулар туралы істер;
- өнертапқыштар, жаңалықтар мен патенттер туралы істер;
- мүлікті жекешелендіру және басқа да істер.

Әкімшілік іс жүргізу мемлекеттік басқарудың жалпы қағидаттарына негізделген. Объективті түрде оның қасиеттерін бейнелеп, мәнін ашатын әкімшілік іс жүргізудің арнайы қағидаттары бар (96-сызбанұсқа).

Кейбір қағидаттарды қарастырайық:

1) *заңдылық қағидаты* ҚР Конституциясының талаптарына негізделген. Оның мәні мынада: құқық нормаларын қолдану барлық жағдайда заңды болуы тиіс;

2) *шындықтың объективтілік (материалдық) қағидаты* істің барлық мән-жайын жан-жақты және әділ тексеру керектігін білдіреді. Бұл қағидат құқық қолданушыны нақты істі қарағанда ондағы барлық іске қатысты дәлелдемелер мен айғақтарды пайдалануға және дұрыс бағалауға міндеттейді;

3) *азаматтардың заң алдындағы және істі шешуші (қараушы) органның алдындағы теңдігі қағидаты*. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы істі қарау барысында ешбір азаматқа артықшылық берілмейді. Азаматтар тегіне, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, нәсілі мен ұлтына, жынысына, біліміне, тіліне, дінге көзқарасына, саяси және өзге де сенімдеріне, кәсібінің түрі мен сипатына, тұрғылықты жеріне және басқа мән-жайларға қарамастан заң алдында тең;

4) *Кінәсіздік презумпциясы*. Заңда қарастырылған тәртіп бойынша айыптылығы дәлелденбесе және істі өз өкілеттігі аясында қарастырылған соттың, органның (лауазымды тұлғаның) заңды түрде күшіне енген қаулысымен бекітілмесе, әкімшілік құқықбұзушылық туралы іс қозғалған тұлға кінәсіз деп танылады. Ешкім өзінің кінәсіз екенін дәлелдеуге міндетті емес. Кез келген күмәндану әкімшілік құқықбұзушылық туралы іс қозғалған тұлғаның пайдасына негіз-

деледі. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы заңнаманы қолдану кезінде туындаған күмәндар да оның пайдасына шешілуі тиіс.

Әкімшілік заңнамасында көрсетілген арнайы қағидаттар:

- 1) әкімшілік жауаптылыққа қайта тартуға жол бермеу;
- 2) ізгілік қағидаты;
- 3) жекетілғаның жеке өміріне қолсұғылмаушылық;
- 4) тұлғаның қадір-қасиетін құрметтеу;
- 5) жеке өміріне қолсұғылмаушылық және құпияны қорғау;
- 6) меншікке қолсұғылмаушылық;
- 7) әкімшілік құқықбұзушылық туралы істі қарайтын уәкілетті соттың органның тәуелсіздігі;
- 8) куәлік беру міндетінен босату;
- 9) білікті заң көмегіне жүгіну құқығын қамтамасыз ету;
- 10) әкімшілік құқықбұзушылық туралы іс бойынша өндірістің жариялылығы;
- 11) өндіріс барысында қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- 12) іс шешімдеріне наразылық білдіру және іс жүргізу әрекеттеріне шағымдану бостандығы.

Осылайша әкімшілік іс жүргізу – құқықтық нормалармен реттелген, бірізділікпен іске асатын әрекеттер жүйесі. Мақсаты – атқарушы билік органының (лауазымды тұлғаның) әкімшілік-құқықтық нормаларды қолданудағы қызметін белгілі бір тәртіппен қамтамасыз ету.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Әкімшілік іс жүргізуге түсінік бөріндер және оның негізгі белгілерін атаңдар.
2. Әкімшілік іс жүргізудің негізгі міндеттері мен қағидаттарын ашыңдар.
3. Кінә қағидаты мен кінәсіздік қағидаты дегенді қалай түсінесіңдер?

§ 58. «ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ» ҰҒЫМЫ МЕН БЕЛГІЛЕРІ. ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚҚА БАРҒАНЫ ҮШІН ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАЗА ТҮРЛЕРІ

Бүгін сабақта:

«әкімшілік құқықбұзушылық» ұғымы мен оның құрамы туралы мәлімет аламыз; «әкімшілік жауаптылық» ұғымы, әкімшілік құқықбұзушылық түрлері және оны бұзғандарға қолданатын жаза түрлері туралы мәлімет аламыз.

Тірек сөздер

- әкімшілік құқықбұзушылық
- әкімшілік жауаптылық
- әкімшілік құқықбұзушылық құрамы
- әкімшілік жаза

Әкімшілік құқықбұзушылық – заң әкімшілік жауаптылыққа тартатын жекетілғаның немесе заңды тұлғаның заңға қарсы әрекеті немесе әрекетсіздігі.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың қылмыстан айырмашылығы, ол қоғамға айтарлықтай зиян тигізбейді, оның қоғамға аса қауіп төндіретін белгілері жоқ (97-сызбанұсқа).

Әкімшілік құқықбұзушылық белгілері

• *Құқыққа қайшылық* әкімшілік жауаптылық шараларымен қорғалатын әкімшілік және құқықтың басқа да (еңбек, жер, қаржылық) салаларына қарсы әрекет жасаудан, оның нормаларын бұзумен айқындалады. Бұл нормалар бұзылған жағдайда әкімшілік жауаптылық шаралары қолданылады.

• *Айыптылық* – егер нақты бір тұлғаның айыбы немесе әрекеті қасакана немесе абайсызда жасалған болса ғана заңсыз әрекеттер әкімшілік құқықбұзушылық болып танылады.

• *Әрекеттің жазаланушылығы* – жасалған әрекеті үшін әкімшілік жауаптылыққа тартылады.

Тәжірибеден алынған мысал. Ішкі істер органының қызметкері қызметіне тиісті формасыз келген. Бұл – заңға қарсы әрекет, заңды бұзу. Аталған теріс қылық әкімшілік құқықбұзушылық болып саналмайды. Бұл тәртіпті бұзу болып саналады. Ол үшін қызметкер тәртіптік жауаптылыққа тартылады.

• *Іс-әрекет* дегеніміз – белсенді әрекет немесе әрекетсіздік, яғни заң белгілеген өз міндетін орындамау.

Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы

Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы деп құқық тағайындаған белгілер жиынтығын айтамыз. Ол белгілер бар болса, нақты әрекет әкімшілік құқықбұзушылыққа айналады (98-сызбанұсқа).

Белгілі бір әрекетте әкімшілік құқықбұзушылық құрамының болуы оны жасағаны үшін әкімшілік жауаптылықтың туындауына негіз болады.

Мысалы, қала маңына жүретін пойызға билеттің бір бөлігін төлемей, баланы билетсіз алып жүргені үшін тұлға әкімшілік жауаптылыққа тартылады. Егер 16 жасқа толмаған бала жалғыз өзі билетсіз жүрсе, оның әрекеті барлық жағынан әкімшілік құқықбұзушылыққа ұқсап тұрса да, әкімшілік құқықбұзушылық деп есептелмейді. Аталған әрекетте әкімшілік құқықбұзушылық құрамы, яғни құқықбұзу субъекті жоқ. Мұндай субъектіге жасы 16-ға толған тұлғалар ғана жатады.

Әкімшілік құқықбұзушылық объектісі – заң нормалары арқылы реттеліп, әкімшілік жауаптылық шараларымен қорғалатын қоғамдық қатынастар.

Мысалы, ар-ождан еркіндігі, діни таным еркіндігі мен әртүрлі діни бірлестіктер туралы заңбұзушылыққа байланысты әкімшілік құқықбұзушылық нысаны азаматтардың құқығы болып табылады.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың объективті жағы – аталған қылмыстық құқықбұзушылықтың сыртқы көрінісін сипаттайтын, құқық нормаларымен қарастырылған белгілер жүйесі. Заңға қарсы әрекет (әрекетсіздік) және оның салдарлары қылмыстық құқықбұзушылық құрамының объективтік жағы болып танылады.

Мысалы, көлік жүргізушілердің жол ережесін бұзуы әртүрлі заңға қарсы әрекеттерден көрініс табады: белгіленген қозғалыс жылдамдығын арттыру, жол белгілері талаптарын орындамау, бағдаршамның тыйым салынған белгісіне қарамай өтіп кету, белгіленген тұтас жолақтан өтіп кету т.б. Мұндай әрекеттердің зиянды салдарлары: жол қозғалысына қауіпті жағдай туындату, басқа жүргізушілерге кедергі жасау, авариялық жағдай туғызу, жол-көлік оқиғасын жасау т.б.

Глоссарий

- **Әкімшілік құқықбұзушылық** – әкімшілік құқық нормаларын бұзу.
- **Кіне** – жасалған әкімшілік құқықбұзушылыққа тұлғаның психикалық қатынасы.
- **Құқыққа қарсы әрекет** – міндеттемелерді, заң талаптарын белсенді түрде орындамау, бекітілген тыйымды бұзу.
- **Құқыққа қарсы әрекетсіздік** – заңды немесе жекетұлғаға артылған құқықтық міндеттемелерді белсенді түрде орындамау.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың субъектісі – жеке немесе заңды тұлға. Қылмыстық құқықбұзушылық жасаған кезде жасы 16-ға толған жекетұлға қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Тек ақыл-есі дұрыс жекетұлға ғана әкімшілік құқықбұзушылық субъектісі болады.

Заңға қарсы әрекет (әрекетсіздік) жасаған кезде ақыл-есі кеміс жағдайда болып, өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) нақты сипатын, заңға қарсы әрекет жасағанын сезінбесе немесе созылмалы жүйке ауруы салдарынан өз басын алып жүре алмаса, уақытша психикалық жағдайда, ақыл-есі кем немесе басқа жүйке ауруына шалдыққан болса, әкімшілік жауаптылыққа тартылмайды.

Әкімшілік құқықбұзушылықтың субъективті жағы – бұл субъектінің (жекетұлғаның) заңға қарсы әрекеті мен оның салдарларына психикалық қатынасы. Субъективті жағының

міндетті белгісі – әкімшілік құқықбұзушылық жасаған субъектінің кінәсі. Занда қарастырылған әкімшілік құқықбұзушылық құрамының барлық белгілері болған кезде ғана құқықбұзушылық жасаған адам әкімшілік жауаптылыққа тартылады.

Егер әкімшілік құқықбұзушылық жасаған тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) құқыққа қарсы сипатын сезінсе, оның зиянды салдарын алдын ала білсе және осы салдардың туындауын қаласа немесе оған саналы түрде жол берсе, не оларға немқұрайды қараса, әкімшілік құқықбұзушылық қасақана жасалды деп танылады.

Егер жеке тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) зиянды салдары болатынын біле тұра, оны болдырмауға тырыспай, жеңіл-желпі қарап, өз әрекетін жіті бақылап отырса, оның алдын алуға болатын мүмкіндіктер бар екеніне көңіл бөлмесе, бірақ мұндай жағдайға тап болатынын сезінбеген болса, әкімшілік құқықбұзушылық абайсызда жасалған деп танылады.

Кінә – субъектінің жасаған құқықбұзушылыққа психикалық қатынасы. Кінә қасақана немесе абайсызда жасалған болуы мүмкін.

Әкімшілік құқықбұзушылық құрамында заңда қарастырылған барлық белгілер болғанда ғана оны жасаған тұлға әкімшілік жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Әкімшілік жауаптылық – өкілетті ұйымның немесе жауапты тұлғаның заңбұзушылыққа барған адамға әкімшілік жаза қолдануы түрінде көрініс табатын заңды жауаптылық түрі.

Әкімшілік жауаптылық белгілері:

- заң бойынша немесе заңға сәйкес актілер арқылы орындалады. Әкімшілік жауаптылық нормалары өз алдына әкімшілік құқық институтын құрайды;

- әкімшілік жауаптылықтың негізі әкімшілік құқықбұзушылық болып табылады. Мемлекеттік басқару саласындағы қатынастар, сонымен қатар кедендік, салық қатынастары, жекеменшікті, азаматтардың құқығын, табиғатты, тұрғындардың денсаулығын т.б. қорғауға байланысты қатынастар қолсұғушылық объектісі болып саналады;

- әкімшілік құқықбұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жаза тағайындалады;

Мысалы, әкімшілік тұтқындау, арнайы құқықтарынан айыру, шетел азаматтарын және азаматтығы жоқ тұлғаларды Қазақстан Республикасынан тыс жерге шығарып жіберу.

- әкімшілік жазаны өкілетті ұйымдар мен лауазымды тұлғалар тағайындайды. Олар өз өкілеттіктерін іске асыра отырып, құқықбұзушыларға әкімшілік жаза белгілейді. Оларға әкімшілік соттар, кәмелет жасына толмағандар мен олардың құқығын қорғау жөніндегі комиссиялар, атқарушы биліктің көптеген ұйымдары жатады;

• әкімшілік жаза қолдану жұмыстан шығаруға немесе соттауға негіз болмайды;

• әкімшілік жауаптылықты оны жүзеге асырудың ерекше процессуалды тәртібі сипаттайды. Ол қылмыстық және азаматтық сот істерінен өзінің қарапайымдылығымен, шапшаңдығымен және тиімділігімен ерекшеленеді.

Әкімшілік жауаптылық функциясы

Әкімшілік жауаптылық функциясы оның алдына қойған мақсатымен анықталып, содан тармақталады (99-сызбанұсқа).

99-сызбанұсқа

Глоссарий

- **Әкімшілік жауаптылық** – әкімшілік құқықбұзушылық жасалған соң туындайтын жағымсыз салдар.
- **Әкімшілік жаза** – әкімшілік құқықбұзушылық үшін мемлекеттік органдар тағайындайтын шаралар. «Әкімшілік құқықбұзушылық туралы» кодексте көрсетілген.

Аталған функциялардың мазмұнын қарастырайық. *Айыпұл төлету* – мемлекеттің құқықбұзушылықты жазалау шараларының бірі. Айыпты тұлғаны жазалау, оған мүлдіктік ауыртпалық салу, қолайсыз жағдайлар туындату түрінде көрініс табады. *Құқықты қалпына келтіру* функциясы құқықбұзушыдан келтірілген зиянның шығынын өтетуге, орнын толтыртуға, өндіріп алуға мүмкіндік береді. *Тәрбиелік* функциясы субъектілерді заңға сәйкес әрекет жасауға жетелейді, жаңа құқықбұзушылықтың алдын алуға шақырады.

«Әкімшілік жаза» ұғымы мен жүйесі

Әкімшілік жауаптылық жазаның түрлі шаралары арқылы көрінеді. Жазалау шаралары келесі мақсатта қолданылады (100-сызбанұсқа):

100-сызбанұсқа

Әкімшілік жазалар жазалаушы санкция болып табылады. Олар азаматтың субъективті құқықтарын шектеуден немесе оған қосымша міндеттерді жүктеуден тұрады. Әкімшілік жазалар құқықбұзушыға моральдық немесе материалдық жағынан әсер ету арқылы көрініс табады. Кейбір әкімшілік жазаларда моральдық айыптау және материалдық ықпал ету, құқықбұзушының құқығын уақытша шектеу байланысып жатады. Әкімшілік жаза үш топқа бөлінеді (101-сызбанұсқа).

101-сызбанұсқа

Жеке және заңды тұлғалар әкімшілік жауаптылыққа тартылады. Жауапқа тарту жасы – 16.

Әкімшілік жазаларды *негізгі және қосымша* деп бөлуге болады.

Негізгі әкімшілік жазалар – ескерту, әкімшілік айыппұл, әкімшілік қамақ.

Негізгі жаза ретінде де, қосымша жаза ретінде де қолданылуы мүмкін жаза түрлері: 1) арнайы құқығынан айыру; 2) оның әрекетіне рұқсат бермеу немесе тоқтату, сонымен қатар тізілімнен шығарып тастау; 3) оның қызметін немесе жекелеген түрлерін тоқтату не тыйым салу; 4) шетел азаматын немесе азаматтығы жоқ тұлғаны Қазақстан Республикасы аумағынан тыс жерге шығарып жіберу.

Әкімшілік құқықбұзушылық құралы болған затты, сондай-ақ әкімшілік құқықбұзушылық нәтижесінде алынған мүлікті тәркілеу; заңсыз тұрғызылған немесе тұрғызылып жатқан құрылысты мәжбүрлі түрде сүру – тек қана қосымша әкімшілік жаза түрінде қолданылады.

Сонымен әкімшілік құқықбұзушылық жасау әкімшілік жауаптылықтың негізі болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. «Әкімшілік құқықбұзушылық» ұғымы мен белгілерін ашып көрсетіңдер.
2. Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы деген не? Әкімшілік құқықбұзушылық құрамы элементтерін ашып көрсетіңдер.
3. Әкімшілік жауаптылық қандай заңнамалық актілермен реттеледі?
4. Кім әкімшілік жауаптылыққа тартылады? Тұлғаларды әкімшілік жауаптылыққа кім тарта алады?
5. Қазақстан Республикасында әкімшілік жазаның қандай түрлері қолданылады?

1-деңгейлі тапсырма. Төменде берілген жағдаяттарда қандай ережелер бұзылды? Қатысушылардың әрекетінде заңға қайшылық бар ма? Қандай салдарлары болуы мүмкін?

1. Жекпе-жек кезінде боксшы қарсыласының жағын сындырды.
2. Бесінші сынып оқушысы сыныптасының ұялы телефонын ұрлап алды.
3. Ата-анасымен ренжісу нәтижесінде 10-сынып оқушысы үйінен кетіп қалды. Ата-анасы қатты қайғырды.
4. Үш құрбы ата-анасын киноға барамыз деп алдап, қала сыртына шығып кетті де, үйлеріне екі күннен кейін ғана оралды.
5. Рокерлер 24.00-де алаңға жиналды. Топ болып қаланы аралап, қалалықтардың мазасын алды.
6. Туристік жорық кезінде оқушы жардан құлап қолын сындырды.
7. Жұмысшы ішімдік ішіп, жұмысқа кешігіп қалды.
8. Жүргізуші жол ережесін бұзды. Ол жол-көлік оқиғасын жасап, жаяу жүргіншіні басып кетті. Жаяу жүргінші жеңіл жарақат алды. Жүргізуші тигізген залалын толықтай өтеді.
9. Университетте ұрлық болды. Белгісіз адамдар түн ішінде ғимаратқа кіріп, бірнеше компьютерді ұрлап кеткен.
10. Автобуста жас жігіт өзінің шаршағанын, демалғысы келетінін алға тартып, жасы үлкен әйелге орын бермеді.

V бөлім

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

V бөлім. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

17-тарау. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҒЫ

§ 59. «ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ» ТҮСІНІГІ, БЕЛГІЛЕРІ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ МЕН ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

Бүгін сабақта:

«халықаралық құқық» түсінігімен және оның белгілерімен танысамыз. Халықаралық жария құқық пен жеке құқықтың ерекшеліктерін қарастырамыз; халықаралық құқықтың негізгі қағидастарын қарастырамыз; халықаралық құқықтың қандай қайнар көздері бар екендігін білеміз.

Тірек сөздер

- халықаралық құқық
- халықаралық келісім
- пакт
- ратификация

Халықаралық құқық – құқықтың қандай да бір ұлттық жүйесіне кірмейтін және ұлттық құқық нормаларын қамтымайтын құқық нормаларының ерекше жүйесі. Халықаралық құқық – құқықтың аса күрделі салаларының бірі.

Халықаралық құқықтың сипаттамалық белгілері:

- халықаралық жария құқық нормаларымен реттелетін қатынастар мен субъектілердің ерекше тобы;
- келісімдер, шарттар түріндегі норма қалыптастырудың ерекше тәртібі;
- шетелдік элементтің болуы;
- бұл нормалар келісімдер мен шарттарға, пактілерге қол қойған мемлекеттер үшін міндетті;
- бұл нормалар мәжбүрлі түрде жүзеге асырылады, оның нысаны, сипаты мен шегі халықаралық келісімдерде көрініс табады.

Халықаралық құқық халықаралық жария құқық пен халықаралық жеке құқыққа бөлінеді.

Халықаралық жария құқық мемлекеттер мен мемлекеттік-құқықтық сипаттағы саяси құрылымдар арасындағы, сонымен бірге мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар арасындағы қатынасты реттейді. Мемлекет пен халықаралық ұйымдар халықаралық құқық субъектілеріне жатады. Соңғысы өз кезегінде халықаралық үкіметаралық ұйымдар мен халықаралық үкіметтік емес ұйымдарға бөлінеді. Бүгінде әлемде төрт мыңнан астам халықаралық ұйым бар.

Халықаралық жеке құқық – азаматтық-құқықтық, отбасылық, еңбек қатынастарын реттейтін, екі мемлекетті бір-бірімен байланыстыратын,

әртүрлі мемлекеттерге жататын немесе шетелде орналасқан объектілерге қатысты қатынастарды реттейтін субъектілер арасында туындайтын құқықтық нормалар жиынтығы. Сонымен қатар субъектілер жекетұлғалар болып табылады. Халықаралық жеке құқық шетел элементі бар жеке құқық қатынасын реттейді. Заңда шетелдік элементтің үш түрі қарастырылған. Бірінші түрі: құқықтық қатынас субъектілері ретінде шетел азаматы немесе шетелдік жекетұлға шығады. Екінші түрі: қатынас объектісі шетелде болады (мысалы, мұраға қалатын мүлік). Үшінші түрі: құқықтық қатынастар негізінде жатқан заңды факті шетелде орын алған (мысалы, келісімшарт шетелде жасалған, адам өлімі шетелде орын алған т.б.).

1-мысал. Қазақстан азаматы немесе азаматшасы шетелдік азаматпен некеге отыруға ниет білдірген жағдайда, қалауы бойынша олар некені Қазақстанда (осы елдің заңдары бойынша) немесе болашақ күйеуі азаматы болып табылатын елде (сол елдің заңдары бойынша) тіркей алады. Осыған байланысты, олардың қатынастары халықаралық жеке құқықпен реттеледі.

2-мысал. Қазақстандық фирма шетелде сыртқы сауда мәмілесін жасаған жағдайда тараптардың құқықтары мен міндеттері мәміле жасалған жердің (елдің) заңы бойынша анықталады. Не болмаса қай мемлекеттің заңын негіз ретінде алған тиімді екенін тараптар өздері шешеді. Бұл жерде де халықаралық жеке құқық нормалары қолданылады.

Халықаралық жеке құқықтық қатынастар ұлттық заңнамамен, Қазақстанда ратификацияланған халықаралық шарттармен, сондай-ақ танымал халықаралық әдет-ғұрыптармен реттеледі. Мысалы, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде «Халықаралық жеке құқық» деп аталатын бөлім бар.

Халықаралық құқық объектілері мемлекеттің ішкі құзыреттілігіне жатпайды, сондықтан нақты бір мемлекеттің аумағынан шығуы мүмкін.

Халықаралық-құқықтық қатынас объектілері :

1) аумақ және халықаралық кеністік (аумақ халықаралық-құқықтық қатынастардың кен таралған объектісі болып есептеледі, әсіресе әскери қақтығыс аяқтал-

Глоссарий

- **Халықаралық құқық** – мемлекеттер мен халықаралық қатынастың басқа да мүшелерінің арасындағы қатынастарды реттейтін нормалар.
- **Халықаралық жеке құқық** – азаматтық-құқықтық, отбасылық, еңбек қатынастарын немесе шетелдегі объектілерге байланысты қатынастарды реттейтін нормалар. Бұл қатынастар түрлі мемлекеттерге жататын субъектілер арасында туындайды. Бұл субъектілер – жекетұлғалар.
- **Халықаралық келісімшарт** – мемлекет бекіткен халықаралық құқықпен реттелген келісім және/немесе халықаралық құқықтың басқа да субъектілері.
- **Пакт** – үлкен саяси мәні бар халықаралық келісімнің бір түрі, тараптардың келісімі бойынша уақыты шектелген.
- **Ратификация** – жоғарғы мемлекеттік билік органдарының халықаралық келісімдер мен шарттарды бекітуі. Қазақстанда барлық халықаралық келісімшарттарды Парламент ратификациялайды.

Біріккен Ұлттар Ұйымы орналасқан ғимарат, АҚШ, Нью-Йорк

ғаннан немесе тоқтағаннан кейінгі бейбіт шарттарда);

2) әрекет ету (мысалы, өзара көмек көрсету және одақтық келісімшарт туралы пактілерде);

3) әрекеттерден бас тарту (мысалы, шабуыл жасамау, бейтараптылық және соғыс заңдары мен құрыптары туралы пактілерде).

Халықаралық жария құқығына кіретін салалар мен институттар:

1) дипломатиялық және консулдық құқық;

2) халықаралық әуе құқығы;

3) халықаралық гуманитарлық құқық;

4) халықаралық ғарыш құқығы;

5) халықаралық теңіз құқығы;

6) халықаралық қылмыспен күрес құқығы;

7) халықаралық қоршаған ортаны қорғау құқығы;

8) халықаралық қауіпсіздік құқығы;

9) халықаралық келісімшарт құқығы;

10) халықаралық ұйымдар құқығы;

11) халықаралық адам құқығы.

Салааралық институттар:

1) халықаралық-құқықтық жауаптылық институты;

2) институт құқықтарын қорғау;

3) халықаралық-құқықтық мойындау институты;

4) экономикалық айрықша аймақ институты;

5) континенттік қайраң институты;

6) теңіз аумағы институты.

Халықаралық жария құқық жалпы және арнайы қағидаттардан құрылған.

Халықаралық жария құқық қағидаттары халықаралық құқықтың барлық жүйесін қамтып, негізін қалады. Негізгі қағидаттары – императивтік нормалар. Олардан ешкім және ешқашан бас тартуға болмайды. Бұл қағидаттардан бас тарту халықаралық заңға қайшы әрекетке теңеседі, яғни санкциялар туындайды. Халықаралық жария құқықтың негізгі қағидаттары және халықаралық жария құқық БҰҰ Жарғысында т.б. актілерде бекітілген (16-кесте).

Сонымен әрбір қағидат басқа қағидаттар контекстінде қарастырылады, яғни негізгі қағидаттардың бірде-бірінің басқалардан ешқандай артықшылығы жоқ. Бір қағидатты жүзеге асыру үшін халықаралық құқықтың басқа қағидаты бұзылмауы тиіс.

Халықаралық жария құқықтың қағидаттары

№	Қағидаттар	Қағидаттар мазмұны
1	2	3
1	Күш қолданбау немесе күшпен қорқытпау қағидаты	Көне Антика дәуірінен бастап әр мемлекеттің дербес құқығы болды. Осы құқық алғаш рет Ортағасырлар дәуірінде шектеле бастады. Бұл XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілді. БҰҰ-ның Жарғысы халықаралық қатынастарда күш қолдануға және күшпен қорқытуға толығымен тыйым салды.
2	Халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу қағидаты	Бұл қағидат барлық туындалған айтыс-тартыстар мен дауларды мемлекеттің бейбіт жолмен шешу міндетін білдіреді. Бұл жерде даудың сипаты маңызды емес, БҰҰ-ның Жарғысында халықаралық дауларды бейбіт құралдармен шешудің бірнеше түрлері көрсетілген. Оларға келіссөздер, тексеру, делдалдық ету, ымыраға келу, арбитраж, сот талқылауы жатады.
3	Мемлекеттің ішкі құзыретіне кіретін ішкі істерге араласпау қағидаты	Мемлекеттің құқықсубъектілігіне қарсы бағытталған қарулы және кез келген нысандағы араласу түріне тыйым салу; басқа мемлекеттерді өзіне бағындыру шараларын қолдануға тыйым салу; басқа мемлекеттің құрылымын зорлықпен өзгертуге бағытталған кез келген әрекеттерге тыйым салу; басқа мемлекеттің ішкі күресіне араласуға тыйым салу; мемлекет өз саясатын, экономикасын, әлеуметін және мәдени жүйесін басқа мемлекеттің араласуынсыз тандауға құқылы.
4	Мемлекеттердің өзара міндетті ынтымақтасу қағидаты	Ынтымақтасусыз бірде-бір халықаралық-құқықтық қағидатын жүзеге асыруға болмайды. Ынтымақтасудың негізгі мақсаты — халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, халықаралық ілгерілеуді дамыту, экономикалық өсуге ықпал ету. Сонымен бірге ынтымақтасу мемлекеттердің әлеуметтік-саяси және экономикалық айырмашылығына қарамай іске асырылуы тиіс.
5	Халықтардың теңдік және өзін-өзі анықтау қағидаты	Барлық ұлттар өздігінен және ешбір сыртқы күштің араласуынсыз өз саяси мәртебесін анықтай алады және әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуын жүргізе алады. Өзін-өзі басқару нысанына дербес егеменді мемлекет құру, тәуелсіз мемлекеттер қатарына еркін түрде қосылу немесе олармен бірігу, халықтың еркін айқындаған басқа да саяси мәртебені орнату жатады.
6	Мемлекеттердің егемендік теңдігі қағидаты	Мемлекеттің егемендігін құрметтеуді және олардың халықаралық істердегі толық теңдігін білдіреді. Мемлекеттер заңдық тұрғыдан тең және бір-бірінің заң субъектісін құрметтеуге міндетті. Бұл қағидат, әсіресе халықаралық ұйымдарда, мемлекеттер мүше болып табылатын өкілетті органдарда көрінеді, әдетте, халық санына, аумақ ауданына және басқа факторларға қарамастан, бір ғана дауысқа ие болады.

1	2	3
7	БҰҰ Жарғысына сәйкес қабылданған міндеттемелерді мемлекеттердің адал орындау қағидаты	Қандай қайнар көздерде бекітілгеніне қарамастан, мемлекеттің барлық халықаралық міндеттемелеріне таралады (келісімшарт, әдет-ғұрып нысаны, сот немесе арбитражды шешім, халықаралық ұйым қарары).
8	Шегаралардың мызғымастық қағидаты	Мемлекеттер бір-бірінің шегарасына қолсұғушылықтан бас тартуға, талаптар қоймауға және басқа мемлекеттің аумақ бөлімдерін басып алуға немесе тартып алуға бағытталған әрекеттер жасамауға міндетті.
9	Аумақтық тұтастық қағидаты	Мемлекет кез келген мемлекеттің бірлігіне қарсы бағытталған кез келген әрекеттен, мемлекеттің аумағын әскери басып алу объектісіне айналдырудан немесе басқа да күштерді қолданудан бас тартуға міндетті. Аумақты басып алу және осындай жолмен немдену халықаралық құқықта заңсыз болып саналады.
10	Адам құқықтары мен негізгі міндеттерін құрметтеу қағидаты	Мемлекет адамдарды нәсілі, жынысы, тілі және діні бойынша кемсітушілікке жол бермеуге тиіс; өз азаматтарының ғана емес, аумақтарында орналасқан барша халықтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге, осы мақсатқа жетуде бір-бірімен ықпал етуге міндетті.

Глоссарий

- **Халықаралық жария құқықтың қайнар көздері** – халықаралық құқық субъектілерінің келісілген еркі енгізілген нормалар.
- **Халықаралық келісімшарт** – халықаралық жария құқықтың негізгі қайнар көздері.

Халықаралық жария құқықты зерделеу кезінде оның қайнар көздеріне айрықша назар аудару қажет. Халықаралық жария құқықтың қайнар көзі халықаралық-құқықтық нормалардың нысандары болып танылады, онда субъектілер келіскен халықаралық құқық пен танылған мінез-құлық нормалары көрсетілген (102-сызбанұсқа).

Халықаралық жария құқықтың негізгі қайнар көзі халықаралық келісімшарт болып табылады. Келісімшарттың мақсаты, объектісі, тараптардың құқықтары мен міндеттері, келі-

сімшарттың күшіне ену мерзімінің шарттары, келісімшарттың әрекет ету мерзімі, кейде тараптардың келісімшарт міндеттерін орындамағаны үшін жауаптылыққа тартылуы және басқа келісілген және міндеттелген шарттарды орындау жазбаша түрде бекітілген.

Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың толыққанды субъектісі болып табылады. Бұл екіжақты және сан қырлы келісімде р

мен конвенцияларды бекітуге мүмкіндік береді. Жыл сайын Қазақстан Республикасы, ең алдымен, әлемдік қауымдастықпен қарым-қатынасты жақындату және жеңілдету үшін әртүрлі салада 100-ге жуық халықаралық келісімдер жасап, бекітеді.

Ратификациялау (бекіту) мемлекеттің аталған халықаралық құжатқа ресми түрде қосылуын білдіреді. Сонымен мемлекет аталған халықаралық келісімнің нормалары мен қағидаларын орындауға міндеттенеді. Ратификацияны ҚР Парламенті жүргізеді.

Сонымен халықаралық құқықты реттеу пәні мемлекеттер арасындағы және халықаралық құқықтың басқа да субъектілері арасындағы саяси-экономикалық және басқа да қатынастар болып табылады. Мемлекеттер өз табиғатына, сипатына, ішкі құрылымына, аумағына және тұрғындарына байланысты әртүрлі болып келеді. Құқықтық реттеу әдісі – императивтік.

Бақылау тапсырмалары

1. Халықаралық құқық ерекшеліктеріне түсінік беріңдер. Мысалдармен дәлелдеңдер.
2. Халықаралық жария және халықаралық жеке құқықтардың ерекшеліктерін анықтаңдар. Оларды салыстырыңдар. Мысалдар келтіріңдер.
3. Халықаралық жария құқық қағидаттарының мазмұнын ашыңдар.
4. Халықаралық жария құқықтың халықаралық қатынасты реттеудегі рөлі қандай?
5. Халықаралық құқықтың жалпы белгілері қандай және оның ұлттық құқықтан айырмашылығы неде?
6. «Ратификация» ұғымын түсіндіріңдер. Ұлттық құқық үшін ратификация нені білдіреді?

3-деңгейлі тапсырма. Қазақстан Республикасы бекіткен берілген құжаттарды меңгеріп, 17-кестені толтырыңдар.

17-кесте

№	Құжаттардың атауы	Берілген құжаттың мақсаты қандай? Ол қандай мәселелерді шешеді? Аталған құжатты бекітудің Қазақстан Республикасына қандай әсері бар?
1	Бала құқықтары туралы Конвенция (1989 ж. 20 қараша)	
2	Ядролық қаруды таратпау туралы келісім (1968 ж. 12 маусым)	
3	Нәсілдік кемсітушілікті жою туралы Халықаралық Конвенция (1965 ж. 21 желтоқсан)	
4	Босқындар мәртебесі туралы Конвенция және босқындар мәртебесіне байланысты Хаттама (1951 ж.)	

§ 60. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ, ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАР — ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІ

Бүгін сабақта:

халықаралық жария құқық субъектілерімен танысамыз; олардың жіктелуін қарастырамыз, ерекшеліктерін анықтаймыз; халықаралық жария құқық субъектілерінің құқықтық мәртебесімен танысамыз.

Тірек сөздер

- алғашқы (негізгі) субъектілер
- ұлттың өзін-өзі анықтау құқығы
- туынды (қосымша) субъектілер

Халықаралық жария құқықта белгілі бір субъектілер тобы, басқаша айтсақ, халықаралық қатынастың белгілі бір қатысушылары бар.

Халықаралық жария құқық субъектілерінің ұлттық құқық субъектілерінен ерекшеленетін мынадай негізгі қасиеттері бар:

— құқықтық мәні бар іс-әрекеттерді өз бетінше, жеке жүзеге асыра алуы мүмкін;

— құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыруда тәуелсіз болуы мүмкін;

— халықаралық міндеттерді орындамағаны үшін халықаралық жауаптылыққа тартылады.

Халықаралық жария құқық субъектілері екі негізгі санатқа бөлінеді (103-сызбанұсқа).

Алғашқы (негізгі) субъектілер – ешкімнің сыртқы әсеріне негізделмеген, бәрін қамтушы сипаты бар, құрылған кезінен бастап халықаралық құқық субъектілікке ие мемлекет, сонымен қатар өз тәуелсіздігі үшін күресуші халықтар мен ұлттар.

Халықаралық жария құқық субъектілері

Алғашқы (негізгі) – өз тәуелсіздігі үшін күресіп жүрген ұлттар мен халықтар, мемлекет

Туынды (қосымша) – мемлекетке ұқсас құрылымдар; халықаралық мемлекетаралық ұйымдар; халықаралық мемлекеттік емес ұйымдар және т.б.

Мемлекет – халықаралық жария құқықтың негізгі субъектісі. Мемлекет халықаралық құқықтың дәстүрлі, бастапқы, егеменді, құқыққұрушы және құқыққолданушы субъектілері болып табылады. Халықаралық құқықтың алғашқы субъектісі ретіндегі мемлекетті ешкім жасамайды, оның пайда болуы – табиғи және тарихи процестің нәтижесі. Мемлекет өзінің құрылу фактісіне қарай егемендікке және халықаралық құқықсубъектілігіне ие болады.

Тәуелсіздігі үшін күресетін ұлттар – халықаралық құқықтың дәстүрлі, алғашқы, негізгі, ықтимал егеменді, құқыққұрушы және құқыққолданушы субъектілері. Тәуелсіздік үшін күресетін ұлттар да тарихи даму нәтижесінде пайда болады. Бірақ олар халықаралық-құқықтық деңгейде мемлекет ретінде танылуы қажет, сондықтан олардың халықаралық құқықсубъектілігі туынды сипатқа ие. Үнемі халықаралық аренада қызмет ететін мемлекеттен айырмашылығы – халықаралық өмірге қатыса бермейді, сондықтан олар халықаралық құқықтың қалыптан тыс субъектілері болып табылады.

1974 ж. БҰҰ резолюциясы негізінде Палестинаны азат ету ұйымы ұлт тәуелсіздігі үшін күресуші ұйым ретінде танылды.

Туынды (қосымша) субъектілер – халықаралық үкіметаралық ұйымдар. Олардың заң табиғатының ерекшелігі – халықаралық құқық субъектілері ретінде өз шешімдерін құрылтайшы актісінде тіркейтін мемлекеттердің ерік-жігерінен туындайды.

Оларға жататындар:

- Мемлекетке ұқсас құрылымдар – халықаралық құқықтың ішінара егеменді, құқыққұрушы және құқыққолданушы субъектілері. Оларды мемлекет халықаралық келісім негізінде құрады, сондықтан олар екінші реттік субъектілер болады. Олардың халықаралық құқықсубъектілігі мемлекет арқылы анықталып, өзіндік сипатқа ие болады.
- Халықаралық үкіметаралық ұйымдар – халықаралық құқықтың егеменді емес, құқыққұрушы және

Глоссарий

- **Халықаралық жария құқық субъектілері** – халықаралық қатынастарға қатысатын, халықаралық құқықтар мен міндеттерді иемденетін, оларды халықаралық құқық негізінде жүзеге асыратын және керек жағдайда халықаралық-құқықтық жауапкершілікті алып жүретін ұжымдық құрылым.

құқыққолданушы субъектілері. Олар мемлекет арқылы құрылып (екінші реттік субъектілер), тікелей мемлекет қалауымен (алынған субъектілер) халықаралық құқықсубъектілікке ие болады.

- Халықаралық мемлекеттік емес ұйымдар (Халықаралық Қызыл Крест комитеті, Қызыл Крест және Қызыл Жартылай қоғамдарының Халықаралық федерациясы).
- Мальта ордені, Еуропа одағы.
- Көтерілісші ұйымдар.
- Қандай да бір халықтың заңды өкілі ретінде танылған ұйымдар, ұлт-азаттық қозғалыстар өзін-өзі билеу құқығы үшін күресуші халықтарды көрсетеді.
- Қуғындағы үкімет.
- Ерікті қалалар.
- Федерация субъектілері (мүше мемлекеттер), тәуелді аумақтар (вассалды мемлекеттер).

Мемлекет халықаралық жария құқықтың негізгі субъектісі болып табылады және елеулі халықаралық құқықтар мен міндеттерге ие.

Мемлекеттің халықаралық-құқықтық мәртебесінің негізін әртүрлі халықаралық-құқықтық қайнар көздерде көрсетілген құқықтар құрайды. Оларға мыналар жатады:

- егемендік құқығы,
- өзін-өзі қорғау құқығы,
- халықаралық-құқықтық нормалар дайындауға қатысу құқығы,
- халықаралық ұйымдар жұмысына қатысу құқығы.

Мемлекет жасай алады:

— келісімшарт жасау және олардың нормаларын адалдықпен сақтау, сондай-ақ халықаралық құқық қағидаттарын қолдану;

— халықаралық ұйымдардың мүшесі болу;

— халықаралық конференциялар жұмысына қатысу;

— өз өкілдіктерінің болуы (дипломатиялық және консулдық).

Глоссарий

- **Мемлекет** – халықаралық жария құқықтың негізгі субъектісі, оның анағұрлым көлемді халықаралық құқықтары мен міндеттері бар.
- **Халықаралық ұйымдар** – БҰҰ келісімі немесе Халықаралық қылмыстық полиция ұйымы (Интерпол) келісімі негізінде құрылған мемлекетаралық және мемлекеттік емес сипаттағы бірлестік.

Әрбір мемлекет басқа мемлекеттердің құқықсубъектілігін құрметтеуге міндетті. Егемендіктің құқықтық табиғатынан шығатыны, өзінің келісімінсіз ешбір мемлекетке бірде-бір міндет жүктелмейді. Егемендіктің халықаралық-құқықтық аспектісі халықаралық құқық өзінің субъектісі және халықаралық қатынастардың қатысушысы ретінде мемлекеттік органдарды немесе жекелеген лауазымды тұлғаларды емес, тұтас мемлекетті қарастырады дегенді білдіреді. Мемлекеттің өкілетті лауазымды тұлғалары жасаған барлық халықаралық-құқықтық маңызды әрекеттері осы мемлекеттің атынан жасалды деп есептеледі.

Халықаралық ұйымдар халықаралық құқық субъектілерінің ерекше түрі болып табылады.

Олардың құқықсубъектілігі мемлекеттердің құқықсубъектілігіне сәйкес келмейді, өйткені егемендіктен пайда болмайды. Тәуелсіздігі жоқ, өз құзыретін жүзеге асыру саласындағы құқықтары мен міндеттерінің қайнар көзі жоқ халықаралық ұйымдарда мүдделі мемлекеттер арасында жасалған халықаралық шарт бар. Сондықтан халықаралық құқық субъектілері ретіндегі халықаралық ұйымдар мемлекеттерге қатысты туынды, екінші реттік болып табылады. Егер құрылтайшы мемлекеттер ұйымға халықаралық құқықтар мен міндеттемелер жүктесе, ұйым субъектіге айналады. Халықаралық ұйымның құқықтары мен міндеттері мемлекеттің құқықтары мен міндеттерінен ерекшеленген жағдайда, оның құзыреті ерекше сипат алады. Егер мемлекеттің құқықсубъектілігі құқықтық реттеу пәнінде де, құзыреттілік көлемінде де шектелмесе, ұйымның құқықсубъектілігі нақты міндеттермен, мақсаттармен анықталады. Оларды мемлекеттер ұйымды құратын құрылтайшы актісінде бекітеді. Осыған байланысты әрбір халықаралық ұйымның өзіне ғана тән құқықтары мен міндеттері болады.

Халықаралық ұйымдар (ұйым жарғысымен және басқа да құрылтайшылық құжаттармен айқындалады):

- халықаралық келісімшарттар жасауға;
- мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен өзара қарым-қатынас орнату арқылы халықаралық қатынастарға қатысуға;
- ұйымдарға да, оның қызметкерлеріне де берілген артықшылықтар мен иммунитеттерді пайдалануға;
- қатысушылар арасындағы дауларды, ал кейбір жағдайларда осы ұйымдарға қатыспайтын мемлекеттер арасындағы дауларды қарастыруға;
- халықаралық міндеттемелерді бұзғаны үшін санкцияларды қолдануға **құқылы**.

Қазақстан Республикасы халықаралық құқық субъектісі ретінде ірі және беделді халықаралық ұйымдармен белсенді ынтымақтастықта. Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан көптеген халықаралық ұйымдардың толыққанды мүшесі болып отыр. Қазақстан 2010 жылы ЕҚЫҰ-на төрағалық етті. Астана (қазіргі Нұр-Сұлтан) қаласында 2010 жылғы 1 желтоқсанда 11 жылдық үзілістен кейін ЕҚЫҰ-ның саммиті өтті.

Қазақстан 2011 жылы Ислам конференциясы ұйымына (ИКҰ) төрағалық етті. 2011 жылғы 28–30 маусымда Астанада Ислам конференциясы ұйымының Сыртқы істер министрлігі кеңесінің 38-сессиясы өтті. Осы кездесуде ИК ұйымын Ислам ынтымақтастық ұйымы деп өзгерту туралы шешім қабылданды. Адам құқықтары жөніндегі тұрақты комиссия құрылды. Алғаш рет ПЫҰ Орталық Азиямен ынтымақтастық құру жоспарын қабылданды.

2016 жылғы 28 маусымда Нью-Йорктегі БҰҰ-ның штаб-пәтерінде дауыс беру барысында Қазақстан алғаш рет 2017–2018 жылдарға Ұйым-

EXPO 2017
Future Energy
 Astana Kazakhstan

«ЭКСПО–2017»
 көрмесінің
 эмблемасы

ның Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақсыз мүшесі болып сайланды. 2018 жылы Қазақстан БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне төрағалық етті.

Қазақстан астанасында 2017 жылы жазда «Болашақтың энергиясы» тақырыбымен ЭКСПО–2017 Халықаралық көрмесі өтті. Мұнда жаңартылған энергия көздерін пайдалану саласының болашағы, олардың экологиялық тазалығы, экономикалық тиімділігі, қоршаған ортаға қауіпсіздігі т.б. басымдықтары көрсетілді.

Қазақстан үшін ЭКСПО–2017 маңызды оқиға болды: бұған дейін мұндай көлемдегі халықаралық көрме Орталық Азия елдерінде және ТМД аймағында ешқашан өтпеген болатын.

Сонымен мемлекет пен халықаралық ұйым халықаралық құқықтың негізгі субъектілері болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Мемлекеттің халықаралық жария құқық субъектісі ретіндегі ерекшелігі неде?
2. Халықаралық ұйымдардың халықаралық жария құқық субъектісі ретіндегі ерекшелігі неде?
3. 2017 жылы жазда Қазақстан астанасында өткен ЭКСПО–2017 көрмесі туралы баяндама дайындаңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Берілген халықаралық ұйымдардың мәртебесі мен қызметінің бағытына қысқаша сипаттама беріп, 18-кестені толтырыңдар.

18-кесте

№	Ұйым атауы	Мәртебесі және қызметінің бағыты
1	Біріккен Ұлттар Ұйымы	
2	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы	
3	Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы	

«ЭКСПО–2017» көрмесі

18-тарау. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ҚОРҒАЛУЫ

§61. ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМДЕРІ МЕН РӘСІМДЕРІ

Бүгін сабақта:

халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғау механизмдерімен танысамыз; қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғаудың негізгі рәсімдерін қарастырамыз.

Адам құқықтарын халықаралық деңгейде қамтамасыз ету мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығы негізінде іске асады. Халықаралық ұйымдар арқылы және келісімшарт негізінде жүзеге асырылады. Қазіргі кездегі халықаралық құқықта адам құқығын қорғаудың көптеген механизмдері мен рәсімдері бар, олардың барлығы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында жазылған қағидағар мен міндеттерге негізделеді.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың халықаралық механизмдері әртүрлі (104-сызбанұсқа).

Тірек сөздер

- Адам құқығының жалпыға бірдей Декларациясы
- адам құқығын халықаралық қорғау
- халықаралық соттар
- халықаралық трибуналдар
- мамандандырылған органдар

104-сызбанұсқа

Адам құқығы мен бостандығын қорғау механизмінің элементтері

БҰҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымы) жүйесі және БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссары осы механизмді үйлестіруші орталық болып табылады. Жекелеген қадағалау функцияларын БҰҰ және оның мамандандырылған мекемелері (ДСҰ, ДДҰ, ЮНЕСКО және т.б.), комитеттер мен комиссиялар (мысалы, Адам құқықтары жөніндегі, азаптауларға қарсы, әйелдерге қатысты, нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі комитеттер, баланың құқықтары, БҰҰ-ның Әйелдер жағдайы жөніндегі комиссиясы, әлеуметтік даму, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясы, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық комиссия және т.б.), БҰҰ-ның Халықаралық соты, Адам құқықтары

Глоссарий

- **Адам құқығын қамтамасыз ету** – құқықтар толық көлемде сақталатын жағдай жасау.
- **Адам құқығын халықаралық қорғау** – адам құқықтары мен бостандықтарын келісімшарт тәртібінде анықтайтын және бекітетін құқықтық нормалардың жиынтығы. Осы құқықтар мен бостандықтарды іс жүзінде іске асырудағы мемлекеттің міндеттемесі; мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерді орындауын халықаралық бақылау механизмдері және жеке адамның бұзылған құқықтарын тікелей қорғауы.
- **Халықаралық құқықтағы адам құқығын қорғаудың механизмдері** – біртұтас, өзара байланысқан объектілерді қорғаудың заңды рәсімделген жүйесі мен олардың арасындағы өзара әрекеттесу нысаны, бұл әрекеттер азаматтың өз құқықтарын қалпына келтіруге және оларды бұзудың алдын алуға бағытталады. Халықаралық аренада азаматтардың құқықтарын арнайы органдар мен халықаралық ұйымдар қорғайды.

жөніндегі еуропалық сот, Халықаралық Қызыл крест комитеті және т.б. атқарады.

Осы ұйымдарға мүше мемлекеттер адам және азаматтың құқықтарын қорғау бойынша өз міндеттемелерін ұлттық деңгейде мына бағыттарда жүзеге асырады:

— адам құқығы саласында бірінғай нормалар мен стандарттар әзірлеу, оларды халықаралық және ұлттық деңгейде мойындауға қол жеткізу;

— үкіметаралық келісімдер жасау, қатысушы-мемлекеттердің міндеттемелерді қабылдауы және өзінің ішкі және сыртқы саясатында осы стандарттарды ұстануы;

— мемлекеттер қабылдаған міндеттемелердің сақталуын бақылайтын арнайы механизмдер құру.

1948 жылы Адам құқығының жалпыға бірдей Декларациясы қабылданған уақыттан бастап Бас Ассамблея адам құқығы жөнінде 80-ге жуық Декларация қабылдады. Олар, негізінен, геноцид, нәсілдік кемсітушілік, босқындар, балалар, жастар, мүгедектер, даму мен әлеуметтік прогресс және т.б. мәселелерге байланысты.

Адам құқықтарының сақталуын бақылаудың **үш негізгі нысаны** бар:

— БҰҰ-да мемлекеттердің мерзімді баяндамаларын қарастыру;

— даулар туралы түсініктерді және нақты келісімдерді іске асыру;

— жеке петицияларды қарастыру.

Халықаралық сот пен омбудсмен институтының адам мен азаматтың құқығын қорғау қызметін және оған қосқан зор үлесін ескеру керек.

Омбудсмен – лауазымды тұлғалар мен атқарушы билік органдарының қызм етінде адал

дықтың сақталуын бақылайтын лауазымды тұлға. Омбудсмен, басқаша айтқанда, адам құқығының уәкілетті өкілі, ол азаматтарға құқықтық көмек береді.

Қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғау механизмдері мен рәсімдері

Адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық рәсімдер дегеніміз – адам құқықтарын бұзу туралы хабарлама, шағымдар мен басқа да ақпараттар бойынша шешім қабылдау жөніндегі ұсыныстарды дайындау, тексеру, қарау тәртібі, әдістер. Бақылау механизмдері белгілі бір ұйымдастыру құрылымдарынан тұрады (Адам құқықтары жөніндегі халықаралық соттар, комитеттер, комиссиялар, жұмыс топтары, арнайы баяндамашыларды қоса алғандағы халықаралық ұйымдар). Бір бақылау органы шеңберінде әртүрлі рәсімдер қолданылады. Қандай болмасын бақылау органының құрамына кірген тұлғалар мемлекет өкілдері болуы мүмкін, бірақ көп жағдайда жекетұлға ретінде қатысады, яғни өз үкіметінен нұсқаулықтар алмайды, өз әрекеті үшін олардың алдында жауап бермейді (судьялар, арнайы баяндамашылар, сарапшылар).

Ақпаратты жинау әдістері мен қайнар көздері бойынша құқық саласындағы халықаралық рәсімдерді мынадай санаттарға бөлуге болады:

1) мемлекеттердің адам құқығы саласындағы өз міндеттемелерін орындауы туралы баяндамаларын халықаралық ұйымдарда немесе басқа органдарда қарастыру;

2) мемлекет тарапынан өздеріне қатысты құқықбұзушылық орын алған жағдайда, жекетұлғалардың, топтар немесе үкіметтік емес ұйымдардың арыздары мен жеке шағымдарын қарастыру;

3) міндеттемелерді бұзғаны туралы мемлекеттердің шағым-өтініштерін қарастыру;

4) адам құқықтарының бұзылуына және жеке өмірінің қорғалуына қатысты жағдайларды зерттеу.

Халықаралық құқықтағы адам құқығын қорғау рәсімдері мен бақылау органдары

Халықаралық соттар – сот органдары, халықаралық шарттар негізінде мемлекеттер арасындағы немесе мемлекет пен жекетұлға арасындағы дауларды қарастыру үшін құрылады.

Оларға жататындар:

- 1) БҰҰ-ның Халықаралық соты;
- 2) Халықаралық қылмыстық сот;
- 3) Адам құқықтары бойынша еуропалық сот (айырмашылығы азаматтардың мемлекетке деген шағымдары қаралады);
- 4) Бұрынғы Югославия бойынша халықаралық трибунал;
- 5) Руанда бойынша халықаралық трибунал (соңғы екеуі келісімшартпен емес, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі резолюцияларының құрылуымен ерекшеленеді);
- 6) Аралық соттың тұрақты палатасы;
- 7) Теңіз құқығы бойынша халықаралық трибунал;

Глоссарий

- **Адам құқығын қорғау саласындағы халықаралық рәсімдер** – адам құқығын бұзу жайындағы ақпараттар бойынша ұсыныстарды қарау тәртібі.

- 8) Адам құқықтары жөніндегі америкааралық сот;
- 9) ТМД экономикалық соты;
- 10) ЕурАзЭҚ соты;
- 11) Еуропалық одақ соты;
- 12) Сьерра-Леон бойынша халықаралық қылмыстық сот.

Сонымен бүгінгі таңда халықаралық құқықта адам құқығын қорғаудың көптеген механизмдері мен рәсімдері бар. Оның барлығы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында көрсетілген қағидаттарға негізделген.

Бақылау сұрақтары

1. Халықаралық адам құқығы мен бостандығын қорғау механизмінің элементтерін анықтаңдар.
2. Адам құқықтарының сақталуын бақылаудың БҰҰ қолданатын үш негізгі нысанын атаңдар.
3. Адам құқығын қорғау саласындағы халықаралық рәсімдерді қарастырыңдар.

3-деңгейлі тапсырма. «БҰҰ құрылымы мен механизмі» тақырыбына презентация дайындаңдар. Дайындық барысында ұйымның құрылтайшы құжаттарына сүйену қажет.

§ 62. ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН ҰЙЫМДАР МЕН ОРҒАНДАР

Бүгін сабақта:

қазіргі халықаралық жария құқықтағы адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын халықаралық органдар мен ұйымдардың мәртебесі мен қызметін қарастырамыз.

Тірек сөздер

- Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ)
- Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ)
- БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі комитеті (ЮНЕСКО)
- БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ)
- БҰҰ Бас Ассамблеясы

Қазіргі жағдайда ынталандырудың және адам құқығын қорғаудың күрделі, көпдеңгейлі жүйесі бар. Адам құқықтары бойынша ынтымақтастықты жүзеге асыратын ең беделді ұйымдар БҰҰ, ХЕҰ (Халықаралық еңбек ұйымы) және ЮНЕСКО болып табылады. Ал аймақтық ұйымдар арасынан Еуропа Кеңесі, Араб мемлекеттері ұйымы және т.б. ұйымдарды айтуға болады. БҰҰ деңгейінде адам құқығымен белгілі бір дәрежеде барлық негізгі органдар айналысады.

Адам құқығын қорғау жүйесінде Біріккен Ұлттар Ұйымы жетекші рөл атқарады. БҰҰ 1945 жылы 24 қазанда Калифорния штатындағы Сан-Франциско қаласында құрылды. Бас штабы Нью-Йорк қаласында орналасқан. Қазақстан Республикасы БҰҰ құрамына 1992 жылғы 2 наурызда қабылданды.

БҰҰ жүйесінде адам құқығы мен бостандығын қорғаумен айналысатын ұйымдар мен салалық құрылым институттары бар. Бұлар – Бас Ассамблея мен оның көмекші органдары, Экономикалық және әлеуметтік кеңес пен оның көмекші органдары, Адам құқықтары жөніндегі комиссия, Кемсітудің алдын алу және азшылықты қорғау жөніндегі кіші комиссия, Әйелдер ісі жөніндегі комиссия, Нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі комитет, Адам құқықтары жөніндегі комитет, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі комитет, Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитет, Азаптауларға қарсы комитет, Адам құқықтары жөніндегі орталық, Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссар, Адам құқығын қорғау мәселесімен кей кездері түрлі дәрежеде Қауіпсіздік кеңесі, Қорғаншылық кеңес, Халықаралық құқық комиссиясы мен Халықаралық сот айналысады.

БҰҰ эмблемасы

Қызықты дерекі

Біріккен Ұлттар Ұйымының мынадай төрт мақсаты бар: әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау; елдер арасындағы достық қарым-қатынасты дамыту; халықаралық мәселелерді шешуде ынтымақтастықты және адам құқығын құрметтеуді қамтамасыз ету; әртүрлі елдердің әрекеттерін келісімге келтіру. Осы мақсаттарға жету үшін БҰҰ жүйесін құрайтын 30 туыстық ұйым ынтымақтасады.

«Біріккен Ұлттар Ұйымы» деген атау қалай пайда болды? «Біріккен Ұлттар Ұйымы» атауын АҚШ Президенті Франклин Д. Рузвельт ұсынған болатын. Бұл атау алғаш рет 1942 жылы, 26 мемлекеттің өкілдері Біріккен Ұлттар Декларациясына қол қойған уақытта ресми түрде қолданылды. Сан-Франциско конференциясына қатысушылар Жарғыға қол қоюға бірнеше апта қалғанда қайтыс болған Президент Рузвельттің құрметіне «Біріккен Ұлттар Ұйымы» деген атаумен келісті.

БҰҰ қызметін кім төлейді? Біріккен Ұлттар Ұйымының барлық жұмыстарын құрамындағы 193 мүше мемлекет төлейді. Одан басқа қаражат жоқ. БҰҰ бюджетіне жарналар міндетті түрде енгізіледі. Жарнаның мөлшерін шкала бойынша айқындайды, оны барлық мүше мемлекеттер бекітеді. Шкала елдердің ұлттық табысын, халықтың саны мен төлемқабілеттілігін ескере отырып есептелген.

БҰҰ өзіне шығарылған шығындарды ақтай ма? Біріккен Ұлттар Ұйымының тұрақты бюджетін Бас Ассамблея екі жылға бекітеді. 2008–2009 жылдардағы бюджет 4,17 млрд АҚШ долларын құрады. Ол, негізінен, БҰҰ қызметіне, қызметкерлеріне жалақылар мен негізгі инфрақұрылым объектілеріне жұмсалды. Шамамен дәл осындай соманы Құрама Штаттар азаматтары жыл сайын гүлдер мен бөлме өсімдіктерін сатып алуға жұмсайды. Бейбітшілікті қолдау жөніндегі операция бюджеті 2007 жылдың 1 шілдесінен 2008 жылдың 30 маусымына дейінгі аралықта шамамен 6,8 млрд АҚШ долларын құрады.

Аталған БҰҰ институттарының кейбірінің құқық қорғау қызметін нақтырақ қарастырайық.

Глоссарий

- **Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ)** – мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты дамыту үшін және халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті бекіту мен қолдау үшін құрылған халықаралық ұйым.
- **ЮНЕСКО** – БҰҰ-ның білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы.

Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) – БҰҰ-ның мамандандырылған мекемесі, еңбек қатынастарын реттеу мәселелерімен айналысатын халықаралық ұйым. 2012 жылы ХЕҰ-на мүше елдердің саны 185 болды. Халықаралық еңбек бюросының штаб-пәтері 1920 жылдан бері Женевада орналасқан. Халықаралық еңбек ұйымы 1919 жылы Ұлттар лигасының құрылымдық бөлімшесі ретінде Версаль бейбіт шарты негізінде құрылды. Ұйым батыс социал-демократтарының белсенді қатысуымен және бастамасымен түзілді. ХЕҰ Жарғысын Бейбіт еңбек конференциясы жөніндегі комиссия әзірледі, ол XIII Версаль шартының бөлігіне айналды.

ХЕҰ-ның негізгі мақсаттары – әлеуметтік-экономикалық ілгерілеуге қолдау көрсету, адамдардың әл-ауқаты мен еңбек шарттарын жақсарту, адам құқықтарын қорғау. Осы мақсаттардан ХЕҰ-ның негізгі міндеттері туындайды:

— әлеуметтік-еңбек мәселелерін шешуге бағытталған саясат пен бағдарламаларды әзірлеу;

— халықаралық еңбек нормаларын конвенциялар мен ұсыныстар түрінде әзірлеу және қабылдау; олардың орындалуын қадағалау;

— жұмыспен қамту мәселелерін шешуде, жұмыссыздықты азайтуда және көші-қонды реттеуде қатысушы елдерге көмек көрсету;

— адам құқықтарын қорғау (еңбек ету, бірігу, ұжымдық шарттар жасау құқығы, мәжбүрлеп жұмыс жасатудан, кемсітушіліктен қорғау және т.б.);

— кедейшілікпен күрес, жұмыскерлердің өмір сүру деңгейін жақсарту, әлеуметтік қамсыздандыруды дамыту;

— жұмыскерлер мен жұмыссыздарды кәсіби және қайта дайындауға қолдау көрсету;

— еңбек шарттары, өндірістік орта, қауіпсіздік техникасы, еңбек гигиенасы, қоршаған ортаны қорғау және қалпына келтіруді жақсартуға бағытталған бағдарламалар дайындау және жүзеге асыру;

— әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеу бойынша еңбеккер ұйымдары мен кәсіпкерлердің үкіметпен бірлескен жұмысына қолдау көрсету;

— еңбеккерлердің әлсіз топтарын (әйелдер, жастар, егде адамдар, мигрант еңбеккерлер) қорғау бойынша шаралар дайындау және жүзеге асыру.

ЮНЕСКО – БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет мәселелері бойынша мамандандырылған мекемесі. Ұйымның мақсаты – білім, ғылым

және мәдениет саласында мемлекеттер мен халықтардың ынтымақтасуын кеңейту арқылы бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға қолдау көрсету; әділдіктің және заңның сақталуын. БҰҰ Жарғысында көрсетілген нәсіліне, жынысына, тіліне, дініне қарамастан, барлық ұлттардың, адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын құрметтеуді қамтамасыз ету.

Ұйым 1945 жылы 16 қарашада құрылған, штаб-пәтері Парижде орналасқан. Қазіргі кезде ұйымға 195 ел мүше, 2 бақылаушы мемлекет және сыртқы саясатқа жауап бермейтін 10 ассоциацияланған аумақ мүшесі бар. Қазақстан 1992 жылы ЮНЕСКО мүшесі болды. Ұйым қызметін қамтитын мәселелер: сауатсыздық пен білім саласындағы кемсітушіліктер; ұлттық мамандарды даярлау мен ұлттық мәдениетті зерделеу; океанография мен биосфера, геология, әлеуметтік ғылым мәселелері. ЮНЕСКО Африка мен гендерлік теңдік саясатын назарында ұстайды.

БҰҰ Бас Ассамблеясы қызметінің құрылымдары мен бағыттарын жан-жақты қарастырайық. Оған барлық мүше-мемлекеттер ұсынылған, олардың әрқайсысы бір дауысқа ие болады. Ассамблея БҰҰ-ның Жарғысы аясында кез келген мәселені талқылап, соның негізінде ұсыныстар жасай алады. Олар БҰҰ-ның мүшелері үшін міндетті болмағанымен, әлемдік қоғамдық пікір ретінде салмағы бар. БҰҰ Жарғысының 13-бабында «Экономикалық, әлеуметтік, мәдени, сондай-ақ білім беру, денсаулық сақтау салаларында халықаралық ынтымақтастықты қолдау мақсатында ұйымдастыру, зерттеу және ұсыныстар енгізу және адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын жүзеге асыруға көмектесу – Бас Ассамблея қызметінің бірі» делінген.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары мәселелерімен айналысатын **Бас Ассамблеяның қосалқы органдары**: Отар елдер мен халықтарға тәуелсіздік (Отарды жою жөніндегі арнайы комитет) беру туралы Декларацияның жүзеге асырылу мәселелері жөніндегі арнайы комитет; Апартеидке қарсы арнайы комитет, Израиль әрекеттерін тергеу жөніндегі, Басып алынған аумақтар халықтарының құқықтарын қозғайтын арнайы комитет және Палестина халықтарының ажырамас құқықтарын жүзеге асыру жөніндегі комитет болып табылады.

Адам құқықтарын қамтамасыз етуде 1946 жылы құрылған Экономикалық және Әлеуметтік Кеңес қызметінің ерекше маңызы бар. Кеңес 54 мүшеден тұрады, оның үштен бірі жыл сайын Бас Ассамблеяда қайта сайланады. Адам құқықтары мен бостандықтарын ынталандыру

ЮНЕСКО тулары

құрметтеу және сақтау мақсатында ұсыныстар жасайды. Сондай-ақ Бас Ассамблеяға ұсыну үшін конвенция жобаларын дайындайды және адам құқықтары мәселелері бойынша халықаралық конференцияға шақырады. Кеңес экономикалық және әлеуметтік салаларда және адам құқығын ынталандыру бойынша комиссиялар құрады.

Адам құқықтары жөніндегі комитет 1966 жылы (28–45-баптар) Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакті аясында құрылды, 18 адамнан тұрады. Олар БҰҰ Бас хатшысының тізіміндегі тұлғалар арасынан жасырын дауыс беру арқылы 4 жылға сайланады. Комитет мемлекеттер ұсынған баяндамаларды зерделеп, өз ескертулері мен ұсыныстарын ЭКОСОС-қа жібереді. Ұйым Пактінің 41-42-баптарына және Пактінің I хаттама ережелеріне сәйкес адам құқығы мен бостандығының бұзылуына қатысты мәселелерді қарастырады.

Адам құқықтары жөніндегі комитет қандай болмасын мемлекеттегі құқық бұзу құрбаны болған адамдардың хабарламасын қабылдайды және қарайды. Пактіде көрсетілген құқықтар мынадай шарттар сақталған кезде қарастырылады: Адам құқықтары жөніндегі комитетке үстінен шағым түсірілген мемлекет Пакті мен I Хаттаманың қатысушысы болып табылса; шағым берген тұлға барлық ішкі құқық қорғау құралдарын пайдаланған болса (құралдарды қолдану уақыты себепсіз ұзартылған жағдайда бұл ереженің күші жоқ); осы мәселе халықаралық талқылаудың немесе реттеудің басқа рәсімдеріне сәйкес қаралмаған жағдайда (жасырын шағымдар қабылданбайды).

Азаптауларға қарсы комитет 1984 жылы азаптаулар мен басқа да қатыгездіктерге қарсы, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер және жазалау түрлеріне қарсы (17—22-баптарда) Конвенция аясында құрылған. Жоғары адамгершілік қасиетке

БҰҰ Бас Ассамблеясының отырысы

Глоссарий

- **Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ)** – 1945 жылы 24 қазанда Сан-Франциско қаласында құрылды.
- **БҰҰ Бас Ассамблеясы** – БҰҰ-ның кеңесші, директивті, өкілетті органдарының бірі. Ассамблея БҰҰ-ның 193 мүше-мемлекетінен тұрады.

не, адам құқықтары саласында біліктілігімен танылған 10 сарапшыдан тұрады. Сарапшыларды 2 жыл мерзімге қайта сайлану құқығымен Конвенцияға қатысушы мемлекеттер сайлайды. Тұлғалардың арасынан заң саласында тәжірибесі болуы ескеріледі. Конвенцияға қатысушы мемлекет аумағында азаптаулардың жүйелі түрде қолданылуы туралы шынайы ақпарат алған және Комитет құзыретін мойындайтын Азаптауларға қарсы комитет:

- алынған ақпаратты қатысушы мемлекетпен ынтымақтастықта қарастыруды ұсынуға;
- құпия тергеу жүргізу үшін өзінің бір немесе бірнеше мүшелерін тағайындауға (осы мемлекеттің келісімімен аумаққа бару);
- тергеу аяқталғаннан кейін Комитетке және қатысушы мемлекетке шұғыл түрде тексеру нәтижелерін (баяндама) ұсынуға құқылы.

Комитеттің барлық жұмысы тергеу жүргізілген аумақта, қатысушы мемлекетпен ынтымақтаса отырып, құпия сипат алады. Комитет тергеудің жүргізілуі жөніндегі қысқаша есепті Конвенцияға және БҰҰ Бас Ассамблеясына қатысушы мемлекеттер ұсынатын жыл сайынғы баяндамаға енгізеді.

Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою комитеті 1979 жылы (17–22-баптарда) Әйелдерге қатысты кемсідудің барлық түрлерін жою туралы Конвенция аясында құрылған. Жоғары адамгершілік қасиеттерге ие, жекетұлға ретінде танымал, білікті 23 сарапшыдан тұрады. Сарапшыларды 4 жыл мерзімге Конвенцияға қатысушы мемлекеттер сайлайды. Әділ географиялық бөлініс, өркениеттің әр түрлерінің өкілдері және негізгі құқықтық жүйелер ескеріледі. Комитет Әйелдер кемсітушілігі жөніндегі барлық мәселелер мен келіп түскен шағымдарды қарайды, осы шағымдарды қатысушы мемлекеттермен бірлесе отырып шешеді. Жыл сайын мемлекеттерден алынған баяндамалар мен ақпараттарды зерттеу негізінде пайда болған жалпы сипаттағы ұсыныстармен және нұсқаулармен қосып, атқарылған жұмыс туралы баяндаманы БҰҰ Бас Ассамблеясына ұсынады.

Бала құқықтары жөніндегі комитет 1989 жылы Бала құқықтары туралы Конвенция аясында (43–45-баптар) құрылған. Жоғары адамгершілік қасиеттерге ие, құзыреттілігімен және жеке қасиеттерімен танылған 10 сарапшыдан тұрады. Конвенцияға қатысушы мемлекеттер әділ географиялық бөлініс пен негізгі құқықтық жүйелерді ескере отырып, сарапшыларды 4 жыл мерзімге (қайта сайлану құқығымен) сайлайды. Комитет қатысушы мемлекеттерден Конвенция талаптарын

орындауды талап етіп, балалардың жағдайы туралы ақпараттарды сұрата алады. Әртүрлі елдердегі балалардың жағдайы туралы ақпарат жинайды және талдайды, тиісті ұсыныстарды әзірлейді. Екі жылда бір рет ЭКОСОС арқылы БҰҰ-ның Бас Ассамблеясына өз ұсыныстары мен нұсқауларын қосып, баяндама жасайды. Комитет БҰҰ-ның мамандандырылған мекемелерімен (әсіресе ХЕҰ, ДДҰ және т.б.), БҰҰ Балалар қорымен (ЮНИСЕФ) және БҰҰ-ның басқа да органдарымен, үкіметтік және қоғамдық ұйымдармен тығыз байланыста жұмыс істейді.

Адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция ұсыныстарына сүйене отырып, Бас Ассамблея 1993 жылғы 20 желтоқсанда БҰҰ-ның **Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссары** мәртебесін бекітті. Ол БҰҰ шеңберінде адам құқықтары саласындағы бүкіл қызметті үйлестіруге жауапты басты лауазымды тұлға болып табылады. Жоғарғы комиссардың негізгі міндеті – БҰҰ-ның жетекші органдары қабылдаған тиісті шешімдер арқылы адам құқықтарын қорғауды толығымен жүзеге асыруға қолдау көрсету.

БҰҰ жүйесі 14 мамандандырылған мекемеден тұрады, олар қоғам өмірінің жекелеген салаларында халықаралық ынтымақтастықтың дамуына септігін тигізеді. Олардың ішінде Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ), БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы (ЮНЕСКО), Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) және басқалары бар.

Қазақстан Республикасы 1992 жылғы 2 наурызда БҰҰ-ның мүшесі болды, яғни тәуелсіздік алғанына екі ай болғанда елімізді бүкіл әлем таныды.

Әрбір демократиялық мемлекет адам құқықтарын құрметтеуге, қамтамасыз етуге және сақтауға міндетті. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде тануға, адам құқығына қатысты халықаралық актілерді орындауға міндеттенеді. Балалар ерекше қамқорлыққа және қорғауға алынады.

Сонымен қазіргі кезде адам құқығын қорғаудың халықаралық жүйесі бар. БҰҰ, ХЕҰ (Халықаралық еңбек ұйымы) және ЮНЕСКО адам құқығы жөніндегі ынтымақтастықты өз аясында жүзеге асыратын беделді ұйымдар болып табылады.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары

1. Адам құқығын қорғаудағы БҰҰ-ның қызметін қарастырыңдар. БҰҰ-ның қандай комитеттері бар?
2. Адам құқығын қорғау саласында әлемде орын алып отырған мәселені анықтаңдар. БАҚ материалдарын пайдаланыңдар, Франция, Ресей, Сирия, Африка елдері тәрізді мемлекеттердің тәжірибесін қарастырыңдар.

1-деңгейлі тапсырма. Тәжірибелік тапсырма. Берілген ұйымдардың құрылтайшылық құжаттарын негізге алып, 19-кестені толтырыңдар.

№	Ұйымдардың атауы	Адам құқығын қорғауға бағытталған қызмет ережелері
1	Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ)	
2	Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы (ЮНЕСКО)	
3	БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ)	

1-деңгейлі тапсырма. БҰҰ Бас Ассамблеясы 70-сессиясының жалпы дебатында (2015 жылғы 28 қыркүйек) Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сөйлеген сөзіне талдау жасап, айтылған бес ұсынысқа өз пікірлеріңді білдіріңдер.

2-деңгейлі тапсырма. Төрт топқа бөлініп, БҰҰ-ның бір комитетін таңдап, оның құрылымын, құқығы мен өкілеттілігін зерттеп, басқа топтарға айтып беріңдер (берілетін уақыты – 2–4 минут).

Ұсынылатын комитеттер: Адам құқықтары жөніндегі комитет, Азаптауларға қарсы комитет, Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитет, Бала құқықтары жөніндегі комитет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Құрметті оқушылар, сендер «Құқық негіздері» пәнін оқып-үйрендіңдер, енді қорытындысын шығарайық.

Әлемде адамның көп нәрсе жасай алатынына жарқын мысалдар көптеп кездеседі. Мысалы, жаңа технологиялар, сымсыз интернет біздің әлемімізді мүлдем өзгертті. Бүгінде ақпарат ең басты құндылықтарға айналды.

Қоғам – адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас нысаны, ол адамдарды табиғатпен және бір-бірімен тығыз байланыстырады, біріктіреді. Адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Ол дүниеге келген сәттен бастап айналасындағы әлеммен қарым-қатынас жасауға талпынады. Адамдармен сөйлесу, әңгімелесу – адамның жақсы қасиеттерін дамытудың ең негізгі шарты. Күнделікті өмірде адамда қайталанбас, өзіндік құндылықтар кешені қалыптасады. Адам әлемде ерекше орын алады. Ол – тарихты жасаушы, өз өмірінің режиссері, авторы. Адам – қоғамның басты элементі.

Адам біртіндеп құқық әлемін тани бастайды. Құқық – заңда көрсетілген жалпыға бірдей міндетті нормалар жүйесі. Құқық мемлекет күшімен қамтамасыз етіледі. Құқықтың көмегімен қоғамда тәртіп орнайды. Құқық мемлекеттік органдар құрылымын, оларды құру тәсілдерін, адамның құқықтары мен міндеттерін анықтайды. Құқықтық нормалар білім алуға, денсаулықты сақтауға, берік отбасын құруға ықпал етеді. Құқық адамдарға құқықтар мен бостандықтар беру, ынталандыру, міндеттерін белгілеу, жазалау және мәжбүрлеу жолдары арқылы ықпал етеді.

Қымбатты достар! «Құқық негіздері» пәнін оқып-үйрену барысында көптеген маңызды ақпарат алдыңдар деп үміттенеміз. Өмірде үлкен жетістіктерге қол жеткізулеріне тілектеспіз!

Құрметпен, оқулық авторлары

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Халықаралық актілер

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған.
2. Бала құқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 1989 жылғы 20 қарашада қабылдаған.
3. Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 2006 жылғы 13 желтоқсанда қабылдаған.

Нормативті-құқықтық актілер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Өзгерістер мен толықтырулар 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 жылдары енгізілді.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі. 1994 жылы 27 желтоқсанда қабылданған.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Ерекше бөлімі. 1999 жылы 1 шілдеде қабылданған.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі. 2015 жылы 31 қазанда қабылданған.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процесілік кодексі. 2014 жылы 4 шілдеде қабылданған.
7. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған.
8. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. 2015 жылы 23 қарашада қабылданған.
9. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.
10. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылы 4 мамырдағы Заңы.
11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылы 18 қарашада қабылданған.
12. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы Заңы.

Ғылыми еңбектер

1. Зманов С. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. Алматы, 2008.
2. Ибраева А.С. и др. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Алматы: Фолиант, 2014.
3. Сапарғалиев Г.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқулық. Алматы: Жеті жарғы, 2002.
4. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017.
5. Назарбаев Н.Ә. Еуразия жүрегінде. Астана, 2017.
6. Сулейменов М.К. Право как система. М.: Статут, 2016.
7. Тусупова А. Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. Алматы: Қазақ Университеті, 2018.

МАЗМҰНЫ

I бөлім. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

1-тарау. Мемлекет және құқық туралы негізгі ұғымдар	
§ 1. Құқық туралы түсінік және оның негізгі белгілері. Құқықтың қайнар көздері	6
§ 2. Құқық функциялары. құқықтық қатынастар	11
§ 3. «Құқық жүйесі» түсінігі және құрылымы. Құқық салаларының жалпы сипаттамасы	18
§ 4. Мемлекет – құқықтың ерекше субъектісі. Мемлекет белгілері	22
§ 5. Мемлекеттің мәні мен функциясы. Мемлекет механизмі	25
§ 6. Мемлекет нысаны. Мемлекеттік құрылым нысаны. Саяси режим нысаны	30
2-тарау. Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам	
§ 7. Құқықтық мемлекет және оның қағидаттарының мазмұны. Өлемдік тәжірибедегі құқықтық мемлекеттің мәні мен функционалдық маңызы	35
§ 8. Азаматтық қоғамның негізгі элементтері мен институттары. Азаматтық қоғамның мәні мен функционалдық маңызы	41
3-тарау. «Адам құқығы» түсінігі	
§ 9. «Адам құқығы мен бостандығы» түсінігі	45
§ 10. Жекетілганың құқықтық мәртебесі. Қазақстан Республикасындағы адам құқығы мен бостандықтарының конституциялық кепілдіктері	50
§ 11. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмі. Адам құқығы саласындағы халықаралық құжаттар	52
4-тарау. Сот төрелігінің қағидаттары. ҚР-дағы құқық қорғау органдары	
§ 12. «Сот билігі» түсінігі. Сот төрелігінің қағидаттары	56
§ 13. Құқық қорғау қызметі. Құқық қорғау жүйесі. Қазақстан Республикасындағы Құқық қорғау органдары	59
§ 14. Прокуратура органдары. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет	64
§ 15. Ішкі істер органдары	66
II бөлім. ЖАРИЯ ҚҰҚЫҚ	
5-тарау. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқық жүйесі	
§ 16. Қазақстан Республикасының конституциялық құқық жүйесі. Қазақстан Республикасының конституциялық құқық институты	72
§ 17. Қазақстан Республикасы конституциялық құқығының қайнар көздері. Қазақстан Республикасы Конституциясының жалпы сипаттамасы	76
§ 18. Қазақстан Республикасының Президенті. Қазақстан Республикасының Парламенті	83
§ 19. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару	87
§ 20. Қазақстан Республикасының конституциялық кеңесі. Қазақстан Республикасының соттары мен сот әділдігі	92
6-тарау. Әкімшілік құқық негіздері	
§ 21. Әкімшілік құқық жүйесі. Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеу: Аймақтық және салалық басқару	96
7-тарау. Экологиялық құқық негіздері	
§ 22. «Экологиялық құқықты реттеу» түсінігі. Экологиялық құқық бойынша азаматтардың міндеттері мен құқықтары	101

8-тарау. Қылмыстық құқық жүйесі

§ 23. «Қылмыстық құқық» ұғымы мен жүйесі	105
§ 24. Қылмыстық кодекстің құрылымы мен мазмұны	109
§ 25. Қылмыстық құқықбұзушылықтар	112
§ 26. Қылмыстық жауаптылық. Қылмыстық жауаптылыққа тартылатын тұлғалар. Кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауаптылыққа тарту ерекшеліктері	116
§ 27. «Қылмыстық жаза» ұғымы. Қылмысты ауырлататын және жеңілдететін жағдайлар. Қазақстан Республикасының сот тәжірибесінде жиі қолданылатын жазаның кейбір түрлері	121
§ 28. Қылмыстық жауаптылықтан босату шарттары	126

9-тарау. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүйесі

§ 29. Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталған құқықтық және саяси актілер. Қазақстан Республикасының 2015–2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы	130
§ 30. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралар жүйесі. Сыбайлас Жемқорлыққа қарсы мәдениет	133

III бөлім. ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚ**10-тарау. Азаматтық құқық жүйесі. Азаматтық құқықтың негізгі институттары**

§ 31. «Азаматтық құқық» түсінігі, жүйесі және қайнар көздері. Азаматтық құқықтың әдістері мен қағидаттары	140
§ 32. Азаматтық құқық субъектілері. Жекетұлғалар	144
§ 33. Заңды тұлғалар – азаматтық құқық субъектілері. Мемлекет – азаматтық құқық субъектісі	147
§ 34. Азаматтық құқық объектілері. Азаматтық құқық объектілерінің түрлері ..	150
§ 35. Жеке мүлдіктік емес құқықтардың ерекшеліктері. «Жеке мүлдіктік емес құқықтар» түсінігі мен түрлері және оларды қорғау тәсілдері	157
§ 36. Мәміле туралы түсінік. Мәміленің нысаны мен шарттары	161
§ 37. Мәміленің жарамсыздығы. Мәміле түрлері	166
§ 38. Өкілеттік және сенімхат	173
§ 39. «Меншік құқығы» түсінігі. Меншік құқығын иемдену негіздері	176
§ 40. Меншік құқықтарын қорғау	180
§ 41. Міндеттемелік құқық туралы түсінік. Міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету әдіс-тәсілдері. Міндеттемелердің тоқтатылуы	185
§ 42. Азаматтық-құқықтық міндеттемелердегі жауаптылық ұғымы және оның манызы. Азаматтық-құқықтық жауаптылықтың негізі және мазмұны	192

11-тарау. Тұтынушылар құқығы туралы заңнама

§ 43. Қазақстан Республикасында тұтынушылардың құқықтарын заңды түрде бекіту. Тұтынушылардың құқығын қорғау механизмі	198

12-тарау. Отбасы құқығы жүйесі

§ 44. Отбасы құқығының қайнар көздері мен қағидаттары	204
§ 45. Қазақстан Республикасында отбасы қатынастарын құқықтық реттеу. Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері. Неке шарты	209
§ 46. Ата-аналар алдындағы балалардың және балалар алдындағы ата-аналардың құқықтары мен міндеттері	212

13-тарау. Еңбек құқығы жүйесі

§ 47. Еңбек құқығы туралы түсінік және оның негізгі қайнар көздері	218

§ 48. Еңбек қатынастарының субъектілері	222
§ 49. Жұмыс уақыты мен демалыс уақыты. Кәмелетке толмағандардың еңбегіндегі ерекшеліктер	224

IV бөлім. ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

14-тарау. Қылмыстық іс жүргізу құқығының негіздері	
§ 50. Қылмыстық процестің міндеттері. Қылмыстық процестің қағидаттары	232
§ 51. Қылмыстық процесс субъектілері. Қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың функционалдық рөлдері	235
§ 52. Қылмыстық құқықбұзушылықты қозғау мен тергеу негіздері. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру (өндіріс)	240
§ 53. Тергеу іс-шаралары	244
§ 54. Қылмыстық іс жүргізудегі сот талқылауының негіздері. Сот талқылауының жалпы шарттары мен дайындық бөлімі	247
§ 55. Сот тергеуі	249
15-тарау. Азаматтық іс жүргізу құқығының негіздері	
§ 56. Азаматтық процесс міндеттері мен қағидаттары. Азаматтық процесс субъектілері	252
16-тарау. Әкімшілік іс жүргізу құқығының негіздері	
§ 57. «Әкімшілік іс жүргізу» түсінігі, міндеттері мен қағидаттары	257
§ 58. «Әкімшілік құқықбұзушылық» ұғымы мен белгілері. Әкімшілік жауаптылық. Әкімшілік құқықбұзушылыққа барғаны үшін қолданылатын жаза түрлері	260

V бөлім. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

17-тарау. Халықаралық жария құқығы	
§ 59. «Халықаралық құқық» түсінігі, белгілері. Халықаралық жария құқықтың қағидаттары мен қайнар көздері	268
§ 60. Халықаралық құқық субъектілері, олардың жіктелуі. Мемлекет және халықаралық ұйымдар — халықаралық құқық субъектілері	274
18-тарау. Халықаралық құқықтағы адам құқықтарының қорғалуы	
§ 61. Қазіргі халықаралық құқықтағы адам құқықтарын қорғау механизмдері мен рәсімдері	279
§ 62. Қазіргі халықаралық жария құқықтағы адам құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын ұйымдар мен органдар	282
ҚОРЫТЫНДЫ	290
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	291

Учебное издание

**Ибраева Алуа Саламатовна
Есетова Салтанат Конусбаевна
Ищанова Гульнар Тулемисовна
Гончаров Сергей Борисович**

ОСНОВЫ ПРАВА

Учебник для 10 классов естественно-математического
направления общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Окулярқа фотографтар *Д. Сланов, С. Қызайбек,
М.Қызырдың* еңбектері пайдаланылды

Редакторы *Г.Абдрахимова*
Көркемдеуші редакторы *Л. Уралбаева*
Техникалық редакторы *И.Тарануец*
Корректоры *А.Төлепбердинова*
Компьютерде беттеген *Г.Оразақымова*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігінің №0000001 мемлекеттік лицензиясы
2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5946

Басуға 24.06.19 қол қойылды. Пішімі 70·100^{1/16}. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 23,86.
Шартты бояулы беттаңбасы 96,11. Есептік баспа табағы 17,5.
Таралымы 80000 дана. Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

